

صاحب امتیاز: انجمن علمی دانشجویی زبان و ادبیات/
عربی دانشگاه تربیت مدرس (معاونت فرهنگی و اجتماعی)
مدیر مسئول: سید حسین حسینی گوشکی
سرمدبیر: سید رضا موسوی
دبیر تخصصی: دکتر فاطمه اعرجی

مدیران داخلی: سمیه حسینی، علی مرتضایی
ویراستاران عربی: دکتر یونس ولیئی، طالب ربیعی
ویراستاران فارسی: دکتر فاطمه اعرجی، سید حسین حسینی

کمیته تحریریه

دکتر خلیل پروینی استاد دانشگاه تربیت مدرس	دکتر فرامرز میرزائی استاد دانشگاه تربیت مدرس	دکتر علی گنجیان خناری دانشیار دانشگاه علامه طباطبائی
دکتر کبری روشنگر دانشیار دانشگاه تربیت مدرس	دکتر عیسی متقی زاده دانشیار دانشگاه تربیت مدرس	دکتر علی ضیغمی استادیار دانشگاه سمنان
دکتر شهریار نیازی دانشیار دانشگاه تهران	دکتر هادی نظری منظم استادیار دانشگاه تربیت مدرس	دکتر یوسف نظری استادیار دانشگاه شیراز
دکتر فاطمه اعرجی دکتری دانشگاه تهران	سید حسین حسینی گوشکی دانشجوی دکتری دانشگاه تربیت مدرس	دکتر مجید محمدی پایزیدی دکتری دانشگاه تربیت مدرس
دکتر یونس ولیئی دکتری دانشگاه لرستان	طالب ربیعی دانشجوی دکتری دانشگاه شهید بهشتی	دکتر مهدی نودهی دکتری دانشگاه حکیم سبزواری
مریم عباسعلی نژاد دانشجوی دکتری دانشگاه تربیت مدرس	قاسم عزیزی مراد دانشجوی دکتری دانشگاه علامه طباطبائی	علی صباغیان دانشجوی دکتری دانشگاه تربیت مدرس
سید رضا موسوی دانشجوی دکتری دانشگاه تربیت مدرس	آزاده شه بخش مجبور دانشجوی دکتری دانشگاه حکیم سبزواری	محمد کلاشی دانشجوی دکتری دانشگاه تربیت مدرس

مشاوران علمی این شماره

دکتر جهانگیر امیری دانشیار دانشگاه رازی کرمانشاه	دکتر یونس ولیئی دکتری دانشگاه لرستان	دکتر فاطمه اعرجی دکتری دانشگاه تهران
دکتر مهدی نودهی دکتری دانشگاه حکیم سبزواری	طالب ربیعی دانشجوی دکتری دانشگاه شهید بهشتی	سید حسین حسینی گوشکی دانشجوی دکتری دانشگاه تربیت مدرس
محمد کمالی گوکی دانشجوی دکتری دانشگاه تربیت مدرس	علی صباغیان دانشجوی دکتری دانشگاه تربیت مدرس	رضا میرزائی دانشجوی دکتری دانشگاه بین الملل قزوین
مریم عباسعلی نژاد دانشجوی دکتری دانشگاه تربیت مدرس	فاطمه جمشیدی دانشجوی دکتری دانشگاه یزد	قاسم عزیزی مراد دانشجوی دکتری دانشگاه علامه طباطبائی
آزاده شه بخش مجبور دانشجوی دکتری دانشگاه حکیم سبزواری	محمد کلاشی دانشجوی دکتری دانشگاه تربیت مدرس	محمد تدو دانشجوی دکتری دانشگاه بین الملل قزوین

این نشریه دارای مجوز شماره ۱۹۳۵/۲۶۹۸۲ در تاریخ ۱۳۹۴/۰۹/۱۷ از معاونت فرهنگی و اجتماعی دانشگاه تربیت مدرس است.

ویراستاران علمی: سید حسین حسینی، سید رضا موسوی

تلفن: ۰۹۱۰۲۱۶۷۲۱۴

ویراستار فنی و ادبی: طاهره خان آبادی، علی مرتضایی

نشانی: تهران، بزرگراه جلال آل احمد، دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده علوم انسانی، دفتر گروه زبان و ادبیات عربی

صفحه آرای: محمد جواد سلطانی

چاپ و صحافی: البرز

قیمت: ۷۰۰۰ تومان

پست الکترونیک: arabicliterature@modares.ac.ir نمایه شده در پایگاه پانتا: <https://goo.gl/Lk&hH>

دوفصلنامه زبان و ادبیات عربی، پس از اخذ مجوز رسمی از کمیته ناظر بر نشریات علمی دانشجویی و معاونت فرهنگی اجتماعی دانشگاه تربیت مدرس، از تاریخ ۹۴/۹/۱۷ به چاپ و نشر مقالات علمی- تخصصی مربوط به حوزه زبان و ادبیات عربی می‌پردازد. این مجله وابسته به انجمن دانشجویی زبان و ادبیات عربی دانشگاه تربیت مدرس و زیر نظر هیأت مدیره و هیأت تحریریه محترم و براساس مقررات کمیسیون بررسی اعتبار نشریات دانشگاهی کشور فعالیت می‌کند.

محورهای پذیرش مقاله

هر موضوعی که مربوط به حوزه زبان و ادبیات عربی باشد می‌تواند در قلمرو پژوهشی مجله جای گیرد؛ از جمله: زبان و فرهنگ عربی، ادبیات تطبیقی و مطالعات بینارشته‌ای، نقد ادبی، نظریات و انواع ادبی، تبارشناسی ادبی، آموزش زبان عربی و...

مقالاتی که به زبان عربی باشند در اولویت دآوری و انتشار قرار خواهند گرفت.

شیوه نامه نگارش مقاله

• شیوه تنظیم مقاله:

- نام نویسنده (یا نویسندگان) در وسط صفحه و زیر عنوان نوشته شود. مرتبه علمی و محل اشتغال (نام مؤسسه علمی) نویسنده (یا نویسندگان) زیر اسامی، سمت راست ذکر شود. نام نویسنده مسؤول با ستاره مشخص گردد و نشانی الکترونیکی نویسنده مسؤول در پاورقی آورده شود.

- چکیده حداکثر ۱۵ سطر، به هر دو زبان فارسی و عربی باشد.

- کلید واژگان حداکثر ۵ کلمه باشد.

- مقدمه شامل سؤالات، فرضیات، پیشینه تحقیق، مآخذ کلی و روش کار می‌باشد و خواننده را برای ورود به بحث اصلی آماده سازد.

- در متن اصلی نویسنده به طرح موضوع و تحلیل آن می‌پردازد.

- مقاله باید شامل نتیجه‌گیری باشد.

- پی‌نوشت و توضیحات اضافی در انتهای مقاله بیاید.

- مسؤولیت صحت و سقم مقاله به لحاظ علمی و حقوقی به عهده نویسندگان مقالات می‌باشد.

- مجله جستارهایی در زبان و ادبیات عربی، حق رد یا قبول و نیز ویراستاری مقالات را برای خود محفوظ می‌دارد و از بازگرداندن مقالات دریافتی معذور است.

- کتاب‌نامه، تصویرها، جدول‌ها و نمودارها با مشخصات دقیق در صفحات جداگانه آورده شود.

- در هر مقاله، فاصله بین سطرها ۱/۱۵ سانتی‌متر و حاشیه از دو طرف و از زیر و زبر ۳ سانتی‌متر باشد و مقاله باید با فرمت word و سایز ۱۲ و قلم (فونت) B Nazanin برای مقالات فارسی و Traditional Arabic برای مقالات عربی، با تنظیم پاورقی‌ها و پی‌نوشت‌ها و فهرست منابع ارسال شود.

-متون عربی که به عنوان شاهد مثال شعری و یا نثری در مقالات فارسی آورده می‌شود باید به صورت ایتالیک و با فرمت عربی مجله تنظیم گردد.

• نحوه تنظیم ارجاعات

- ارجاعات درون متنی باید داخل پرانتز به ترتیب نام خانوادگی نویسنده «شهرت»، سال و صفحه ذکر شود. مثال (پروینی، ۱۳۹۱: ۶۲).

- ارجاعات به کتاب در کتاب‌نامه

نام خانوادگی (شهرت)، نام، (سال انتشار)، «نام کتاب»، نام مترجم یا مصحح، نوبت چاپ، شهر محل نشر:

ناشر.

- ارجاعات به مجله در کتابنامه

نام خانوادگی نویسنده (شهرت)، نام نویسنده، (سال انتشار)، «عنوان مقاله»، نام ویراستار، نام مجموعه مقالات محل نشر: نام ناشر، شماره صفحات.

- ارجاعات به سایت‌های اینترنتی

نام خانوادگی نویسنده، نام نویسنده، (آخرین تاریخ و زمان تجدید نظر در پایگاه اینترنتی)، «عنوان و موضوع»، نام و آدرس سایت اینترنتی.

- بین نشانه‌های نگارشی و کلمه پیشین نباید فاصله‌ای باشد. مثلاً اگر نقطه را در پایان جمله بگذاریم باید آن را به کلمه پیشین چسباند. اما اگر پراتنز یا گیومه‌ای باز کنیم باید آن دو را به کلمه بعد چسباند، و چنانچه پراتنز و گیومه را ببندیم باید آنها را به کلمه پیشین چسباند. مثال درست:

(هلال، ۱۹۶۰م: ۲۰)؛ «هذا الموضوع يمكن أن...»؛ جاء الحق وزهق الباطل (الإسراء: ۸۱)

مثال نادرست:

(الفاخوری، ۱۹۹۰ م: ص ۱۵)؛ و « هذه الظاهرة يمكن أن...»

- واوهای عطف و کلمات پس از آن در مقالات فارسی با فاصله و در مقالات عربی بدون فاصله نگاشته شود. فارسی مثل: مجید و یونس و قاسم آمدند، عربی مثل: حسین وعلی ومحمد حضروا معا.

- نیم‌فاصله حتما رعایت شود و برای رعایت آن حتما با دو کلید `ctrl space` انجام شود.

- برای جدا کردن ارجاع‌ها و مراجع درون متنی مقاله، علامت نقطه ویرگول (!) نهاده می‌شود. مانند: (فروخ، ۱۹۸۶م: ۱۰؛ الفاخوری، ۲۰۰۰م: ۴۰)

- برای نقل قول مستقیم از نشانه گیومه فرانسوی « » و برای بیان نام‌ها و واژه‌ها و عبارت‌های خاص از علامت گیومه انگلیسی " " استفاده می‌شود، مثل: رمان "الشحاذ" لنجیب محفوظ؛ دراسة وتحليل.

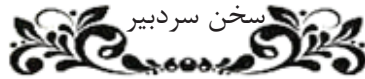
- منابع موجود در پایان مقاله نیازی به شماره‌گذاری ندارند. فهرست منابع در پایان مقاله بر اساس ترتیب الفبایی نام نویسندگان می‌آید.

ملاحظات

- ۱- مقاله باید حاصل کار نویسنده آن باشد. ۲- مقاله یا چکیده آن نباید در نشریه دیگری چاپ شده باشد. ۳- مقاله نباید قبلاً یا همزمان برای ارزیابی به مجله دیگری ارسال شده باشد یا بشود. ۴- هر گونه مسؤولیت علمی و اخلاقی مربوط به تحقیق و مطالب مقاله با نویسنده مقاله است. (فرم مربوط به تعهد موارد فوق باید با امضای نویسنده اصلی همراه با مقاله ارسال شود). ۵- حق ویراستاری برای مجله زبان و ادبیات عربی محفوظ است. ۶- تأیید مقاله برای چاپ، مشروط به نتیجه ارزیابی داوران و نظر هیأت تحریریه است. ۷- مقاله نباید از ۲۰ صفحه استاندارد نشریه بیشتر باشد. ۸- زبان مقاله می‌تواند فارسی یا عربی باشد.

اینجانب نویسنده (اصلی) مقاله..... ضمن قبول مسؤولیت کامل در خصوص مراعات اصول اخلاقی و صحت علمی مطالب مندرج در مقاله، مواد زیر را ضمانت می‌کنم

- ۱- مقاله یا چکیده آن در هیچ نشریه‌ای به چاپ نرسیده است. ۲- مقالمه..... قبل یا همزمان با ارسال به مجله جستارهایی در زبان و ادبیات عربی دانشگاه تربیت مدرس به هیچ نشریه دیگری ارسال نشده و تا زمان اعلام پاسخ نهایی از سوی مجله یاد شده به هیچ نشریه دیگری ارسال نخواهد شد.

ن والقلم وما یسطرون

خوشبختانه مجله‌ی دو زبانه جستارهایی در زبان و ادبیات عربی انجمن علمی - دانشجویی دانشگاه تربیت مدرس، به همت همکاران خود، سالی پر از موفقیت را پشت سر نهاده است و اینک که توانسته با تلاش دلسوزانه اساتید و دانشجویان - و بویژه در میان قشر اخیر - جایگاهی برای خود دست و پا کند، دست محبت و همکاری به سوی پژوهشگران عزیز نسل جوان دراز می‌کند، باشد که محفل گرمی برای استقبال از دغدغه‌های این نسل و مسائل و موضوعات مبتلا به آنان در حوزه رشته زبان و ادبیات عربی با تمامی گرایش‌ها و با نگاهی آسیب شناسانه به گذشته و حال و رویکردی نوآورانه با انگیزه‌های مضاعف در وجود پژوهشگران این نسل در راستای خدمت به فرهنگ و تمدن اصیل ایران اسلامی حاصل سازد.

حال که شاهد این حرکت مبارک دانشجویی بوده، و آرزوهایی بلند در راه خدمت به میهن اسلامی عزیزمان داریم، امید آنست که - همچون گذشته - با تلاش و پیگیری مجدانه خود، نظاره‌گر درخشش هرچه بیشتر و بیشتر باشیم.

با این وجود، مجله دانشگاه هنوز در ابتدای راه خود قرار دارد. دست اندرکاران مجله قصد دارند تا این شاءالله با کمک یاران و حامیان خود، با بهبود کمی و کیفی مقالات منتشر شده و اقدام در جهت نمایه سازی آن در سایر پایگاه‌های اطلاعاتی معتبر، گام‌های بلندی در جهت اعتلای جایگاه این مجله، در سال‌های آینده بردارند.

همین جا فرصت را غنیمت شمرده و بر خود واجب می‌دانیم که از تمامی خوانندگان و نویسندگان عزیز، اعضای محترم هیأت تحریریه، داوران و سایر دست‌اندرکاران فرهیخته مجله جستارهایی در زبان و ادبیات عربی که در شماره‌های پیشین همت خود را صرف ارتقای این مجله نموده‌اند، تشکری ویژه داشته باشیم.

من الله التوفیق وعلیه التکلان

بهار و تابستان ۱۳۹۷

فهرست مطالب

- الحرب واللغة؛ الألفاظ العامية المستحدثة بعد الغزو الأمريكي في اللهجة البغدادية
سيدة مينا ميردامادي، سيد ابراهيم آرمن
٩
- دراسة في ظاهرة الحسد في ديوان المتنبي
حسن خلف، عزيز عبد جرماد العبادي
١٩
- طليعة تطور الشعر العربي المعاصر شكلاً ومضموناً
(دراسة تاريخية في المدرسة الرومانسية)
سعید سوارى
٤٣
- جمالية اللغة الشعرية في نثر الرافعي
حجت رسولي، سيد علي مفتخر زاده
٥٧
- معايير في معرفة الوجه الأفضل من وجوه مشكل إعراب القرآن
محمد علي سلماني مروست، فاطمة جمشيدى
٧٣
- كاربست نظريه آلوده انگارى بر «مذكرات دجاجة»
كبرى روشنفكر، زينب جرونده، هادى نظرى منظم
٨٩
- تحليل و مقايسةً زيبايى شناسى در دو سورة «مريم» و «طه» با تكيه بر نقد فرماليسم
على پيرانى شال، سيده فيروزه حسيني
١١٩
- همسانی مضامین حکایتها و افسانه‌های «ازوپ» و محاضرات الأدباء راغب اصفهانی
مرضيه زارع زردینی، آسیه ذبیح نیا عمران، منوچهر اکبری
١٤٧
- مشکله‌ای به نام علوم انسانی؛ هوموساگر جامعه ما
محمد کمالی گوکی
١٤٧
- چکیده مقالات
١٧٣

الحرب واللغة؛ الألفاظ العامية المستحدثة بعد الغزو الأمريكي في اللهجة البغدادية

سيدة مينا ميردامادي، سيد ابراهيم آرمن^١

١. خريجة ماجستير، قسم دراسات الترجمة بجامعة آزاد الإسلامية في كرج

٢. أستاذ مشارك، قسم دراسات الترجمة بجامعة آزاد الإسلامية في كرج

القبول: ٩٧/٠٩/٠٥

الاستلام: ٩٧/٠٨/٢٥

الملخص

لم يترك الجيش الأمريكي بمغادرته من العراق خلفه سوى كومة من الحطام مدعياً تحريه. في اعقاب سقوط بغداد نُهبت جميع المتاحف والمصارف وظهرت الأعمال الإجرامية والتخريب وأعمال النهب الفردية والنزاعات الطائفية وظهر جميع أنواع الفساد و... الأمر الذي تسبب باستحداث بعض الألفاظ العامية. إنّ الغزو الأمريكي على العراق ترك مجالاً واسعاً لدراسة آثار الحرب على جميع النواحي بما فيها آثار الحرب على اللغة. و من هذا المنطلق يهدف هذا البحث في إيجاد علاقة ما بين اللغة والحرب ودراسة آثارها. وأما بشأن اختيار منهج البحث يمكننا القول بأنه لم نجد معجماً يحتوي على الألفاظ البغدادية المستحدثة التي ظهرت بعد الغزو الأمريكي يمكن الاعتماد عليه. لذلك قمنا بدراسة ميدانية لجمع الألفاظ العامية المستحدثة وقمنا بدراسة كيفية ظهورها و ثم قمنا بترتيبها على حسب شدة اليأس وإحباط معنويات الشعب. وقد توصلنا من خلال هذا البحث إلى تأثير حرب السلي على اللغة وإدخال الألفاظ السلبية في اللهجة الدارجة خلال الحرب أو بعدها التي تسبب اليأس وسائر تأثيرات السلبية على نفسية أفراد المجتمع.

الكلمات الدليلية: الحرب، اللغة، الألفاظ البغدادية، الألفاظ المستحدثة، الألفاظ العامية، الغزو الأمريكي، العراق.

سال سوم، شماره پنجم، بهار و تابستان ۱۳۹۷

۱- المقدمة

إن ظاهرة الحرب هي الأشدّ عنفاً من بين جميع الظواهر الاجتماعية كلها. قيل إنّ أول الحروب هي التي دارت بين ابني آدم هابيل وقابيل. وهذه الظاهرة كانت ولا زالت موجودة إلى الأبد. تتأثر المجتمعات البشرية بشدة من جراء الحروب، وخاصة علي المناطق السكنية والبنية التحتية العامة والمستشفيات ويتم تدمير الأسس التي يقوم عليها الوجود الإنساني. فمن البديهي أن الحرب تجلب مآسي لا توصف فضلاً عن عدم الاستقرار السياسي والاقتصادي، وحياة الناس والحياة اليومية وسيكون من الصعب العثور على وظائف أو ممارسة الحياة في هذه الظروف، وقد يتم تشريد السكان بسبب آثار الحرب وويلاتها. من البديهي إنّ نتائج الحرب الدامية ليست من علم الغيب، بل الجميع يعرف حسراتها وخساراتها وتسبب دماراً في مختلف أنحاء حياة الناس. فيحذر زهير أبي سلمى المزني من الحرب في معلقته الشهيرة قائلاً:

وَمَا الْحَرْبُ إِلَّا مَا عَلِمْتُمْ وَذُقْتُمْ
مَتَى تَبَعْتُوهَا تَبَعْتُوهَا دَمِيمَةً
فَتَعْرُكُكُمْ عَرَكَ الرَّحَى يَبْفَاهَا
فَتُنْتِجُ لَكُمْ عَلَمَانَ أَشْأَمَ كُلُّهُمْ
فَتُعْلِلُ لَكُمْ مَا لَا تَعْلُ لَأَهْلَهَا
وَمَا هُوَ عِنْدَ الْحَدِيثِ الْمَرْجَمِ
وَتَضُرُّ إِذَا ضَرَّيْتُمْوهَا فَتَضُرُّمَ
وَتَلْفَحُ كِشَافاً ثُمَّ تَنْتِجُ فُتْنِيْمَ
كَأَحْمَرِ عَادٍ ثُمَّ تَرْضِعُ فَتَقْطِمْ
فُرَى بِالْعِرَاقِ مِنْ قَفِيْزٍ وَدَرَهَمِ

(ابن ابى سلمى، لاتا: ۸۲-۸۱)

۲- خلفية البحث

تمت دراسة آثار الحرب الواضحة مثل آثار الحرب على المجتمع والثقافة والبيئة والخسائر البشرية الفادحة سابقاً، ولكن هناك آثار حرب أقل وضوحاً لم يلق الضوء عليها مثل تأثير الحرب على اللغة، لأنها قد تعتبر أقل أهمية من سائر أضرار الحرب. تدخل بعض الألفاظ إلى اللغة عند الحرب أو بعدها، بالأحرى إن الأدب يتأثر تأثيراً شديداً بالحرب بل إن الحرب تترك آثاراً واضحة على فكر المجتمع وثقافتهم وحضارتهم وقد أوحى الحرب للشخص بأن يستخدم المفردات المتصلة بها في الدلالة على معان أخرى لا صلة لها بالحرب، بل كان ذلك على سبيل التشبيه أو المجاز وكذلك يظهر تأثير الحرب على صياغة بعض الأمثال والكنائيات.

۳- أسئلة البحث

إن مشكلة البحث تتجسد في إيجاد الألفاظ المستحدثة أي الألفاظ التي دخلت بعد الغزو الأمريكي في المهجة البغدادية وهل كان لها تأثيراً سلبياً أم إيجابياً؟ هل تسببت الحرب بظهور ألفاظ عامية تشير إلى الفساد والكتابة أو غيرها؟ وكيف كان تأثيرها على المجتمع العراقي؟

٤- فرضيات البحث

كان للألفاظ المستحدثة تأثير سلبي على المجتمع. إن الحرب أسفرت عن ظهور ألفاظ عامية تشير إلى الفساد والكآبة والبطالة وغيرها. جميع الألفاظ التي دخلت بعد الحرب أي بعد الغزو الأمريكي في اللهجة البغدادية كانت لها تأثيراً سلبياً منها التي تشير إلى الفساد والكآبة ومنها النابية والغير أخلاقية ... ولم يدخل أي لفظ إيجابي في اللهجة البغدادية بعد الغزو الأمريكي.

٥- منهج البحث

إن هذا البحث يسلط الضوء على الألفاظ العامية التي ظهرت بعد الغزو الأمريكي في العراق، ويقوم بدراسة تأثيرها على المجتمع العراقي معتمداً على البحث الميداني وجمع الألفاظ التي يستخدمها الشباب في حواراتهم اليومية وكيفية ظهورها. ويقوم بتثبيتها على حسب شدة اليأس وإحباط معنويات الشباب والمجتمع.

٦- العراق بعد الغزو الأمريكي

بعد ما دخل الجيش الأمريكي في العراق واحتله وبعد ما مرّ العراق بمحطات عصيبة في مختلف الأزمان، صارت آثار الغزو واضحة في كافة شؤون العراق. وقد تسببت هذه الحرب بأكبر خسائر بشرية في المدنيين في تاريخ العراق وتاريخ الجيش الأمريكي منذ عدة عقود. وقد أصبحت ذكرى سقوط بغداد جزءاً من تاريخ بلاد الرافدين، ولن ينساها العراقيون قط. وتمرّ هذه الذكرى المريرة بالأمم المختلفة على مختلف أرجاء دولة العراق، وستبقى مشهداً قاسياً أمام أنظارهم للأبد. بمجرد دخول القوات الأمريكية في العراق بدأت الفتنة ولم يترك خلفه الجيش الأمريكي بمغادرته سوى الحطام والركام مدعياً تحرير العراق. وطبعاً قد تأثرت جميع شؤون العراق بالحرب بما فيها اللغة. ظهرت ألفاظ جديدة منها ما تركها الجيش الأمريكي ومنها ما أتى بها العراقيون من آثار الحرب والإرهاب والدمار. تم تعريب بعض الألفاظ الأمريكية المستحدثة وقد تم استخدام بعضها كما هي. من البديهي أنّ جميع الألفاظ التي ظهرت واستحدثت كانت ألفاظاً سلبية ولم يكن لها أيّ بعد إيجابي منها الألفاظ النابية والألفاظ التي ظهرت نتيجة عن البطالة والحالات الاجتماعية والنهب والفساد المالي والجرائم والقتل وغيرها. يمكن القول بأنّ الحرب خلف دماراً شاملاً في العراق من جميع النواحي بما فيها اللغة والأدب والثقافة.

٧- الألفاظ المستحدثة في المجتمع لدى الشباب

إن تقاليد المجتمع العراقي مبنية على روح التآلف والتآزر والمعروف عن الأسرة العراقية بأنها أسرة محافظة ومتماسكة وتخرج أبنائها على أساس التربية الصحيحة والسليمة. مما لاشك فيه أن الغزو الأمريكي والحرب قد خلف دماراً شاملاً في شباب العراق من ناحية التصرف والأخلاق فمن المؤكد تحطيم مبادئ الشباب وقيمهم

الأخلاقية هي من أولويات والأصول الأساسية التي ترأس أهداف العدو. (طه العاني، ۲۰۱۵م) فقد تدهورت أخلاق الشباب وظهرت النوادي الليلية وبيوت الدعارة بعد الاحتلال الأمريكي فصاروا يتعاطون المخدرات في النوادي وهي ما يطلق عليها "الكبسلة"، ثم ظهرت ألفاظ أخرى مثل "الحبشكلات" وهو لفظ لا معنى له في الأساس ويطلق على المشروبات الروحية أو الرشوة أو المخدرات أو المنوعات أو الأمور الغير أخلاقية. وبالتالي استحدثت مفردة "ماذر" وهذه المفردة تعني الشخص الساقط والذي لا أخلاق له أي الشخص الفاسد من جميع النواحي. وشاعت الكثير من الألفاظ النابية وزال قبحها الاجتماعي وظهرت كلمة "حاتة" و "صاكة" وهي تعني البنت الجميلة أو ما يعادلها "المزة" في اللهجة المصرية وتداولت بين الشباب. ظهر لفظ "فيكة" وهو لفظ إنجليزي الأصل بمعنى حيلة أو أسلوب أو طريقة. ثم صار العراقيون يستخدمون "ابن البارحة" كناية عن محدث النعمة والذي لم يرى الحرب والذي عاش حياة مترفة. وبعد التخطيط والدمار لم تعد خطوط الهواتف الأرضية متوفرة كالسابق وأصبح الجميع يستخدم جواله الخاص لإجراء مكالمات هاتفية بعد ما يقوم بإدخال الرصيد فمن هنا ظهرت كناية "منو دازله خط؟" أي من الذي قام بدعوته؟! وهي كناية عن الشخص الثقيل وغير المرحب به.

بعد ما برز الإرهاب والمنظمات الإرهابية التي تستخدم المتفجرات بأشكالها كالعربات الناسفة وقذائف الهاون والسيارات المفخخة والأحزمة الناسفة وأصابع الديناميت وغيرها التي تقتل أكبر عدداً من المدنيين العراقيين وتزرع الخوف والرعب بينهم وتخلّ قوات الأمن (المصدر نفسه) ظهرت بعض الألفاظ العنيفة بالمعنى وصار يستخدمها الشباب بمعنى آخر، مثل لفظ "القصف" وهو كناية عن الجواب والرد المسكت والعنيف. وأصبحت كلمة الـ"مفخخة" تعني كل شيء غريب ومشكوك فيه وليس من الضروري أن تشير إلى عملية إرهابية بل صارت كلمة يتداولها الجميع. ظهرت عبارة "دّمّه بشيشة" وهي كناية عن الشخص المخاطر والمستعد لمواجهة جميع أنواع البلاء والذي لا يخشى شيئاً. وكذلك بانخفاض مستوى جودة المستشفيات والعيادات الصحية للمريض ظهرت كناية "شدولة مغذي" وهي كناية عمّن جعلوه ينتظر طويلاً.

٨- البطالة والحالات الاجتماعية بعد الاحتلال

إن البطالة أصبحت تعد من أخطر المشاكل التي يواجهها المجتمع العراقي. إن تسريح أعداد هائلة من العاملين وسقوط الدولة ووزارات الدفاع والداخلية والثقافة وغيرها أدى إلى إلقاء العاملين في دوامة البطالة والفقر. كما أنه فُصل بعض العاملين لأسباب سياسية زاد من أعداد العاطلين عن العمل ونسبتهم إلى مجموع السكان وازداد معدّلهم شيئاً فشيئاً. إن انتشار الفساد المالي والإداري في المجتمع يؤدي إلى تفضيل المصلحة الشخصية على المصلحة العامة. إن الفساد وتزامنه مع وجود أزمات اقتصادية في البلد يقود إلى الضغط على المواطنين وبالتالي قلة فرص العمل. كما إن قلة بعض الخدمات مثل الكهرباء تؤدي إلى توقف العديد من الأعمال وتزداد البطالة. (عبدالله الشمري، ۲۰۱۳م: ۱۵۰-۱۴۳) من إحدى الآثار التي حصلت في العراق

نتيجة البطالة هي ارتفاع نسبة الطلاق في العراق حيث وصلت النسبة إلى ارقام مخيفة جداً. ومن ثمّ يقود إلى التذمر الشعبي العام وتظهر بعض الألفاظ مثل "الحديقة" وهي تعني الشخص العاطل عن العمل وكذلك تعني الشخص الذي لا مال له ولا صديق ولا حبيب ولا زوج! أي هو الشخص الذي يعتني بحديقة بيته فقط. وظهرت كناية أخرى وهي "خَيَّاط جفانة" كناية عن البطالة والشخص العاطل عن العمل أي الشخص الذي يخيِّط الأكفان للموتى!! إن زيادة نسبة البطالة تعني زيادة نسبة الفقر. فقد انخفض مستوى دخل الأفراد بسبب التضخم و ثم بسبب ظهور فرق جديدة مثل الحشد الشعبي، فصارت الحكومة العراقية تستقطع جزءاً من رواتب الموظفين والمتقاعدين دعماً ومساندةً للحشد الشعبي. (حسين البديري، ٢٠١٥م: ٣٢) وظهرت بعض المهن التي يمارسها الأفراد للحصول على لقمة عيش بسيطة ولا أكثر. "دوّارة" هم العاطلين عن العمل والذين يبحثون لجمع الأشياء المرمية لبيعها وأيضاً "العتّاكة" هم الذين يشترون ويبيعون البضائع "العتيّكة" أي البضائع القديمة.

٩- العملة العراقية والمال والفساد المالي والاختلاس

لا يكاد مجتمع من المجتمعات قديمها وحديثها يخلو من مظاهر الفساد المالي والإداري. إنّ الفساد المالي لا يخص مجتمعاً بعينه أو دولة بحد ذاتها، بل هي ظاهرة عالمية تشكو منها جميع الدول. يمكننا أن نقول إنّ الفساد المالي والإداري هو حالة مرضية ناجمة عن علاقات غير متوازنة بين السلطة السياسية والجهات التنفيذية. (مدحت كاظم، ٢٠١٢م: ٢٣).

عند الغزو الأمريكي للعراق في عام ٢٠٠٣ قامت سلطة الائتلاف المؤقتة بإصدار دينار عراقي جديد حيث كانت العملية ذات مواصفات جيدة وكان يصعب تزويرها. وقد تم استعملها في جميع أرجاء العراق و كان تصميمها مشابهاً للتصاميم التي أصدرها البنك المركزي العراقي في السبعينات وبداية الثمانينات من القرن المنصرم حيث لم تكن العملات العراقية تحمل صورة الرئيس السابق صدام حسين. ثم دخل الجيش الأمريكي وروج عملته أيضاً وماضت إلى فترة قليلة جداً من الغزو الأمريكي وصار العراقيون يتعاملون بالدولار وأصبح الدينار والدولار هما العملة الرسمية في العراق. وأطلقوا على المائة دولار لفظ "الورقة" و ثم ظهر "الدفتر" أو "الشدة" وهو يعادل مبلغ عشرة آلاف دولار أي مائة "ورقة". ومن البديهي أنه بدخول العملة الأمريكية في العراق فقد الدينار الكثير من قيمته وأنه قد شهد التغييرات الحادة والكثيرة في الأونة الأخيرة إلا أن العراقيين أنفسهم في بغداد صاروا يتعاملون بالدولار الأمريكي في كافة معاملاتهم المهنية واليومية عدا الصغيرة منها.

عصفت ظاهرة الفساد في عهد الحكومات التي جاءت بعد الاحتلال في سنة ٢٠٠٣ بالعراق، بل هو أعظم فساد شهده هذا البلد فقد تم سرقة ثروة عظيمة من الشعب العراقي ومن أجياله القادمة أيضاً. (المصدر نفسه، ٣٢). ضعف أجهزة الرقابة الداخلية وتفكك هيكلها بعد السقوط، إضافة لتعدد الدوائر الرقابية والتضارب بين صلاحياتها جعل الأمور تخرج عن السيطرة كلياً ثم تجددت وشاعت بعض الألفاظ مثل الـ "الفرهود" و "ولاية بطيخ" من جديد. بعد الاحتلال الأمريكي شاع الفساد المالي وترسخت جذوره وأصبحت جذوره قوية جداً،

بل انتشارت بكل دائر الدولة والبنوك. ثم ظهرت كناية " الطگوگ " بمعنى جديد أي من يسرق مبالغ طائلة من البنوك أو من الدوائر الحكومية أو من الدولة ثم ينتفخ وينفجر. ثم ظهرت كنايات عامية أخرى مثل ال "خمت" بمعنى السرقة و"الخمّاط" هو الشخص الذي يسرق المال من الحكومة أو من أي مكان آخر. وكذلك ظهر لفظ "النكري" هو الذي يسرق ويمشي دون أن يشعر به أحد، أي إنّه يسرق ويقوم بتجاهل الأمر.

وأما بالنسبة للرشوة فهي ظاهرة قديمة في جميع البلدان وواضحة لدى الجميع. إن لقوات الاحتلال الأمريكية دوراً هاماً في ترسيخ ثقافة الرشوة. وان كل ما جرى ويجري من تدهور ملحوظ على أداء كافة الهيئات والمؤسسات المدنية والعسكرية، وبما أن أعلى الهرم بُني على فساد وتغذى وعاش على الفساد، فقد أصبح المواطن العراقي مُدركاً أنه لا مفر من تعاطي الرشوة رغم أن جميع العراقيين يوقنون بحرمته وكرهيتها ولكن يبررونها بالآلية الشريفة: ﴿...فمن اضطر غير باغ ولاعاد...﴾. وفعلاً أصبحت الأمور في العراق مرتبطة بالرشاوى بشكل وثيق حيث من الصعب تمشي معاملة المواطن العراقي دون الرشوة. وثم ظهرت ألفاظ " البرطيل " و "ورق" أي تعاطي الرشوة لأن سبق وذكرنا صار العراقيين يتعاملون بالعملة الأمريكية أي "الورقة". كما يُعرف الآن إنّ الانحرافات المالية ومخالفة قوانين المالية هي التي تنظم سير العمل الإداري في الدولة ومؤسساتها. من هنا ظهرت كنايات أخرى مثل "داهن السير" أي سرع في مسار روتين المعاملة بإعطاء الرشوة.

بعد السقوط والاحتلال الأمريكي انخفضت الصناعة والانتاج بنسبة كبيرة أو يمكن القول بأنها اضمحلت واصبحت تقريباً كافة السلع مستوردة من الدول المجاورة مثل إيران وتركيا بتعرفة جمركية منخفضة جداً أو دون أيّ ضرائب جمركية. انخفاض التعرفة الجمركية عبارة عن ضياع مبلغ طائل من المال من الخزينة المركزية. من هذا المنطلق ظهرت كناية "گمرگها" أو كما يقولون "گمرگها علينا" وهذه الكناية ترمز الاحتيال أو السرقة أو الاستغلال.

١٠- أزمة الماء والكهرباء والإجراءات الأمنية

إنّ كثرة المواد الكيميائية الناتجة عن الحروب أدّت إلى حبس درجات الحرارة في الأرض، فبالتالي قلّت من سقوط الأمطار وزادت الجفاف، وزادت من حجم ثقب الأوزن، فتطورات التكنولوجيا الحديثة وما نتج عنها من صناعات ضارة كالصواريخ، أثّرت بشكل مباشر على الهواء وعلى نقائه والذي يعد أساسياً لاستمرارية الحياة عند الإنسان. (تغريد سلمان، ٢٠١٥م: ٢٠) لذلك بعد سقوط الرئيس السابق صدام حسين أصبحت بغداد ومعظم المحافظات ومدن العراق تعاني من أزمة كبيرة في خدمة توصيل الماء. إن هذه الأزمة تحدّد المستشفيات والمراكز العلاجية أي بالأحرى إنّها تحدّد حياة العراقيين، فمن البديهي أن محطات الكهرباء ومحطات تصفية المياه من الأماكن المستهدفة في الحرب. وحالياً عندما يحل فصل الصيف تتجدد أزمة شحة المياه وتعود المعاناة من جديد والغريب أنه يشكو أهل الرفادين من العطش وفي بلادهم نهران عظيمان!! فقد اضطرت العوائل لحفر بئر عميق للحصول على الماء من الأنبوب الرئيسي، حيث لم يكن الماء يصل إلى منازلهم وهناك من

يتجاوز على شبكة المياه ويقوم بثقب الأنابيب مما يمنع وصول الماء. وصار بعضهم يستخدمون "ماطور تانكي" أي محرك يضخ المياه إلى المنازل أو يضخها إلى مخازن السطوح أي "التانكي". إن هذه الأزمة لا تقتصر على الماء فقط بل أزمة الكهرباء هي أعظم. اعتاد العراقيون في فصل الصيف وخاصة في شهر رمضان المبارك على انقطاع الكهرباء، لمدة ساعات طويلة. وقد تصل هذه القطوعات لأكثر من ١٨ ساعة متواصلة في اليوم، الأمر الذي اضطر العراقيين للجوء إلى "السحب" والمقصود به شراء الأمبيرات من مولدات الكهرباء. فقبل هذا لم يكن العراقيين يعرفون كلمة "الوطنية" كما يعرفوها اليوم. فكانت دائرة الكهرباء الوطنية تزود بيوت بالكهرباء كما تفعل أي دولة أخرى لشعبها، لذلك ظهر لفظ "الوطنية" حديثاً، فحينما ينقطع الكهرباء الوطني يقوم الناس بتشغيل مولدات الكهرباء أي "السحب". بالتالي ظهر "الخط الذهبي" و "الخط الفضي" وهما من الألفاظ اللهجة الدارجة التي اخترعها العراقيون ويمثلان خدمة خاصة من خدمات مولدات الكهرباء. لم تخل جميع شوارع بغداد من الحفريات والتجاوزات التي تحصل من قبل أصحاب المؤسسات الأهلية والمواطنين عليها، بسبب نصب مولدات التشغيل الكهربائي وغسل السيارات في أماكن غير مخصصة. بظهور مولدات كهرباء الكبيرة التي تشترك فيها العوائل العراقية بحسب طلب الأمبيرات تسرب الفساد إلى سرقة الكهرباء أيضاً ثم ظهر لفظ "جطل" ويختلف تماماً عن "جطل" أي الشوكة التي يستخدمها العراقيون في الطعام بل المقصود به سرقة خطوط الكهرباء عبر الأسلاك من مولدات الكهرباء، ثم اتخذت هذه الكناية معنى السرقة والاحتيال أيضاً. ثم شاع استخدام لفظ "التورج" بأنواعه وهو يعني المصباح اليدوي الذي يعمل على البطارية أو على شحن الكهرباء، وقد تم استيراد أنواع "التورج" لإنارة الطريق في المنزل عندما تنقطع "الوطنية" والعوائل تنتظر حينما يتم إنارة البيوت بـ "السحب".

١١- ظهور الفرق والأحزاب

حاول الاحتلال الأمريكي تمزيق شعب العراقي على أساس اختلاف طائفي وقد زرع الفتن بين العراقيين ليميزهم إلى طائفتي السنة والشيعة. وعلى أساس هذه الاختلافات ظهرت بعض الفرق مثل "المخاصمة" و هو مصطلح شاع بعد الاحتلال وهو يعبر عن اقتسام السلطة طائفيًا وعرقياً. في الحقيقة إن الاحتلال والغزو الأمريكي نجح في تقسيم العراق تقسيماً طائفيًا، والآن انقسم العراق إلى أحياء سنية وأخرى شيعية تماماً (نعم محمد صالح، لاتا، ٣٥-٢٣) وأدى هذا الأمر إلى تحول بغداد بنسبة حوالي ٧٥ بالمائة مدينة شيعية. وفي بعض المناطق فيها يشكل الشيعة حوالي ٩٩.٩ بالمائة من سكانها مثل مدينة الكاظمية والثورة والكرخ والبياع وغيرها... مرّت بغداد بأزمة طائفية كبيرة جداً حيث لم يكن بإمكان أي شخص شيعي أن يدخل مناطق سنية وبالعكس. ثم تطورت الأزمة واشتدت الطائفية وظهر اللفظ المروغ "القتل على الهوية" أي يُقتل الشخص لمجرد كونه شيعياً أو سنياً من قبل الجماعة المقابلة.

تجدد وشاع لفظ "المرجعية" الذي كان القليل من الناس يعرفونه قبل سقوط صدام. إن مفردة "المرجعية"

الدينية رغم وجودها ازدهرت وأصبح لها بعد سياسي قوي بعد الغزو الأمريكي. "الحشد الشعبي" وهي قوات نظامية عراقية وتعتبر جزء من القوات العراقية المسلحة، تشكلت هذه الفرقة بعد إصدار فتوى الجهاد الكفائي التي اطلقها المرجعية الدينية وذلك بعد ما سيطر تنظيم الدولة الإسلامية "داعش" على مناطق واسعة من محافظات شمال بغداد وتم تأسيس هذه الفرقة في عام ٢٠١٤. بسقوط صدام حسين قد ظهرت عصابات السلب والنهب بشكل كبير، عصابات تقتل العائلة بأكملها وتقوم بعمليات السطو على البنوك و... من أجل الأستيلاء على الأموال. من هنا شاع لفظ "الحواسم" أي الجماعة التي شاركت في نهب الدوائر الحكومية والمؤسسات والمعسكرات والبنوك بعد سقوط صدام حسين. بالحقيقة إن ثقافة الحواسم هي ثقافة بعثية استنها الصدامين وصار العرقيون إلى يستخدمونها إلى يومنا هذا.

١٢- الاقيبار والفساد الاجتماعي

لم يتوقف الكلام عن السرقة والنهب والاختطاف والفساد الاجتماعي منذ دخول الأمريكان في العراق إلى يومنا هذا. فمنذ بداية دخول الجيش الأمريكي أشاع وزير الإعلام في نظام صدام حسين مفردة عامية أثناء الغزو الأمريكي للعراق للتعبير عن قوات الاحتلال أي الأمريكان وهو "العلاج" ثم صار العراقيون يقصدون بها الأمريكان بالتحديد. ثم تطورت أزمة الفساد الاجتماعي في العراق شيئاً فشيئاً حتى يمكن القول بأنّ العراق قد دخل في مرحلة جديدة اتسمت بالصراع والعنف وأعمال الجريمة المنظمة والفصائل المسلحة. حيث صارت الفصائل المسلحة تقوم بالاعتقالات العشوائية واختطاف وانتهاك حقوق المدنيين خاصة في بغداد ومن هنا ظهر لفظ "علاسة" أي الجماعة الذين يقومون بالختطف أو الاعتقال أو هم الأفراد الذين يوشون بشخص ما إلى جهة مسلحة لتسليم هذا الشخص، و لفظ "انعلس" أو "علسوه" هو كناية عنتم اختطافه ولم يعد له أثر. في الحقيقة تأتي هذه الكلمة من كلمة "علس" و يقصد بها فرم الشيء أو عصره باللهجة العامية العراقية ولكن كلمة "علاسة" يقصد بها معنى آخر غير هذا تماماً و إما ما معنى هذه الكلمة فهي بكل بساطة يقصد بها الإرهابيين و المجرمين الذين يتبعون شخص أو مجموعة من أجل تنفيذ عمل إجرامي. بما أنّ العراقيين أصبحوا يتفننون في الفساد الاجتماعي ظهرت الفاظ مختلفة بما فيها لفظ "الصكّاكة" أي الذين يغتالون بشكل مفاجئ ودون أي سابق إنذار. ولعل بعض المصطلحات التي استحدثت في الفترة الأخيرة هي ال"قفاص" وهو تحوير لكلمة الغشاش. و"القفاص" هو الذي يريد الحصول على المال بأي طريقة كانت. بالحقيقة "القفاصة" هم العصابة الذين يقتلون عائلة كاملة بما فيها الأطفال من الأجل الوصول إلى المغنم. ثم تداولت كناية بين الشباب وهي "قفاص بغداد" أو "قفاص بغداد" وهذه الكناية تطلق على الشخص الذي يظهر مهارات فائقة في اقتناصه لأية فرصة تتاح له سواء كان من أجل المال أو شيء آخر. وظهر لفظ "السياف" أي الشخص الذي يعمل على قطع أرزاق الناس، تشبيهاً بالسياف التي تقطع الرقاب. ثم صار الشباب يستخدمون هذا اللفظ لكل من كان يفسد الأمور أو يسبب قطع الأرزاق أو ما شابه. (مدحت كاظم، ٢٠١٢م)

ظهر لفظ الـ"ورقة" في عبارة "فلان إجيته ورقة" وهو لفظ يختلف تماماً عن العملة الأمريكية الذي ذكرناه سابقاً. بل المقصود منه هي الرسالة التي يتركها الإرهابيون على الدار أو السيارة وهي تقوم بإنذار صاحب البيت أو صاحب السيارة بتنفيذ ما كُتب في الرسالة وعادةً ترفق رصاصة مع الرسالة تهديداً بالقتل.

١٣- الأعمال الإرهابية والقتل

بعد ما دخل الجيش الأمريكي المجتمع العراقي جلب نمطاً جديداً ومتشابكاً من العلاقات السياسية والاجتماعية التي جعل من العراق ساحة مفتوحة لكل أنواع الصدمات المسلحة ولكل أنواع الإرهاب. فصار العراقيون يسمعون بعض الألفاظ مثل "الحزام الناسف" أو "العبوة الناسفة" و "الرمي العشوائي" آلاف المرة في حياتهم اليومية. ثم ظهرت بعد الألفاظ التي لم يكن يعرفها العراقيون قبل سقوط الصدام أو كان العراقيون يتجنبون قولها مثل "المقابر الجماعية" أو "ورا السدة" خوفاً من النظام البعثي وافتشاء جرائمهم. في الحقيقة إن الحرب والأعمال الإرهابية قد تسببت بإدخال بعض كنايات ليس لها أي صلة بالحرب بل كانت على سبيل التشبيه أو المجاز فقط. من هذا المنطلق ظهرت كناية "طكّوه بالدهن" وهي تشبيهاً بالبيض الذي يُكسر في المقلاة!

١٤- النتيجة

من البديهي بأن الحرب تترك آثاراً سلبية في كافة النواحي بما فيها اللغة. خلف الغزو الأمريكي الكثير من المآسي والدمار، الأمر الذي ترك مجالاً للدراسة عن آثار الحرب على المجتمع واللغة تأثيراتها السلبية. من المؤكد بأنه سيواجه ضحايا الحرب آثار نفسية بما في ذلك الاكتئاب والاضطراب والقلق والهلع واضطراب الكرب ما بعد الصدمة، الأمور التي تسبب الاضطراب النفسي للمجتمع العراقي ثم تسرب هذا الاضطراب إلى اللهجة البغدادية الدارجة وأدّى إلى استحداث بعض الألفاظ منها النابية والغير أخلاقية والقاسية والكئيبة وغيرها. كذلك افتقار الأمن والمراقبة اسفر عن ظهور أنواع الفساد و تم استحدثت ألفاظ تشير إلى الفساد والإرهاب وسائر الحالات الاجتماعية السلبية التي ظهرت ما بعد الحرب. أي تسببت الحرب بظهور الفاظ عنيفة ومحبطة وصار الشباب يتداولون هذه الألفاظ المستحدثة في حواراتهم اليومية. فالمجالات التي يمكن أن نشير إليها من حيث إضفاء بعض الألفاظ الجديدة عليها يمكن عدّها فيما يلي: الألفاظ المستحدثة في المجتمع لدى الشباب، البطالة والحالات الاجتماعية بعد الاحتلال، العملة العراقية والمال والفساد المالي والاختلاس، أزمة الماء والكهرباء والإجراءات الأمنية، ظهور الفرق والأحزاب، الانهيار والفساد الاجتماعي والأعمال الإرهابية والقتل.

١٥- المصادر والمراجع

القرآن الكريم

الأعرابي، محمد حسين، (لاتا). من تاريخ اللهجة العراقية، بغداد: مطبعة الإرشاد.

- التكريتي، عبدالرحمن، (۱۹۷۲م). **جمهرة اللهجة البغدادية**، بغداد: مطبعة الإرشاد.
- الخيون، رشيد (۲۰۰۹م)، **سياسة الأحزاب والحركات الدينية في العراق**، بغداد: مؤسسة المعارف للطباعة.
- الشهاوي، عبدالحق، (۱۹۶۷م). **القومية واللغة واللهجة**، بغداد: دار الرشيد.
- الضبيب، أحمد محمد، (۱۹۷۵م). **معجم جديد في الألفاظ العامة**، القاهرة.
- القيسي، مجيد محمد علي، (۲۰۱۳م). **موسوعة اللغة العامية البغدادية**، عمان: مطابع دارالأديب.
- حسين حسن، سهير، (لاتا)، **المسؤولية الأخلاقية في مواجهة الفساد الإداري والمالي في العراق**، بغداد.
- داود سلمان، تغريد، (۲۰۱۵م)، **الفساد المالي والإداري في العراق وأثره الاقتصادي والاجتماعي (أسبابه، أنواعه، مظاهره وسبل معالجته)**، جامعة العلوم الاقتصادية والإدارية.
- حميد، عبدالوهاب، (۱۹۹۷م)، **مستقبل العراق الفرص الضائعة والخيارات المتاحة**، دمشق.
- رئوف حسن، ليث، (۲۰۱۳م). **معجم الكلمات والمصطلحات العراقية**، الإمارات العربية المتحدة.
- شمران، حمادي، (۱۹۷۵م)، **الأحزاب السياسية**، بغداد: مطبعة الإرشاد، ط ۲.

الرسائل الجامعية:

- البديري، حسين، (۲۰۱۵م)، **مشكلة البطالة وآثارها الاجتماعية في المجتمعات المأزومة (المجتمع العراقي أمودجاً) دراسة تحليلية**، رسالة ماجستير، بابل: كلية الآداب.
- الشمري، عبدالله (۲۰۱۳م)، **واقع وأسباب البطالة في العراق بعد عام ۲۰۰۳ وسبل معالجتها**، رسالة ماجستير، بغداد: المهدي الطبي التقني.
- كاظم القريشي، د. مدحت، (۲۰۱۲م)، **الفساد الإداري والمالي في العراق (أسبابه وتأثيراته الاقتصادية والاجتماعية وسبل مكافحته)**، موقع شبكة الاقتصاديين العراقيين <http://iraquieconomists.net>
- القريشي، د. مدحت (۲۰۰۷م)، **التنمية الاقتصادية**، الموقع المذكور سابقاً.
- الكعبي، غسق حسن (لاتا)، **الأبعاد الفكرية للإرهاب وتداعياته في الرسم العراقي المعاصر**، رسالة ماجستير، بابل: كلية الفنون الجميلة.
- عبدالحضر، حنان، (لاتا)، **البطالة في الاقتصاد العراقي والآثار الفعلية والمعالجات المقترحة**، رسالة ماجستير، كوفة: كلية الإدارة والاقتصاد.
- عبدالله، سالم مطر، (لاتا). **الاحتلال الأمريكي وأزمة العراق الوطنية**، رسالة ماجستير.
- محمد صالح، نغم، (لاتا)، **التعددية الحزبية في العراق في ظل غياب القانون**، رسالة ماجستير، بغداد: كلية العلوم السياسية.

دراسة في ظاهرة الحسد في ديوان المتنبي

حسن خلف^١، عزيز عبد جرماد العبادي

١. خريج قسم اللغة العربية وآدابها بجامعة فردوسي

٢. طالب الدكتوراه في قسم اللغة العربية وآدابها بجامعة فردوسي

القبول: ٩٦/٠٣/٠٥

الاستلام: ٩٦/٠١/١٥

الملخص

العمل الأدبي صورة صادقة لحالة مُبدعه فرحاً وترحاً وحُباً وكُرْهاً لِمَا يَحْمِلُهُ من شحناتٍ نفسية وحمولات دلالية، تُعطي الصورة الواضحة لخفايا حالات الإنسان الشعورية والتي يحاول الإنسان سترها بصورة وأخرى، لا تزيدها الأيام إلاّ زوالاً؛ لذا كانت دراسة شكوى الحُساد عند المتنبي من الأمور ذات أهمية في الدراسات الادبية وسبب أهميتها يرجع إلى أن الدراسات الكثيرة التي أُنجزت عن المتنبي ليس فيها ما يُشير إلى ظاهرة الحسد كظاهرة مُلحة وبارزة بحيث تُفرد بدراسة مستقلة، غير أن الدارس لشعر المتنبي يقف على إتجاهات كثيرة تصب في ميدان الشكوى وهنا نعرف مقدار الخلل الذي وقع فيه متذوقو شعر المتنبي أن الشاعر يكشف في شعره عن شخصية يملأها الاعتزاز بالذات والتعالي وهذا ما توحى به قصائد المتنبي ولكن الشكوى وما تعبر عنه من شعور بالضعف والإنكسار تتناقض مع ذلك. من هذا المنطلق إننا نهدف في هذا المقال إلى رصد صور شكوى الحُساد في شعر المتنبي وآثاره النفسية التي عكست إنكسارات الشاعر وإنخاءاته مُدة حياته، فيتناول المقال بواعث الحسد من خلال سؤال علام حُسد المتنبي؟ ثم يدرس الحُساد وأنماطهم المختلفة دراسة وصفية - تحليلية. وقد توصلت البحث إلى مجموعة من النتائج من أبرزها: بروز ظاهرة شكوى الحُساد بشكل جلي يلمسه كل من يقرأ ديوان المتنبي فلا تكاد تخلو قصيدة من ذكر الحسد بلفظه أو بمعناه ومن الإيماء تارة إلى حُساد ممدوحيه وتارة إلى حُساد.

الكلمات الرئيسية: الشعر، المتنبي، الحسد، الحُساد

دراسة علمية في الحسد
عبد الجواد العبادي
حسن خلف
سال سوم، شماره پنجم، بهار و تابستان ۱۳۹۷

۱- المقدمة

ازدهر الشعر في القرن الرابع الهجري، واتسعت دائرته، فقد ضمّ كوكبه من أبرز الأسماء في خارطة الشعر العربي، أليس هذا القرن هو الذي ضمّ المتنبي وأبا فراس الحمداني والشريف الرضي وابن سكرة والخلديان، والسري الرفاء وغيرهم؟ ولا محال أمام مجتمع يزخر بمثل هذا العدد من الأسماء الشعرية من نشوء الحسد والتنافس والتسابق مما كان له أكبر الأثر في إذكاء نار الغيرة وإشتعال جذوة التنافس على الإجداد والإبداع. ومما يُزيد الأمر أهمية أن الشعر أصبح وسيلة للعيش وطريقة للتكسب والمشهد الأدبي في القرن الرابع مشهد إمتلأ بالخصومات والمسابقات بين الشعراء؛ ولذلك وجد الحسد مجالاً بأن يثبت فيما كانت الخصومة مدفوعة بالغيرة مرة والحسد مرة أخرى. وقد ساهم الأمراء والولاة أنفسهم في إتساع دائرة الخلافات والمنافسات بين الشعراء إذ شاهدوا فيها «متعة نادرة يستغلونها، لذلك فهم إن لم يكونوا يحرصون الشعراء فيما بينهم، فهم في تقديرهم لبعضهم ونفورهم من بعض آخر، يسهمون إسهاماً كبيراً في خلق مثل هذه الأجواء المشحونة بالمهارات اللفظية التي تنزّ بالحسد.» (الراوي، لاتا: ۷۲)

ولعل المتنبي من أبرز الشعراء الذين شكوا من ظاهرة حسد الشعراء ومضايقتهم له، وليس بعيد أن ينهض هؤلاء ويسعون بما أوتوا من سبيل إلى أخمد جذوة شهرته ومكانته التي سيطرت عليهم وبهرّتهم بأشعتها وقد كان سلاحهم في ذلك الحسد والتشهير وإبراز العيوب والكذب وتلفيق الكلام والتندر بتباهيه والتشكيك في تفاخره ومحبته سعياً وراء ما أصلحه الدهر بين الأمراء والشاعر وبعد هذا أ يحق لنا أن نطرح تساؤلاً: هل حُسد المتنبي وأشتكى؟ وإن كانت الإجابة ايجابية، فمن هم حُساده؟ وما هي هوياتهم؟ وما الذي جعلهم يتكاثرون عليه؟ وما هي الاسباب التي كانت مؤثرة في اشتعال نار الحسد بين شاعرنا والشعراء الآخرين؟
بناء على الأسئلة التي مرّ ذكرها، يحاول هذا البحث أن يثبت الفرضيات التالية ويناقشها وهي ۱- أنّ أبا الطيب شكى كثيراً من الحُساد مرّ الشكوى وشعره ينطق بما كان بينه وبين حُساده، منه قوله:

قليل عاندي سَقَمَ فَوادي

كثير حاسدي صَعَبَ مَرامي

۲- إنّ الذين يحسدون المتنبي كانوا من طبقات الشعراء والوزراء والأدباء الذين يجمعون في بلاط الأمراء للتكسب والتنافس والتسابق.

۳- التفوق الذي يشعر به المتنبي، أعطى الآخرين فرصة لحسده والكيد له، هذا من جهة ومن جهة أخرى فضيلته على الآخرين وشاعريته ومكانته عند الأمراء يجعل مخالفه أن يحسدوه ويكيدوا له.

۱-۱- خلفية البحث

الدراسات والأبحاث التي تناولت شعر المتنبي كثيرة كلّ الكثرة، وذكر كلها يستغرق زمناً طويلاً وليس مجالاً له. ونخصّ منها بالذكر: الحكمة في شعر المتنبي لعبدالله محمود حسن، كلية اللغة العربية بالقاهرة، العدد ۶، ۱۴۰۸ق. المتنبي وسرّ عظمته، لعبدالرحمن شكري، مجلة الرسالة، العدد ۲۹۱، ۱۳۵۷ق. أبوطيب المتنبي الغربية والفاجمة، لحسين الجمعة، مجلة المعرفة، السنة الثالثة والثلاثون، العدد ۳۶۷، ۱۹۹۴م. المتنبي بين شباب الأمس واليوم، لعبدالعزيز قروف، مجلة البصائر، العدد ۱۳۰، ذي القعدة ۱۳۶۹ق. ملامح النرجسية في فخر المتنبي

وحياته، لحداداد البحري، بحوث في اللغة العربية وآدابها، العدد ٦، ١٩٣٣ ق. فهذه الأبحاث وأمثالها التي ما ذكرناها، غيض من فيض مما درسه الكتاب والمدرسون والناقدون من شعر المتنبي منذ القدم ولكننا لم نعثر على دراسة حول ظاهرة الحسد في ديوان هذا الشاعر الفذ. ففي جانب هذه الدراسات نقدم هذه المقالة إلى الذين يريدون أن يتعرفوا على مكانته شاعرنا في الأدب العربي.

٢- الأسباب التي تجعل المتنبي محسوداً عليه

٢-١- شاعريته

لم يحدث شاعر من شعراء العرب دويماً في أسماع الأدياء وُحِّي الشعر كما أحدث المتنبي؛ حيث إننا نلاحظ أنه ظلّ على مسرى القرون العشرة الماضية ويدرسونه وينقدونه ويعلقون عليه، ويُشير إلى ذلك الثعالبي بقوله: «مجالس الدرر غُزي بشعره، ومجالس الأُنس تغنت بقوله، وجرى على لسان الخطباء والمتكلمين أبرز أقواله، وأشتغل به المؤلفون وأنشغل معهم الناقدون وكثرت التأليف في تفسير قصائده وحل مشكله وعويصه، فتفرقوا فرقا بين محبِّ هائم أو معتدل وبين قاذح جائر أو ناقد صادق، ولا يهتم النقاد إلا بالمشهور وبمن طبق الآفاق خيره» (الثعالبي، لانا، ج: ١، ١١١) ولو سرنا نتابع شاعريته وأهمية شعره وتأثيره وما أثاره من مُناقشات لما أتبع لنا الوقت، لكن الذي يهمنا ما جلبته هذه الشاعرية وتلك النفس من حسدٍ وكيدٍ وكرهٍ وغيره، مما أذكى نار الشكوى وزاد وقود المعاناة والشواهد الشعرية التي بين أيدينا تنضح بالألم الذي كان يُعانيه المتنبي من هؤلاء الحُساد إلا أن الجدير بالملاحظة، أن المتنبي أسهم بشكلٍ أو بآخر في جلب الحسد واستعداد الآخرين، وبمن يزيد في إذكاء جذوة الحسد ويرفع من لظاها تعالي المتنبي على سائر الشعراء عندما يُنشد أشعاره التي تشع بالتحدي وتصادر الآخرين وأشعارهم إذ لم يأتوا إلا بأشعاره المردده و الدهر أول راو لها، حين يقول في بلاط سيف الدولة:

إذ قُلْتُ شعراً أصبح الدهر منسداً

وما الدهر إلا من رواة قصائدي

(العكبري، ١٩٢٦، ج: ١، ٢٩٠)

بل أنه يترفع - أحياناً - حتى على الشعراء والشاعرية حين يقول:

ن لساني يُرى من الشعراء

وفؤادي من الملوك وان كا

(البرقوقي: ١٩٨٦، ج: ١، ١٥٦)

فهو «يكاد يضيق بقلب شاعر... بالمفهوم والاعتبار القديمين للشاعر الذي كان يُنظر إليه على أنه إنسان مُتكسب، مُتسلق» (شرف الدين، ١٩٨٧: ٩٦) بل أنه يتعالى عن الآخرين، مازجاً ذلك بشيء من التوبيخ مثل قوله:

وإذا نطقتُ ، فأني الجوزاء

أنا صخرة الوادي إذا ما زُوِّجت

أن لا تراني مُقلّة عمياء

وإذا خفيتُ على الغبي فعاذر

(العكبري، ١٩٢٦، ج: ١، ١٥)

ويهمنا أيضا ان نُدرِك ان المتنبّي كان يُرَكِّز في الثناء على نفسه والتعرض للآخرين مثل قوله:
أراكضُ مُعَوِّصاتِ الشعرِ قَسراً
(المصدر نفسه، ج ۲: ۱۸)

هذا التفوق الذي يشعرُ به المتنبّي، أعطى الآخرين فرصةً لحسده والكيد له «وشعر المتنبّي مملوء بذكر هؤلاء الكائدين الذين تعقبوه في كل مكان وطاردوه في كل بلد ذهب إليه» (حسين، ۱۴۰۶: ۱) وتضطرب جدلية شكوى الحسد عند المتنبّي فتأخذ مناحي شتى منها ما يصتدم بتموحه المتعالية وشعوره الذاتية بنفسه وكأنه البحر من يزحمة يغرق كقوله:

وما كمد الحساد شيئا قصده
ولكن من يزحم البحر يغرق
(العكبري، ۱۹۲۶، ج ۲: ۳۱۴)
وقد يُدرِك المتنبّي أن أفعاله ومكانته جالبة للحسد والكيد له مثل قوله:

وللحساد عُذْرُ أن يشحوا
علي نظري إليه، وأن يذوبوا
فإني قد وصلتُ إلى مكانٍ
عليه تحسُّدُ الحدقِ القلوبِ
(المصدر نفسه، ج ۱: ۷۵)

بل أنه قد يلتمس لهم العذر ويتحمل لهم التبرير حين يجد نفسه متفوقاً عليهم، وكأهم من دواب الأرض، يقول:

حولي بكل مكانٍ منهم خلقٌ
حتى أعتف نفسي فيهم وأني
فقّر الجهول بلا عقلٍ إلى أدبٍ
تخطى إذا جنت في استفهامها بمن
(المصدر نفسه، ج ۴: ۲۱۰-۲۱۱)

ويجيب عن هذا السؤال بشكل آخر فالحسد يُشكل هاجساً في ذهن المتنبّي يقول على سؤال الحسد:
وكيف لا يُحسدُ إمروءٌ علمٌ
(المصدر نفسه، ج ۴: ۶۰)

والشعر الذي ينظمه من أكبر دواعي الحسد، لذا كان كل من يسمع شعر المتنبّي يغار ويحسدُ يقول:
إِنَّ هَذَا الشَّيْعِرَ فِي الشَّيْعِرِ مَلَكٌ
صار فهو الشمسُ والدُّنيا فلَكُ
فإذا مرَّ بأذني حاسدٍ
صارَ مَن كانَ حياً قَهْلَكُ

(المصدر نفسه، ج ۲: ۳۷۴-۳۷۵)

وبعد ذلك يدخل المتنبّي في ظلام الشكوى مازجاً الحساد بها فهم يحسدونه على حظه المنحوس الذي لو طلبوه لأعطاهم إياه، فحياة المتنبّي ليست بالشيء الذي يُحسد عليه ويُرغب فيه لأنها تخلو من السرور:

فلو أني حسدت على نفيسٍ

لجذت به لذي الجمد العثور

ولكني حسدت على خيالي

وما خيّر الحياة بلا سُور

(المصدر نفسه، ج ٢: ١٤٣-١٤٤)

والحساد الذين اشتكى منهم المتنبي أكثر، منهم الشعراء ومنهم اللغويون ومنهم الوزراء والأمراء، وشعره ينطق بما كان بينه وبين حساده، ومن هنا نجد تفسيراً صحيحاً لمعاناة الشاعر من طائفة الحاسدين ولعله «لم يُخطيء إذ عبر عن نفسه بتسمية ابنه (المحسد) وتكنيته به» (التونجي، لاتا: ٢٤٧) وكأنه يريد الردّ على من سمّاه بالمتنبي، ومعناه الكاذب في رواية ابن خالويه النحوي في مجلس سيف الدولة «لولا أن الآخر جاهل لما رضى أن يُدعى المتنبي لأن متنبي معناه كاذب، ومن رضى أن يُدعى بالكذب فهو جاهل» فقال له: «أنا لست أرضى أن أُدعى بهذا وإنما يدعوني به من يريد الغضب مني ولست أقدر على الامتناع» (عزام، ١٩٦٨: ٦٦) و«حكى ابن جني أن أبا الطيب يشكو من حساده إذ يقول: إنما لقبت بالمتنبي لقولي:

أنا تُربّ الندى وربّ القوافي

وسمّاه العدا وغيظ الحسود

(البيدي، ١٩٧٧: ٦٦)

ولا ينفك المتنبي يفخر بنفسه فهو توأم الكرم والوجود والأصالة، أما القوافي فهو ربّه المتكفل بها، فقدم ذاته عبر ضمير المتكلم «أنا» واتبعها بـ«تربّ الندى» وعطف عليها رب القوافي ولم يكتف بهذا بل عطف عليها كذلك بـ«سمّاه العدا» و«غيظ الحسود» في مقابل الحاسد الذي سماه عدواً وحاسداً وهكذا «تظهر صورة العدو الحاسد في الشطر الثاني هزيلة أمام التعالي الشخصي للشاعر» (اسماعيل، ١٩٨٥: ٤٤)

٢-٢-٢-٢ مكانته في مجالس الأمراء

١-٢-٢-٢ مجلس الأمير بدر بن عمار الأسدي

اتصل المتنبي سنة ٣٢٨ بالأمرير العربي بدر بن عمار بن اسماعيل الأسدي وكان نائباً لابن رائق قائد الخلافة في بغداد، وكان يتولى الجيش في طبريه، فلزمه ومدحه وقد رأى فيه ضالته المنشودة من كرم ورجولة ومجد قومي ولكن «اتصاله به لم يطل أكثر من سنتين أو ثلاث» (المقدسي، ١٩٨٩: ٨٨). ولسنا نعرف دقائق حياة المتنبي عند بدر، ولكن من الواضح أن مدائحه أرضت بدرًا أكل الرضا عنه، وأثارت في نفوس الجميع شيئاً من الحسد. ولم تلبث آثاره أن تظهر واضحة كل الوضوح، في شعره، وقد شكى منها المتنبي في هذه اللامية التي مدح بها بدرًا والتي يقول فيها:

بقائي شاء ليس هم ارتحالا

وحسن الصبر زُفوا لا الجمالا ...

كأنّ الحزن مشغوفٌ بقلبي

فساعة هجرها يجدّ الوصلا ...

أشدّ الغم عندي في سُور

تبيّن عنه صاحبه انتقالا

فما حاولت في أرضٍ مقاماً

ولا أزمعتُ عن أرضٍ زوالاً

على قلبك كأنَّ الرِّيحَ تَحْتِي

أَوْجْهَهَا جُنُوباً أَوْ شَمَالاً

(العكبري، ۱۹۲۶، ج ۳: ۲۲۱-۲۲۵)

ثم يمضي في مدح بدر حتى يصل إلى هذين البيتين اللذين يتمثلهما في بغداد، بعد أكثر من خمس وعشرين سنة، حين يلح عليه شعراء العراق بالهجاء فيسأله أصحابه أن يرد عليهم، فيزعم أنه سبق إلى الرد عليهم في شبابه حين قال:

أرَى الْمُتَشَاعِرِينَ غَرَوَا بِدَمِي

وَمَنْ ذَا يَجْمَدُ الدَّاءَ الْعَضَالاً

وَمَنْ يَكُ ذَا قِمِّ مَرِّ مَرِيضٍ

يَجِدُ مَرّاً بِهِ الْمَاءَ الرُّلَالاً

(المصدر نفسه: ۲۲۸)

وحين أضاف ابن رائق السواحل إلى عمل الأمير بدر، هنأه المتنبي بمقطوعة شعرية، ولكن بدرا حين سافر الى السواحل ليستلم ما أضيف إليه من الأقاليم لم يصحبه المتنبي في سفره هذا، وانتهز خصومه هذه الفرصة فأغروا به الأمير وحرضوه عليه، وكان أغراءهم وتحريضهم، قد وقع من نفس بدر موقعاً، فسعى إلى مديحه بعد عودته، ويعتذر إليه من هذا القعود، بل يستغفره هذا الذنب في قصيدته التونية التي يُصرح فيها بذكر حُساده وخصومه:

أضحى فراقك لي عليه عُقُوبَةٌ

ليس الذي قاسيتُ منه هَيْبَةً

فأغفر فإدَى لك واحْبِينِي من بعدها

لِنُحْصِنِي بِعَطِيَّةٍ مِنْهَا أَنَا

وَإِنَّهُ الْمُشِيرُ عَلَيْكَ فِي بِضَلَّةٍ

فَأَحْزَنُ مُتَحَنِّنَ بَأَوْلَادِ الرَّبِّانَا

وَإِذَا الْفَتَى طَرَحَ الْكَلَامَ مَعْرِضاً

فِي مَجْلِسِ أَخَذَ الْكَلَامَ اللَّذَّ عَنَّا

وَمَكَائِدِ السُّفْهَاءِ وَاقْعَةٌ بِهَمِّ

وَعَدَاوَةِ الشُّعْرَاءِ بِنَسِ الْمُقْتَنِي...

غَضِبَ الْحَسُودُ إِذَا لَقَيْتَكَ رَاضِيَا

رُزْءٌ أَخْفَى عَلَيَّ مِنْ أَنْ يُوزِنَا

(المصدر نفسه، ج ۴: ۲۰۵-۲۰۷)

فما الذي أهاج الحُساد على المتنبي أهو براعته في مدح بدر، حتى أراضاه أم عطاء بدر للمتنبي؟ فنشئ عن هذا الأمر الحسد لهذا الشاعر، الذي صرف عنهم وجه الأمير بمدائحهم، وحضي منه بالهبات والعطايا، و«الظاهر أن رجلاً اسمه ابن كزوس أفسد ما بينه وبين بدر» (عزام، ۱۹۶۸: ۶) ولم يجد المتنبي سبيلاً للخلاص من الحُساد غير الرحيل الذي أعجله حتى عن وداع الأمير والأستئذان منه فغرد مُعتذراً:

لَا تَنْكُرَنَّ رَحِيلِي عِنْدَكَ فِي عَجَلٍ

فَأَنْتِي لِرَحِيلِي غَيْرُ مُخْتَارِ

وَرُبَّمَا فَارِقَ الْإِنْسَانُ مَهْجَتَهُ

يَوْمَ الْوَعْدَى غَيْرِ قَالِ خَشِيَةَ الْعَارِ

وَقَدْ مُنِيتُ بِحُسَادٍ أَحَارُئُهُمْ

فَاجْعَلِ نَدَاكَ عَلَيْهِمْ بَعْضَ أَنْصَارِي

(العكبري، ١٩٢٦، ج ٢: ١٤١)

وربما لم ينجر بدر إلى محاولة اختبار شاعرية المتنبي عبر قصة الدمية المشهورة إلاّ تحت تأثير الحساد والكائدين السفهاء، بشاعريته التي لا يَحتمل المتنبي التشكيك بها، وكأنها قيمة الشرف بالنسبة للبدوي، ليكون الفراق. ولم ينس المتنبي حاسده ابن كروّس فقد هجاه بقصيدته التي أنشأها بعد فراق بدر بن عمار مضمناً ألواناً من الشكوى اذ يقول في آخرها:

عَلَوِي كُلُّ شَيْءٍ فِيكَ حَتَّى
فَلَوْ أَتَيْتُ حُسَدْتُ عَلَى نَفْسِي
وَلَكِنِّي حُسَدْتُ عَلَى حَيَاتِي
فِيَا ابْنَ كَرْوَسٍ يَا نِصْفَ أَعْمَى
تُعَادِينَا لِأَنَّا غَيْرُ لُكْنٍ
تَحَلَّتْ الْأُحْمُ مُوَعْرَةَ الصُّدُورِ
جَدَّتْ بِهِ لَدَيْ الْجَدِّ الْعُثُورِ
وَمَا خَيْرُ الْحَيَاةِ بِلَا سُرُورِ
وَإِنْ تَفَخَّرَ فِيَا نِصْفَ الْبَصِيرِ
وَتُبَغِضُنَا لِأَنَّا غَيْرُ عُورِ

(المصدر نفسه: ١٤٣-١٤٤)

٢-٢-٢-٢ مجلس الأمير أبي العشائر الحسين بن حمدان

بعد رحيله عن مجلس بدر بن عمار بلغ الثالثة والثلاثين من عمره وقد «أصبح شاعراً عظيماً يتحدث الناس به ويشعره في شمال الشام وجنوبها وفي مصر عند الأخشيديين، وفي العراق عند العباسيين، والبويهيين» (حسين، ١٤٠٦: ١٤١) وهو يعرف هذه المكانة ويُعالي بها ويقدرها، فلا يمدح إلا من يُريد، ويتجاوز الأمراء والحكام الصغار إلى أمير خطير، هو الأمير سيف الدولة، ولكنه لا يبلغ سيف الدولة فجأة، وإنما يتوسل إليه بأبن عمه أبي العشائر وهو الحسن بن علي بن الحسن بن الحسين بن حمدان قائده في أنطاكية، وقد أعدّ أول مدائحه وكان في ذلك الوقت "مشغولاً بشوارد القوافي فأنشد: (المصدر نفسه: ١٤٠)

مَبِيَّتِي مِنْ دِمَشْقٍ عَلَى فَرَاشٍ
حِشَاءَةً لِي بِحَجْرِ حِشَائِي حَاشٍ
(العكبري، ١٩٢٦، ج ٢: ٢٠٧).

وقد وصل المتنبي إلى أبي العشائر وهو مكبرٌ لنفسه، مُستشعِرٌ عظمته وتفوقه على الشعراء، ناقمٌ عليهم متيقنٌ من حسدهم، فهو من أجل ذلك يُهاجم ولا ينتظر أن يُدافع كما فعل في مجلس بدر بن عمار كقوله:

فَسِرْتُ إِلَيْكَ فِي طَلَبِ الْمَعَالِي
وَسَارَ سِوَايَ فِي طَلَبِ الْمَعَاشِ
(المصدر نفسه: ٢١٦).

وبعد أن استقر عند أبي العشائر مدحه بقافيته المشهورة:

إِلْفٌ هَذَا الْهَوَاءِ أَوْقَعَ فِي الْأَنْزِ
وَالْأَسَى قَبْلَ فُرْقَةِ الرُّوحِ عَجَزٌ
فَسَ أَنْ الْحِمَامَ مَرَّ الْمَدَائِقِ
وَالْأَسَى لَا يَكُونُ بَعْدَ الْفِرَاقِ

کم تُرَاءِ فُتْرَجَتْ بِالرُّمَحِ عَنْهُ
والغنى في يدِ اللّئيمِ قبيحٌ
ليس قولِي في شمسِ فِعْلِكَ كالشَّمْسِ
شاعرُ المجدِ خِدْنُهُ شاعرُ اللّغْءِ
لم تَنْزَلْ تَسْمُغُ المَدِيحِ وَلَكِ
(المصدر نفسه: ج ۲: ۳۶۹-۳۷۱).

وفي معرض مديحه لأبي العشائر لا ينسى الحُساد فيُعَرِّضُ بهم ثم يُصْرِحُ بدمهم والغضُّ منهم حيث «اتخذ من صهيل الخيل قناعاً لصوته في حين يكون النهاق قناعاً لاصوات الحُساد من الشعراء» (فتوح، ۱۹۸۳: ۲۲) فأهاج الشعراء عليه وأغراهم بالكيد له، ولكن المتنبي لم ينهزم لهم ويفر منهم هذه المرة كما فعل مع الذين كادوا له عند بدر بن عمار وإنما ثبت لهم وألح في الهجوم عليهم وكان يرى أن هذه الواقعة حاسمة بينه وبين الحُساد الذين يخاصمهم فهو إن انهزم رُذ إلى شقاء متصل وإن انتصر بلغ ما يُوصله إلى سيف الدولة، وقد كانت تسانده علاقة طيبة بأبي العشائر، عمادها الود والاهتمام، فقد أعَدَّقَ عليه أبو العشائر وأكرمه، ولم يسمع أقوال الوشاة والحُساد الحاقدين على أبي الطيب، وقد أثر هذا الموقف في نفس أبي الطيب تأثيراً عميقاً، يظهر في بعض قصائده التي وجهها إليه يحذره من الفتن التي بدأت تظهر حوله، بقوله:

فيا بَحْرَ البَحُورِ ولا أُورِي
كأنَّكَ ناظِرٌ في كُلِّ قَلْبٍ
ويا مَلِكَ المُلُوكِ ولا أُحاشِي
فما يُخْفِي عَلَيْكَ مَحَلَّ غَاشٍ
أَصْبِرْ عَنكَ لِمَ تَبْحَلُ بِشِيءٍ
(العكبري، ۱۹۲۶، ج ۲: ۲۱۱-۲۱۲)

۲-۲-۳- مجلس الأمير سيف الدولة الحمداني

اجتمعت لسيف الدولة صفات عدة كانت سبباً هاماً في جذب الشعراء والأدباء إليه فكان شجاعته وحروبه المتعددة توفر لهم مواد المدح، وكان كرمه الفياض يدعمهم في صحبته، وميله إلى العظمة والإستبداد بالرأي يسهّل عليهم أساليب التفتيح والتبجيل وحبه للأدب ومعرفته بالشعر، كما يذكر «ابن خالويه اللغوي الكبير الذي كان من المقيمين في بلاطه» (الثعالبي، ۱۹۴۷، ج ۱: ۱۶) عزّزَ فيهم روح المنافسة؛ أما عصبيته للعرب فقد أعادت إليهم ما انقرض من موضوعات الفخر القديمة وكان تساهله وسعة ثقافته يجرحهم على أقوال ما كانوا ليجرؤوا عليها في حضرة إمرئ جاهل ضيق الصدر. قال الثعالبي: «كان سيف الدولة أديباً وشاعراً محبباً لجيد الشعر شديد الإهتزاز لما يُمدح به» (المصدر نفسه: ۱۷) لذا فقد ضم بلاطه الكثير من الأدباء والشعراء وكانوا يتسابقون جميعاً في مدح سيف الدولة فكان «من حلب الصنوبري، الخليع الشامي، ومن منطقة الموصل

السري الرفاء وأبو بكر الخالدي وأخوه ابوعثمان والبيغاء وابن جني ومن أصقاع الشام الوأواء الدمشقي والتلعفري ومن العراق الزاهي والناشي الأصفر وابن نباتة والسعدي والحاتمي وغير ذلك الكثير من أدباء الأقاليم وعلمائهم مثل ابن خالويه وأبي علي الفارسي وعبد العزيز الجرجاني وأبو بكر الخوارزمي» (الشكعة، ١٩٨٣ : ٨٩) و«اجتمع ببابه من الأدباء والشعراء ما لم يجتمع بباب أحد غيره ويبدو أنّ هذه الإستجابة متحركة بالمنافسة، أو الدعاوه الشخصية» (بلاشير، لاتا: ١٨٤). وإن شخصية كبيرة كشخصية سيف الدولة خلقت للأدب العربي في فترة ما، هي القرن الرابع في بيئة معينة، هي بيئة حلب بما فيها من حياة حضارية جديدة، وما فيها من مناظر طبيعية أدباً غزيراً خصباً، إذ أصبحت شخصية سيف الدولة بمخائصها الذاتية، وأعمالها الحربية محوراً للأدب شعراً ونثراً. ويمكن أن نسمي مجلس سيف الدولة نمضة أدبية عامة تحت ظل سيف الدولة في القرن الرابع؛ وقد تكون لها أشباه في مكان آخر ولكن النهضات الأخرى لم تبلغ ما بلغته تلك النهضة لما قيض لها من أفذاذ الأدباء والشعراء ما لا يكاد يجمع في زمان واحد، وكل أمر مقرون بأسبابه، ذلك أن الدويلات التي انفصلت عن بغداد كانت كفيفة بأن تكون العواصم الأدبية، يوم لم يكن الأدب يستطيع أن يعيش ويتزعرع إلا في ظل حاكم جواد وسخي. وقد كان سيف الدولة يمثل في أنظار المتلفين حوله المثل الأعلى للعدل العربي؛ وكان تشجيعه للأدب وسخائه بالمال مضرب الأمثال، ولا شك أن هذه الأعطيات الكثيرة التي يُعَدِّقها سيف الدولة على شعرائه أثرت في ازدهار بلاطه وذيوع صيته وشهرته، فبالمال جلب أو حصل على أفضل الشعراء والأدباء وكان هؤلاء يقفون رقباء على شعر بعضهم، فكان لا بد من يقدح الشاعر زناد شاعريته لئبني بأجود ما يستطيع وإلا أصبح مضغّة في أفواه زملائه، فجاء شعر البلاط الحمداني قوياً مسبوكاً لفظاً ومعنى، كذلك كان للحروب التي قام بها سيف الدولة أثر بارز في شعر الشعراء الذين لازموه وأهمهم المتنبي وأبو فراس، وقد ورد في الأخبار أن المتنبي ظل بجانب أبي العشائر في انطاكية مادحاً إياه وفي نفسه هدفاً آخر هو الالتحاق بركب سيف الدولة الذي قدم إلى انطاكية في جمادى الأولى عام ٣٣٧ وانتقل معه إلى حلب، ولقد تجلّت جوانب العظمة في نفس المتنبي حين أصبح إلى جواره، فلقد حرص على الاعتداد بنفسه، مقدراً لذاته فوق كل نظير، فما إن طلب منه سيف الدولة الحمداني أن يكون شاعره بعد أن قدمه أبو العشائر له حتى وضع شرطه الأول لهذا اللقاء «وهو أن لا ينشد شعره واقفاً كباقي الشعراء وأن لا يُقبل الأرض بين يديه ولم يجد سيف الدولة في ذلك غضاضة» (البديعي، ١٩٧٧ : ٦٧).

ولبت المتنبي في بلاط سيف الدولة ثماني سنوات إذ انصرف عنه سنة ٣٤٥ وكان سيف الدولة يصطحب المتنبي معه في غزواته، ويستمتع إليه ويُنشد مدائحه فيه، حتى بلغ مقدار ذلك ثلث ديوانه. وكان المتنبي خلال هذه الفترة شاعر سيف الدولة المفضل، ولم يكن الوصول إلى هذه المكانة بالأمر الهين على الكتاب والشعراء، فقد يقضي الواحد منهم عمره كله ولا ينجح في الوصول إلى المكانة المرموقة. وقد تنجح الوساطات في الزجج به ثم لا تُسَعِّفه موهبته أو فنّه على الصمود طويلاً أو يلقي خصماً لدوداً يُدحرجه إلى السفح بدسائسه؛ وهكذا تظل هذه المكانة حلم كل شاعر يُصارع نفسه من أجل تحقيقه، ففيها من الفوائد الكثيرة وفيها العطايا السخية وفيها من العلم المبذول وفيها إشباع غرور النفس وإرضاء الفن والعلم وفيها الشهرة والعلم الذي يصبه الحاسدون.

فالمتریعون علی القمم دائماً فی صراع فیما بینهم خشية زوال النعم ودائماً یتوجسون من الوافد الجدید، یتصيدون له الأخطاء ویتقدونه بالحق وبالباطل، ویهزئون من شأنه وعلیه أن یرکون قویاً متمسکاً وانقاً من نفسه، دارساً للطبائع والأعراف مدرکاً لرسوم الخطاب مع الکبرياء، واعیاً بأداب الجلوس مع الملوك، صبوراً ذکياً مؤثراً مقنعاً، قد أعد نفسه للبقاء طویلاً علی القمة التي شقی من أجل الوصول إليها، والمتنبی له من کل هذا نصیب، إلا أن الحاسدين تمکنوا من الکید له عند الأمير. وقد ألمح (بلاشیر) إلى هذا الأمر فی أثناء تعليقه علی مطالعات المتنبی الدائمة وبجته الدؤوب فی المسائل اللغوية والنحوية حيث قال: «هذا العمري شيء طبيعي جداً إذا ما علمنا الظروف الحرجة التي حملته علی أن یتلقى ضربات خصومه التي سببتها سعة علمه، وأن یتألق فی المناقشات النحوية واللغوية التي كان یتیرها أحياناً ببحث سيف الدولة بالذات» (بلاشیر، لاتا: ۲۴۳). وكانت هذه المناقشات تُثیر، ولا ریب، بعض الخصومات بین شعراء سيف الدولة، ولكنها فی الغالب لم تتسم بطابع العنف الذي إتسمت به معركة المتنبی وخصومه «الذين أكل الحسد قلوبهم» (الشکعة، ۱۹۸۳: ۹۰) لإفتتان الأمير بشعره حتى أن أحدهم وهو أبو عثمان الخالدي، قال لسيف الدولة إنک لتغالي فی شعر المتنبی، أقترح علينا ماشئت من شعره حتى نعمل أجود منها؛ فأعطاها القصيدة التي مطلعها:

وللحب ما لم یبق مني وما بقی

لعینک ما یلقى الفؤاد وما لقی

(بلاشیر، لاتا: ۲۰۵)

وظلت هذه العلاقة تُغذی بعد ذلك من منبعین متناقضین: الأول المودة الناتجة عن الأصطفاء والثاني الضغينة التي یؤلها الحساد له، لقد كانت هذه الحضوة أدعی لأن تقلب علیه الحساد، فانهمرت علیه المكائد من کل صوب تقبل منها سيف الدولة الكثير، وأعرض المتنبی عن الكثير، حتى ازدادت الحياة سوءاً بینهما. نعم بعد هذا المطاف یتقلب شاعرنا بین القلق والارتیاح والیأس والرجاء ویتحول من حال إلى حال ومن السخط إلى الرضا، فیتقبل علی الممدوح ویقول فيه:

انرتُ بما ما بین غربٍ ومشرق

بلغتُ بسيف الدولة النور رتبةً

(العکبری، ۱۹۲۶، ج ۲: ۳۱۴)

ثم یغریه علی أنه إن استمع إلى حساده وافتت بهم، فإنما ذلك ان یلهو بلحیتهم ویضحک منهم إذ یطلب منهم مباراة شاعره فلا یلحقون شأوه ولا یبقی لهم سوى الخذلان والخلج، فیقول:

أراه عُباري ثم قال له الحق

إذا شاء أن یلهو بلحیة أحمق

ولکنه من یزحم البحر یغرق

وما كمد الحساد شيئاً قصدته

ویغضي علی علم بکل مُحخرق

ویتمنح الناس الأمير برأيه

(المصدر نفسه: ۳۱۴-۳۱۵)

إن سعایة الحساد وکمد الأعداء التي تُعکر صفاء البلاط علی الشاعر بما ناله من موالاة سيف الدولة جعل

مدوحه سببا لهذه الحرب التي حمي وطيسُها فيستمد منه القوة في دفعهم ورفع مكابدهم يقول:
أزل حسد الحساد عني بكتبتهم
فأنت الذي صبرْتُم لي بحسدا

(المصدر نفسه، ج ١: ٢٨٩)

لعل تكرار ذكر الحسد في هذا البيت ليومئ إلى انشغال المتنبي وذهنه بما يُكاد له منهم؛ إذ ورد ذكر الحسد في ثلاث صيغ صرفية مختلفة (حسد، الحُساد، حسدا) وحتى الألفاظ الأخرى كانت الضمائر تُحيل عليهم في (كتبتهم، صبرْتُم) مؤكداً في خضم ذلك على (انه) متمثلة في (عني، لي) إذ هي التي كانت تتعرض لأذاهم، بعدها ألقى المتنبي مسؤولية الحسد والحُساد على عاتق "أمير العرب" على حد تعبيره، وما يراه من أعراض الأمير عنه وحفاظاً منه على ما يتعلق بينها من الألفة والمعرفة يلجأ إلى العتاب؛ فعاتبه المتنبي بهذه القصيدة التي تكون أقرب إلى الهجاء منها إلى المدح إذ يقول:

واحر قلباه ممن قلبه شيم
مالي أكتيم حياً قد برى جسدي
قد زرتُه وسيفُ الهيد مُعمدة
فكان أحسن خلق الله كُلهم
فوت العادو الذي يمتنه طقر
أكلما رمت جيشاً فأننى هرباً
ومن يجسي وحالي عنده سقم
وتدعي تحب سيف الدولة الأمم...
وقد نظرت إليه والسيف دم
وكان أحسن ما في الأحسن الشيم
في طيه أسف في طيه نعم...
تصرفت بك في آفاره الهيم

(المصدر نفسه، ج ٣: ٣٦٢-٣٦٥)

وبعد عاصفة المديح القوية العارمة يصب المتنبي جام غضبه على سيف الدولة الذي أصغى لتلك الوشايات وأقوال الحساد فيقول:

يا عدل الناس إلا في معاملتي
فبك الخصام وأنت الخصم والحكم
(المصدر نفسه: ٣٦٦)

ومن ثم أعتاظ سيف الدولة من المتنبي وقد تعمد ألا يرضيه فأوغر ذلك قلب المتنبي عليه حتى زاد الأمر تعقيداً بينهما فقال:

أعيدها نظرات منك صادقة
وما انتفاع أخي الدنيا بناظرو
أن تحسب الشحم فيمن شحمه ورُم
إذا استوت عنده الأنوار والظلم

(المصدر نفسه: ٣٦٦-٣٦٧)

ثم يعود المتنبي الشاعر الفذ المعتر بشخصيته الواثقة من نفسه ومن شاعريته إلى الفخر بنفسه ومكانته الأدبية والشعرية التي لا يُضارعها مكانة بين الشعراء فيقول:

سِعِلْمُ الْجَمْعِ مِمَّنْ ضَمَّ مَجْلِسُنَا
أَنَا الَّذِي نَظَرَ الْأَعْمَى إِلَى أَدْبِي
أَنَا مَلَأْتُ جَفُونِي عَنْ شَوَارِدِهَا
وَجَاهِلٌ مَدَّهُ فِي جِهَلِهِ ضَحِكِي
بِأَنِّي خَيْرٌ مِنْ تَسْعَى بِهِ قَدَمُ
وَأَسَمِعْتُ كَلِمَاتِي مِنْ بِهِ صَمَمُ
وَيَسْهَرُ الْخَلْقَ جَزَاهَا وَيَخْتَصِمُ
حَتَّى أَتَتْهُ يَدُ فِرَاسَةٍ وَفِئْمُ
إِذَا نَظَرْتُ نُيُوبَ اللَّيْثِ بَارِزَةً
(المصدر نفسه: ۳۶۷-۳۶۸)

ويعود المتنبي استمالة قلب سيف الدولة من جديد مازجاً بين الحنين والمودة فيقول:
يَا مَنْ يَعْزُّ عَلَيْنَا أَنْ نَفَارِقَهُمْ
مَا كَانَ أَخْلَقْنَا مِنْكُمْ .. بِتَكْرَمَةٍ
(المصدر نفسه: ۳۷۰)

ثم يزيد في العتاب ويضع إصبعه على الجرح ملفتاً أنظار الأمير إلى الجناة الحقيقيين وهم الحساد فيقول:
أَنْ كَانَ سِرُّكُمْ مَا قَالَ حَاسِنَانَا
وَبَيْنَنَا لَوْ رَعَيْتُمْ ذَاكَ مَعْرِفَةً
فَمَا لَجِزَّ إِذَا أَرْضَاكُمْ أَلْمُ
إِنْ الْمَعَارِفُ فِي أَهْلِ التَّهْيِ ذِمُّ

ويعود المتنبي مرة أخرى مخاطباً سيف الدولة بأنه لو بحث له عن عيب واحد فلن يجد شيئاً، فإن الله يأبي ثم كرم سيف الدولة بقوله:

كَمْ تَطْلُبُونَ لَنَا عَيْبًا فَيُعْجِزُكُمْ
مَا أَبْعَدَ الْعَيْبَ وَالنَّقْصَانَ عَنْ شَرَفِي

ويلوح المتنبي بالرحيل عن الديار بأسلوبه المعهود الذي يمزج الألم بالكبرياء:
أَرَى التَّوَى يَقْتَضِي كُلَّ مَرَحَلَةٍ
لَا تَسْتَقِلُّ بِمَا الْوَحَادَةُ الرَّسْمُ

ثم يضع المتنبي أمام سيف الدولة رؤية فلسفية عن هذا الرحيل فيقول:
إِذَا تَرَخَّلْتَ عَنْ قَوْمٍ وَقَدْ قَدَّرُوا
شُرَّ الْبِلَادِ مَكَانًا لِاصْدِيقِ بِهِ
وَشُرَّ مَا قَنَصْتَهُ رَاحَتِي قَنَصُ
أَلَا تُفَارِقُهُمْ فَالزَّاحِلُونَ هُمُ
وَشُرُّ مَا يَكْسِبُ الْإِنْسَانُ مَا يَصُمُ
شَهْبُ الْبِرَّةِ سَوَاءٌ فِيهِ وَالرَّخْمُ

(المصدر نفسه، ج ۳: ۳۷۲-۳۷۳)

وها هو المتنبي يعز عليه بوصفه الشاعر الفذ الذي تطأ لبنانه روائع الكلمات والمعاني أن يرى من يتقول الشعر وقد احتل مكانته فيقول:

بَاحِي لَفْظِي تَقُولُ الشَّعْرَ زَعْنَفَةً
تُجَوِّزُ عِنْدَكَ لَا تُحَرِّبُ وَلَا عَجْمُ

(المصدر نفسه، ج ٣: ٣٧٣)

ثم يعاود العتاب تاركاً الحسرات في نفس الأمير سيف الدولة:

قد ضَمِنَ الدرُّ إلا أنه كلمٌ هذا عتابك إلا إنه مقَّة

(المصدر نفسه: ٣٧٤)

ومما يذكر حول هذه القصيدة إن المتنبي الذي لم يعبأ بذلك واستمر في قصيدته حتى دفع الأمير إلى قذفه بحبرة في وجهه؛ وبعد انشاد أبي الطيب هذه القصيدة انصرف وترك المجلس في اضطراب. غادر المتنبي مجلس سيف الدولة إلى مصر ومن ثم إلى بغداد وبعد فترة من الزمن ورد إلى أبي الطيب كتابان أحدهما مكتوب بخط سيف الدولة يدعو إلى العودة للحلب، والثاني كتاب ابن العميد يطلب منه زيارته إلا أن المتنبي أجاب سيف الدولة بهذه القصيدة التي يُبنى فيها عليه، ويرفض العودة إليه فيقول:

فهمتُ الكتابَ أبْرَ الكُتُبِ فسمِعاً لأمرِ أميرِ العَرَبِ
وطوعاً له وأبتهاجا به وان قصَّرَ الفِعلُ عَمَّا وَجِبَ

(المصدر نفسه: ج ١: ٩٦)

ثم يسوق المتنبي مُبررات رفض الدعوة فيقول:

وما عاقي غيرُ خوفِ الوشاةِ وان الوشايات طُرُقُ الكُذِبِ
وتكثيرِ قومٍ وتقليلهم وتقريبهم بيننا والحُبِ
وقد كان ينصُرُهم سمعُهُ وينصُرُني قَلْبُهُ والحسبِ
وما قُلْتُ للبدْرِ أنتَ اللُّجَيْنِ ولا قُلْتُ للشمسِ أنتَ الذهبِ
فيقالق منه البعيدُ الأناةِ ويغضب منه البطيُّ الغضبِ

(المصدر نفسه: ٩٧)

ولا يستطيع المتنبي أن يخفي مودته للأمير سيف الدولة لذا نراه يذكر محاربتة للروم وجهاده حامياً للتغور الإسلامية، ثم يختم القصيدة بقوله:

أرى المُسلمين مع المُشركين إتما لعجزِ وإما رهبِ
وأنت مع الله في جانبِ قليلُ الرقاد كثيرُ التَعَبِ
كأنك وحدك وحدتُهُ ودان البريئةُ بابين وأبِ
فليت سُيوفك في حاسدِ إذا ما ظهرت عليهم كتبِ
وليت شكاتك في جسمه ولينك تجزي بُغضِ وحبِ
فلو كُنت تجزي به نلتُ منك أضعف حظ بأقوى سببِ

(المصدر نفسه: ۱۰۴-۱۰۵)

ويتبين من هذه القصيدة أن أبا الطيب كان لا يزال عاتباً شاكياً على سيف الدولة معتباً إياه لإصغائه للحساد المفسدين بينهما.

ويدرك المتنبي أنها آخر قصيدة لسيف الدولة فيضمونها بعض اللؤم ويدعوه إلى جني ما زرعت يده فيقول:

ومن ركب الثور بعد الجوا
د أنكر أظلافه والغيب

(المصدر نفسه: ۹۸)

هكذا يُسدل المتنبي الستار على تاريخ من المودة والوصال بينه وبين سيف الدولة الذي استعاض عنه ببعض الوشاة والحساد والمتشاعرين بهذه القصيدة التي تبدو فيها شاعريته يقظة قوية، مشبوبة يحفزها في ذاته فورة الغضب وحوافز الأمل والعزم والظهور في ذلك المجتمع الجديد.

۳- حُساد المتنبي

۳-۱- الشعراء

۳-۱-۱- أبو فراس الحمداني

إن التباين واختلاف الرأي وعدم الرضى عن شخص ما، أو عن حال معينة في المجتمع أمر مفروغ منه على نحو كبير، لإختلاف وجهات النظر من شخص إلى آخر، ولكن ليس كل من يختلف مع الآخر يستطيع أن يصور هذا الإختلاف حتى يتعمقه ويسير أغواره فذلك أمر لا يقدر عليه إلا القلة من الناس من أصحاب الثقافة والفكر، ومنهم المبدعون والشعراء فلا يعتبر الشاعر شاعراً حقاً حتى يكون جزءاً من الأحداث يُبلغ عنها ويتوقف عندها ويتفاعل معها بل يقومها بما يمتلك من وعي تراثي صنعته تراكمات كثيرة من الماضي ومفاهيم وأحداث من الحاضر. والمتنبي حاله حال أي مبدع كانت تعتربه ساعات من الحيرة والقلق تجعله ينجر وراءها؛ وهذا أمر مقبول، لأنه أولاً وأخيراً شاعر لا فيلسوف ولا مفكر إلا ما يدخل في إطار الثقافة العامة التي لا بُدَّ أن تطغى عليها تجليات الشاعر وتقلبات نفسه وربما انكساراته. وكان لرفض الشاعر المجتمع وأناسه في كثير من الأحيان أسبابه ودواعيه المبنية على أُسس نابعة من عمق الفكر والاتجاه القومية والشعور العالي بالكبرياء والعظمة. على هذه الكيفية كان التباين بين المتنبي والشعراء الآخرين الذين يختلف معهم إذ كانت العلاقة المتوترة تتجلى في شعره على شكل هجاء أو شكوى لاولئك الذين كانوا يتربصون به ويكيدون أو يغمطون حقه على اختلاف منازلهم ودرجاتهم، فمنهم الشعراء والأمراء والوزراء وكان يصفهم بأبشع وصف وينزل عليهم ما فاضت به قريحته من انتقاد لاذع وهجاء مرير. وقد يكون لكل شاعر تعريف خاص يوليه اليه لقد وصف المتنبي أولئك الشعراء بأنهم حُساد، كائدون، خداعون في الأغلب، حكم عليهم من رؤيته إلى الواقع الذي عاشه وعائشه في بلاط الأمراء فجاء شعره زاخراً بهذه الأمثلة التي تصور الشعراء على أنهم حُساد وواشون، فضلاً عن نظرتهم إلى الشعراء بوصفهم غير جديرين بالمسؤولية أو ضعيفي العقول وقليلي الهمم؛ فلم يجد معهم نمطاً من التوافق وهجاء

الكثير منهم هجاء لاذع؛ ومنهم من قال فيهم شعراً على قدر منزلتهم ثم إنه شخص قسماً منهم بالذكر الصريح لأسمائهم، ومنهم من عمد إلى الإشارة إليهم ليقتصد بهم ومن ورائهم مجتمعاً بأسره أو نمطاً بأكمله. ولعل الحسد أكثر أسباب الخصومات التي تعرض لها المتنبي لما يمتلكه من موهبة ونبوغ يُميزه عن أقرانه الشعراء وبما أدى إليه من حظوة لدى عليّة القوم وكُبّارهم فقد أخلّ ذكر أولئك الشعراء أو حدّ منزلتهم بإزائه في الاقل.

لقد دخل المتنبي بلاط سيف الدولة وفيه - كما أسلفنا - كبار الشعراء والأدباء ومنهم الأمير أبو فراس الحمداني ابن عمه وقائد عسكره، ويكفي قول الصاحب بن عباد فيه «بدئ الشعر بملك وختم بملك يعني بالأول امرأ القيس وبالتالي أبو فراس، وكان المتنبي يشهد له وبخشاه» (البيدي، ١٩٧٧: ٨٧) وهو «من حاسدي المتنبي» (الدسوقي، ٢٠٠٥: ٣٢)، فشق عليه أن ينال المتنبي هذه المنزلة عند الأمير وزادت غيرته منه، وكرهه له، فحاول الإيقاع به، ومن ذلك ما نقله البيدي «قال أبو فراس لابن عمه سيف الدولة إن هذا المتشدد كثير الأدلال عليك عليك، وأنت تعطيه كل سنة ثلاثة آلاف دينار على ثلاثة قصائد، ويمكن أن تفرق مائتي دينار على عشرين شاعراً يأتون بما هو خير من شعره، فتأثر سيف الدولة من هذا الكلام، وعمل فيه» (البيدي، ١٩٧٧: ٨٧). وكان المتنبي غائباً، وبلغته القصة فدخل على سيف الدولة وأنشد:

ألا ما لسيف الدولة اليوم عاتباً
فداه الورى أمضى السُّيُوفِ مضارياً
وما لي إذا ما اشتقتُ أبصرتُ دُونَهُ
تتأفف لا أشتاقها وسبابياً...
أهذا جزاء الصدق إن كنتُ صادقاً
أهذا جزاء الكذب إن كنت كاذباً
وإن كان ذنبي كُلُّ ذَنْبٍ فَإِنَّهُ
محا الذَّنْبُ كُلُّ الحُو من جاء تائباً

(العكبري، ١٩٢٦، ج ١: ٧٠ - ٧١)

فأطرق سيف الدولة ولم ينظر إليه كعادته، فخرج المتنبي من عنده متغيراً، وحضر أبو فراس وجماعة من الشعراء فبالغوا في الوقعة في حق المتنبي وانقطع يعمل القصيدة التي مطلعها:

واحر قلباه ممن قلبه شبم
ومن بجسمي وحالي عنده سقم

(المصدر نفسه، ج ٣: ٣٦٢)

وبعد عاصفة المدح العارمه المناسبة يصبّ المتنبي جام غضبه على سيف الدولة الذي أصغى إلى تلك الوشائيات وأقوال الحساد وقد وصل في إنشاده إلى قوله:

يا عدل الناس إلا في معاملتي
فيك الخصام وأنت الخصم والحكم

(المصدر نفسه: ٣٦٣)

فقال أبو فراس مسخت قول دعبل وأدعيته وهو:

ولسْتُ أرجو إنتصافاً منك ما ذرّفت
عيني دموعاً وأنت الخصم والحكم

(دعبل الخزاعي، ١٩٨٣: ٢٣٥)

فقال المتنبي:

أعيذها نظرات منك صادقة

(العكبري، ۱۹۲۶، ج ۳: ۳۶۶)

فعلم أبو فراس أنه يعنيه، فقال ومن أنت يا دعويّ كنده حتى تأخذ أعراض أهل الأمير في مجلسه؟ فاستمر المتنبي في إنشاده ولم يرد إلى أن قال:

بأنني خيرٌ من تسعى به قدمٌ

سيعلم الجمع ممن ضم مجلسنا

وأسمعت كلماتي من به صممٌ

أنا الذي نظر الأعمى إلى أدبي

(المصدر نفسه، ج ۳: ۳۶۷)

فزاد ذلك غيظاً في أبي فراس لما وصل إلى قوله:

والحرب والأضرب والقرطاس والقلم

الخيل والليل والبيداء تعرفني

(المصدر نفسه: ۳۶۹)

«قال أبو فراس: وما ابقيت للأمير إذا وصفت نفسك بالشجاعة والفصاحة والرياسة والسماحة تمدح نفسك بما سرقت من كلام غيرك وتأخذ جوائز الأمير؟ غضب سيف الدولة من كثرة مناقشته في هذه القصيدة وكثرة دعاويه فيها، فضربه بالدواة التي بين يديه فقال المتنبي في الحال:

فما لجرح إذا أرضاكم ألمٌ

إن كان سرُّكم ما قال حاسدنا

فقال أبو فراس أخذت هذا من قول بشار:

قول الوشاة فلا شكوى ولا ضجر

إذا رضيتُم بأن نُحفي وسرُّكم

فلم يلتفت سيف الدولة إلى ما قاله أبو فراس، وأعجبه بيت المتنبي ورضى عنه في الحال، وأدناه إليه وقبل رأسه وأجازه بألف دينار ثم أرففه بألف أخرى لذا «كان أبو فراس يضمن لابن عمه سيف الدولة حرمة مشبوبة بنكد وتنغيص إذ رأى المتنبي قريباً ووجد نفسه بعيداً» (المحاسني، ۱۹۷۱: ۷)

۳-۱-۲- الخالديان

هما أبو بكر محمد وأبو عثمان سعيد ابنا هاشم، الخالديان أديبا الموصل وشاعراهما في عصرهما، قد اتصلا بسيف الدولة ومدحاه، وكان بينهما وبين السري الرفاء ما يكون بين المتعاصرين من التباين والتضامن. وكان أبو عثمان أصغر الأخوين نادرة الدنيا في الحفظ، وقد أرجع بعض المؤرخين نسبهما إلى «خالدية قرية من أعمال الموصل» (الحموي، ۱۹۵۶، ج ۲: ۳۳۸). قال الخالديان: كان أبو الطيب المتنبي كثير الرواية جيد النقد، ولقد حكى بعض من كان يحسده أنه كان يضع من الشعراء المحدثين ويغض من البلغاء المفلقين، «وكان الشعراء الخالديان من جملة حُساده» (المحاسني، ۱۹۷۱: ۵۴) حتى أن أحدهم وهو أبو عثمان الخالدي قال لسيف

الدولة إنك لتغالي في شعر المتنبي اقترح علينا ماشئت من شعره حتى نعمل أجود منه فأعطاها القصيدة التي مطلعها:

وللحب ما لم يبق مني وما بقي

لعينيك ما يلقي الفؤاد وما لقي

(العكبري، ١٩٢٦، ج ٢: ٣٠٤)

فلما أخذها قال عثمان لأخيه ابي بكر ما هذه من قصائده الطنانات فلأني شئ أعطاناها ثم فكرا فقال أحدهما لصاحبه: والله ما أراد إلا قوله:

أراه غباري، ثم قال له الحق

إذا شاء ان يلهو بلحية احمي

ولكنه من يزحم البحر يغرق

وما كمد الحساد شئ قصده

ويغضي على علم بكل مُمخرق

ويمتحن الناس الأُمير برأيه

(المصدر نفسه: ٣١٤ - ٣١٥)

فأدرك الخالديان أن «الضمير في شاء لسيف الدولة فتركا القصيدة ولم يعاوداه ولم يعملوا شيئاً» (البديعي، ١٩٧٧: ٢٢٨). وكان سيف الدولة لا يعني من هذه القصيدة إلا الأبيات الساخرة التي يُعرض من خلالها المتنبي بالشعراء الآخرين.

٣-١-٣- الحسد بن لنكك

هو أبو الحسن المعروف بابن لنكك البصري الشاعر الأديب كان فرد البصرة وصدر أدبائها في زمانه ولكن المتنبي أحمل ذكره، لذلك كثر شعره في هجائه وفي شكوى الزمان، ولما بلغ الحسن بن لنكك بالبصرة ماجرى على المتنبي من وقية شعراء العراق فيه واستخفافهم به وكان «ابن لنكك حاسداً له، طاعناً عليه، هاجباً إياه، زاعماً أن أباه كان يسقي الماء بالكوفة»، فشتمت به وقال:

ضلوا عن الرشيد من جهل بهم وعُشوا

قولاً لأهل زمان لا خلاق لهم

فزوجوه برغم أمهاتكم

أعطيتوا المتنبي فوق مُنيته

نعالمهم في قفا السقاء تزدهم

لكن بغداد جاد الغيث ساكنها

(المصدر نفسه: ١٤٤)

٣-١-٤- أبو العباس النامي

هو أبو العباس أحمد بن محمد الدرامي المعروف بالنامي كان من الشعراء البارزين في عصره ومن خواص مداح سيف الدولة، كان «بلي أبا الطيب في المنزلة والرتبه وله معه وقائع ومفاوضات توفي سنة ٧٠ على المشهور» (البديعي، ١٩٧٧: ٨٠). وحكى صاحب المفاوضات: «أن سيف الدولة كان يميل إلى أبي العباس

النامي الشاعر ميراً شديداً إلى أن جاءه المتنبي فمال عنه إليه، فغاظ ذلك أبا العباس، فلما كان ذات يوم خلا به وعاتبه وقال: أيها الأمير، لم تفضل عليّ ابن عيدان السقفا؟ فأمسك سيف الدولة عن جوابه، فلجّ وألجّ، وطالبه بالجواب فقال: لأنك لاتحسن أن تقول كقوله:

يُعَوِّدُ مِنْ كُلِّ فَتْحٍ غَيْرِ مُفْتَخِرٍ
وقد أَعَدَّ إِلَيْهِ غَيْرَ مُتَحَقِّلٍ
(العكبري، ۱۹۲۶، ج ۳: ۳۹)

فنهض من بين يديه مُغضباً، واعتقد ألاّ يمدحه أبداً» (البديعي، ۱۹۷۷: ۸۱). وأبو العباس هذا هو القائل: كان قد بقي في الشعر زاوية دخلها المتنبي، وكنت أشتهي أن أكون سبقته إلى معنيين قالمها ما سبق إليهما. أما أحدهما فقوله:

رواني الدهر بالأرزاء حتى
فصرتُ إذا أصابني سهامُ
(المصدر نفسه: ۹)
والآخر قوله:

في جِحْفَلٍ سَتَرَ الْعُيُونُ غُبَاهُ
فكأَنَّمَا يُبَصِّرَنَّ بِالْأَذَانِ
(المصدر نفسه، ج ۴: ۱۷۶)

وقد أشار المتنبي إلى ذلك في معرض حديثه عن أسباب حسده، إذ يرى نفسه سابقاً إلى الإبداع في القول وإذا كان غيره من القائلين لا يخرج عن المتعارف، فإنه يتفرد باختراع المعاني التي لم يُسبق إليها غيره، ولقد أدى هذا التفرد إلى كثرة حساده وأعدائه يعادونه على فضله وعلمه وأنه ليعجب أشد العجب فهذه امور كما يراها لا تُوجب سوى الحب ولهذا فهو لا يهتم في كثير أو قليل بما يقوله أولئك الحاسدون فقد تعود على هذا حتى أنه يتركهم يختصمون في أمره ويتخاصمون أما هو فلا يأبه لهذه الصغائر:

أنا السابِقُ الهادي إلى ما أقولُهُ
وَمَا كَلَامِ النَّاسِ فِيمَا يُرِينِي
أُعَادِي على ما يُوجِبُ الحُبَّ لِلْفَتَى
إِذِ الْقَوْلُ قَبْلَ الْقَائِلِينَ مَقُولُ
أُصُولُ وَلَا لِلْقَائِلِينَ أُصُولُ
وَأَهْدَأُ وَالْأَفْكَارُ فِي تَجْوُلُ
(المصدر نفسه، ج ۳: ۱۰۸-۱۰۹)

لهذا نرى المتنبي بعد حديثه عن نفسه نراه يلجأ إلى أبيات يقرر فيها حقيقة موقعه من الحاسد كحقيقة كُلية في شكل يقترب من أبيات الحكمة التي كانت منتشرة في القصيدة العربية القديمة كقوله:

سَوَى وَجَعِ الحَسَادِ دَاوِ فَإِنَّهُ
وَلَا تَطْمَعَنَّ مِنْ حَاسِدٍ فِي مَوَدَّةِ
يَهْوُونَ عَلَيْنَا أَنْ تُصَابَ جُسُومُنَا
إِذِ حَلَّ فِي قَلْبٍ فَكَيْسٍ يَجْوُلُ
وَإِنْ كُنْتَ تُبَدِّئُهَا لَهُ وَتُبِيلُ
وَتَسْلَمُ أَعْرَاضُ لَنَا وَعُقُوقُ

(المصدر نفسه: ١٠٩)

٣-٢- الوزراء

٣-٢-١- الوزير المهلي

لما وصل المتنبي إلى بغداد «نزل على صديق له حميم وهو علي بن حمزة البصري، وأقام عنده في داره ما بقي في بغداد» (عزام، ١٩٦٨: ١٥٧) وفي بغداد آنذاك الخليفة العباسي ووزيره معز الدولة ابن بويه، وكان المهلي وزير معز الدولة، أديباً وشاعراً و«هو رجل استمر السُخف والهزل واستولى عليه اهل الخلاعة والمجون» (شعيب، ١٩٦٩: ٣٠) جمع من حوله مجموعة من الشعراء مثل ابن سكره وابن لنكك وابن الحجاج والسري الرفاء ومعهم أبو الفرج الاصفهاني، «والمتنبي مر النفس صعب الشكيمه جاد مجد يأبى الهزل وينفر من العبث» (البغدادي، لاتا، ج ٢: ٢١٤) فترفع عن مدح الوزير المهلي ذاهباً بنفسه عن مدح غير الملوك، شق ذلك على المهلي، فأغرى به شعراء بغداد، حتى نالوا من عرضه، وتباروا في هجائه، فلم يجبه ولم يفكر فيهم وإنما قال: «إني فرغت من إجابتهم بقولي لمن هم أرفع طبقة منهم في الشعراء» (عزام، ١٩٦٨: ١٥٨) حيث قال:

وَمَنْ ذَا يَجْمَدُ الدَّاءَ المُضَلَّ

أَرَى الْمُشَاعِرِينَ نَحَرُوا بِدَمِي

يَجِدُ مَرًّا بِهِ الْمَاءَ الرُّلَّالَا

وَمَنْ يَكُ ذَا قَمٍ مُرِّ مَرِيضٍ

(العكبري، ١٩٢٦، ج ٣: ٢٢٨)

٣-٢-٢- الوزير صاحب بن عباد

هو صاحب إسماعيل بن عباد ووزير آل بويه، وهو أحد الوزراء المشهورين في أواخر القرن الرابع الهجري، وكان من الأدباء الكبار الذين يولون الأدب والأدباء رعاية واهتماما. وقيل «أن صاحب طمع في زيارة المتنبي إياه بأصفهان، فكتب يلاطفه في استدعائه ويضمن له مشاطرته جميع ماله، فلم يُقم له المتنبي وزناً، ولم يُجبه عن كتابه، فصيّره صاحب غرضاً يرشقه بسهام الوقعة، ويتتبع عليه سقطاته في شعره وهفواته وينعى عليه سيئاته وهو أعرف الناس بحسناته وأحفظهم وأكثرهم استعمالاً لها» (البديعي، ١٩٧٧: ١٤٦) ويذكر ابن النديم «لم يشتد أوار الخصومة بين المتنبي وابن عباد إلا بعد وفاة الشاعر» (ابن النديم، ١٩٧٨: ١٩٤). والسؤال متى كتب ابن عباد الرسالة؟ إذ قيل فيها الكثير، منها أنه كتبها قبيل وفاة ابن العميد سنة ٣٦٠ بسبب أن صاحب أفرد لآراء ابن العميد في الشعر خمس صفحات، ويعلل الدكتور إحسان عباس «لذلك حرص صاحب على إظهار شعر المتنبي بمظهر المخالف لآراء ابن العميد في الشعر (عباس، ١٩٨٦: ٢٧٢) ورسالة صاحب موجهة إلى أحد مشايخي المتنبي تعتمد على ذوق مؤلفها واستجابته الأدبية أكثر مما تعتمد على منطلقات نظرية محددة في نقد الشعر، لأنها مجموعة انطباعات لا يربط بينها ربط فكري، بل شخصية الكاتب وما تنتقيه لتعلن استهجانها له. ولعل آراء ابن العميد تشكل أساساً ما لتوجهات النقد عند صاحب فهو يذكر عن ابن العميد

أنه «يتجاوز نقد الأبيات إلى الحروف والكلمات ولا يرضى بتهديب المعنى حتى يطالب بتخير القافية والوزن» (ابن عباد، ۱۹۶۵: ۵۹) ومن السهولة أن نلمس سعي صاحب إلى تطبيق آراء ابن العميد في نقد الحروف والكلمات «ومما اقدّره بلجّ سمعاً أو يردُّ أدناً قوله:

ولا لك في سؤالك لا ألا لا

جوابُ مسألتي أله نظير؟

وقد سمعتُ بالفأفأ ولم اسمع بالألألاء، حتى رأيتُ هذا المتكلف المتعسف الذي لا يقف حيث لا يعرف» (المصدر نفسه: ۵۹) ويمضي صاحب في رسالته بهذه الانطباعات الحادة والسُّخرية اللاذعة الجارحة التي لانجد لها تفسيراً سوى مراجعة وصف معاصري صاحب له " بأن حسده لغيره على فصل حسن ولفظ حرّ بقدر إعجاب به بما يقوله ويكتبه" (عباس، ۱۹۸۶: ۲۷۲) عندها من السهل أن نفهم لم كتب رسالته، الكشف عن مساوئ شعر المتنبي.

۳-۳- اللغويون

۳-۳-۱- أبو علي الحاتمي (۳۳۸)

هو أبو علي محمد بن الحسن بن المظفر المعروف بالحاتمي وُلد في بغداد وتُوفي فيها سنة (۳۳۸). قد صنّف الحاتمي عدداً من الكتب في النقد واللغة والتراجم وذكر له فضلاً عن ذلك، رسالته اللتين صَنَّفهما في نقد شعر المتنبي وهما الرسالة الحاتمية والموضحه. أما الأولى فقد نبذ فيها مائة معنى من معاني أبي الطيب وردّها إلى ما ظنّ أنّها أخذت منه من كلام أرسطوطاليس. وأما الثانية، فهي أعظم خطراً من تلك لأنها أول رسالة وافية صُنفت في نقد شعر أبي الطيب وهي «بهذا تكون أصلاً لجميع الدراسات النقدية التي تلتها» (نجم، ۱۹۶۵: ۱) والتي ألفها أصحابها في نقد شعر المتنبي، كرسالة صاحب بن عباد "الكشف عن مساوئ شعر المتنبي" و"الوساطة بين المتنبي وخصومه" لعلي بن عبد العزيز الجرجاني وكتاب "الإبانه عن سرقات المتنبي لفظاً ومعنى" لأبي سعد العميدي. فما الذي دعا الحاتمي إلى كتابة هذه الرسالة، وتتبع شعر المتنبي باحثاً عن أصول حكمه في فلسفة أرسطو «فكأن هذه الدراسة النقدية لون من ألوان النقائص التي تحث بين الطوائف المختلفة عاطفة، المتنافرة ميلاً» (شعيب، ۱۹۶۹: ۲۴۵) وهذا يستدعينا أن نتلمس صلة الحاتمي بالمتنبي ونوع العلاقة به حُبّاً أو كرهاً وحسداً ولنبداً من بلاط سيف الدولة. أورد ياقوت في ترجمة الحاتمي الكلام التالي عن كتاب "الهللابة" الذي صَنّفه الحاتمي للوزير أبي عبد الله بن سعدان في رجل سبّه عنده وسمّى الرجل الللابة ولم يصرح باسمه، قال: «خدمت سيف الدولة،... وأنا ابن تسع عشرة سنة، تميل بي سنة الصبا وتنقاد لي أريحية الشباب، بهذا العلم، وكان كلفاً به علقاً علاقة المغرّم بأهله، منقباً عن أسراره. و وزنت في مجلسه تكرمة وإدناء وتسوية في الرتبة، ولم يسفر خدّاي عن عذاريهما، بأبي علي الفارسي، وهو فارس العربية وحائز قصب السبق فيها منذ أربعين سنة، وبأبي عبد الله ابن خالويه، وكان له السهم الفائز في علم العربية تصرّفاً في أنواعه وتوسّعاً في معرفة قواعده وأوضاعه. وبأبي الطيّب اللغوي، وكان كما قيل، حتف الكلمة الشُّرود حفظاً وتيقظاً» (الحموي، ۱۹۵۶،

ج ١٨ : ١٥٤) يُفهم من هذا النص أن الحاتمي قصد بلاط سيف الدولة في صباه وأقام هناك وقد عَرَفَ أبا الطيب ولأبد من أن يكون قد ناله بعض أذاه، فلقد كان لأبي الطيب الجاه والحظوة، مما أثار حفيظة العلماء والشعراء اللذين أحاطوا بالأمير. وقد يكون منهم الحاتمي وهذا كله يُسوغ قول الثعالبي عنه وهو قريب العهد به «أنه كان مبعضاً إلى أهل العلم، يحسد أهل الفضل ويحقد عليهم ويذهب به غروره وتفتّجه إلى أن يقرن نفسه بهم» (الثعالبي، لانا، ج ٢: ٢٧٣). ولعله احتقّب كل هذا لأبي الطيب، حتى كان لقاؤهما ذاك في بغداد، وكان الجو مناسباً والفرصة متاحة، فمعز الدولة ووزيره المهلي ناقمان على الشاعر المترفع، فحاول الحاتمي استراج المتنبي إلى خصومة علمية تثبت عواره وضعفه حتى تناله الخصوم باللوم والتجريح لأن «الحاتمي صنيعاً من صنائع المهلي ومعز الدولة بن بويه» (شعيب، ١٩٦٩: ٢٤٥) وأنه من أولئك الذين يبنون سعادتهم على أفضاء غيرهم من الناس تزلفاً لمن يدهم الأمر من الوزراء، ألم نسمع منه قوله للمتنبي «ما أعرف لك إحساناً في جميع ما ذكرته. إنما أنت سارق متبع وأخذ مقصر» (المصدر نفسه: ٢٤٦) وكذلك ألم نسمع قول المهلي لمعز الدولة أسمعته ما فعله أبو علي الحاتمي بالمتنبي؟ لقد شفى منه نفساً كل هذه الامور تجعلنا نقرر مطمئنين أن الحاتمي خصم عنيد متحامل تحركه نوازع نفسية نفت فيها حسده وحقد معاصريه من أهل بغداد على الشاعر العظيم.

٤- النتائج

- ١- الإقرار بشيوع ذكر الحسد في شعر المتنبي شيوعاً لا يمكن إغفاله فلا تكاد تخلو قصيدة للمتنبي من ذكر الحسد بلفظه أو بمعناه ومن الإيماء إلى حساده أو حُساد ممدوحيه.
- ٢- أظهرت شكوى الحُسد التداخل الكبير بين شكوى الحُساد ورفض الواقع، على أن الشكوى تكون في إحدى مظاهرها سياق خفيّ لانكسارات الشاعر وانحناءاته وصدى لضعفه وعجزه أمام حُساده مما اضطره في كثير من الأحيان إلى الرحيل قسراً.
- ٣- من الجدير بالذكر أن المتنبي غير كيفية التعامل مع الحُساد في كل بلاط وفد إليه؛ ففي بلاط الأمير بدر بن عمار كان يتعامل مع الحُساد ويُشهر بهم على أساس الدفاع عن النفس، وبعد أن كادوا له، ولكن في بلاط الأمير أبي العشائر والأمير سيف الدولة يبدأ هجومه قبل أن يُهاجم عليه، وربما كان يعتقد أن الهجوم أفضل من الدفاع. فقد حصد الثمار التي منها بقاؤه في كنف سيف الدولة تسعة أعوام، في حين أن موقف الدفاع لم يمهله فرصة حتى لوداع الأمير.
- ٤- تنوعت صور حساد المتنبي وهوياتهم، فمنهم الشعراء كأبي فراس الحمداني والخالديين والنامي، ومنهم الوزراء كالمهلي، وابن عباد، وابن العميد، ومنهم اللغويون كالحاتمي وابن خالويه.
- ٥- إذا كان المتنبي لم يستطع أن يحقق حلمه بولاية يحكمها فقد ترك للبشرية رصيماً كبيراً من الشعر الذي ارتقى ذروته واعتلى عرشه، كما ترك مساحات شاسعة من الجدل والتأمل والبحث حول شخصيته وأهوائه وأصدقائه وحساده.

المصادر والمراجع

الف: الكتب

- القرآن الكريم

- ابن النديم، ابوالفرج حمى بن اسحاق، (١٩٧٨م)، **الفهرست**، بيروت: دار المعرفة.
- ابن منظور، (لاتا)، **لسان العرب المحيط**، بيروت: دار لسان العرب.
- أحمد، محمد فتوح، (١٩٨٣)، **شعر المتنبي قراءة أخرى**، القاهرة: دار المعارف.
- اسماعيل، عبد المنعم، (١٤٠١)، **نظرية الأدب ومناهج الدراسات الأدبية**، الكويت: مكتبة الفلاح.
- البديعي، الشيخ يوسف، (١٩٧٧)، **الصبح المنبي عن حيشة المتنبي**، تحقيق: مصطفى السقا ومحمد شتا، الطبعة الثانية، القاهرة: دار المعارف.
- بدر، عبد المحسن طه، (لاتا)، **حول الأديب والواقع**، الطبعة الثانية، القاهرة: دار المعارف.
- البرقوقي، عبد الرحمن، (١٩٨٦)، **شرح ديوان المتنبي**، بيروت: دار الكتاب العربي.
- البغدادي، عبد القادر بن عمر، (لاتا)، **خزانة الأدب ولب لباب لسان العرب**، تحقيق وشرح: عبد السلام هارون، القاهرة: مكتبة الحاتمي.
- بلاشير، (١٩٨٥)، **أبو الطيب المتنبي دراسة في التأريخ الأدبي**، ترجمة: الدكتور ابراهيم الكيلاني، الطبعة الثانية، دمشق: دار الفكر.
- صاحب بن عباد، (١٩٦٥)، **الكشف عن مساوئ شعر المتنبي**، تحقيق: الشيخ محمد حسن آل ياسين، بغداد: مكتبة النهضة.
- التونجي، محمد، (لاتا)، **المتنبي مالىء الدنيا وشاغل الناس**، عالم الكتب.
- الثعالبي، منصور عبد الملك بن محمد بن اسماعيل، (لاتا)، **بيتمة الدهر في محاسن أهل العصر**، تحقيق: محمد محي الدين عبد الحميد، القاهرة: مطبعة حجازي.
- ثقفان، عبد الله بن علي، (١٩٩٦)، **الشكوى من العلة في الأدب الأندلسي**، الطبعة الأولى، الرياض: مكتبة التوبه.
- الحاتمي، أبوعلي محمد بن الحسن، (١٩٦٥)، **الرسالة الموضحة في ذكر سرقات ابي الطيب المتنبي وساقط شعره**، تحقيق: محمد يوسف نجم، بيروت: دار صادر للطباعة والنشر.
- حامد، جمال، (٢٠٠٨)، **أبو الطيب المتنبي (سلسلة شعراء قتلهم الكلمات)**، القاهرة: دار غراب للطباعة والنشر.
- حسين، طه، (لاتا)، **مع المتنبي**، الطبعة الثالثة عشر، دار المعارف.
- حسين، محمد محمد، (١٤٠٦)، **المتنبي والقرامطة**، الطبعة الأولى، دار الرفاعي.
- الحموي، ياقوت، (١٩٥٦)، **معجم البلدان**، بيروت: دار صادر.

- الدسوقي، عبد العزيز، (٢٠٠٥)، أبو الطيب المتنبي شاعر العروبة وحكيم الدهر، بيروت: المؤسسة العربية للدراسات والنشر.
- دعبل بن علي الخزاعي، (١٩٨٣)، الديوان، تحقيق: الدكتور عبدالكريم الاشر، الطبعة الثالثة، دمشق: مطبوعات مجمع اللغة العربية.
- الراوي، عبد الطيف، (لاتا)، المجتمع العراقي في شعر القرن الرابع الهجري، مكتبة النهضة.
- الشكعة، مصطفى، (لاتا)، سيف الدولة مملكة السيف ودولة القلم، القاهرة: عالم الكتب مكتبة المتنبي.
- زامل، صالح، (٢٠٠٣)، تحول المثال دراسة لظاهرة الأعتراب في شعر المتنبي، الطبعة الأولى، بيروت: المؤسسة العربية للدراسات والنشر.
- شرف الدين، خليل، (١٩٨٧)، المتنبي، بيروت: دار الهلال.
- شعيب، محمد عبد الرحمن، (١٩٦٩)، المتنبي بين ناقديه في القديم والحديث، مصر: دار المعارف.
- عباس، احسان، (١٩٨٦)، تاريخ النقد الأدبي عند العرب، الطبعة الخامسة، بيروت: دار الثقافة.
- عزام، عبد الوهاب، (١٩٦٨)، ذكرى أبي الطيب بعد ألف عام، الطبعة الثالثة، مصر: دار المعارف.
- العشماوي، أيمن محمد زكي، (١٩٨٣)، قصيدة المديح عند المتنبي وتطورها الفني، بيروت: دار النهضة العربية للطباعة والنشر.
- العقاد، عباس محمود، (١٩٦٦)، مطالعات في الكتب والحياة، بيروت: دار الكتاب العربي.
- المحاسني، زكي، (١٩٧١)، المتنبي سلسلة توزيع الفكر العربي، مصر: دار المعارف.
- المقدسي، أنيس، (١٩٧٨)، أمراء الشعر في العصر العباسي، بيروت: دار العلم للملايين.

ب: الرسائل والأطاريح

- إسماعيل، نوزاد شكر، (١٩٨٥)، صورة العدو في شعر المتنبي، رسالة الماجستير، جامعة بغداد، كلية الآداب.

طليعة تطور الشعر العربي المعاصر شكلاً ومضموناً (دراسة تاريخية في المدرسة الرومانسية)

سعيد سواري^١

١. خريج الماجستير في قسم اللغة العربية وآدابها جامعة العلامة الطباطبائي

القبول: ٩٤/٠٣/١٧

الاستلام: ٩٥/١١/٠٧

الملخص

يسعى هذا البحث إلى رصد ظهور المدرسة الرومانسية في الأدب العربي المعاصر من خلال المنهج الوصفي التحليلي معتمداً على التطورات الأدبية المعاصرة؛ وذلك عن طريق التطرق إلى سبب لجوء الأدب العربي إلى الرومانسية ونتائج الرومانسية فضلاً عن تبين بواعث وثمار ظهورها في الأدب العربي.

فتوصل البحث إلى أنّ نضوج المدرسة الرومانسية في الأدب العربي طوّر القصيدة العربية شكلاً ومضموناً. أمّا فيما يخص الشكل فأصبحت القصيدة تتسم بالوحدة العضوية وراحت تتحرر من الأوزان والقوافي والألفاظ الجزلة شيئاً فشيئاً، وأمّا فيما يخص المضمون فتحولت المعاني إلى معان عاطفية وذاتية وغنائية تعبر عن ذات الإنسان المعاصر. فكان لإتصال الأدباء العرب بالغرب ومشاهداتهم وقراءاتهم الأدب الغربي عامّةً والأدب الإنجليزي والفرنسي خاصةً وانتشار شعرائها وتأسيس التجمعات والروابط الأدبية للأدب العربي داخلياً وخارجاً تأثيرٌ ناجعٌ بنضوج المدرسة الرومانسية العربية مضيفاً إلى أنّ المدرسة الرومانسية أضفت إلى الأدب العربي المعاصر أدباً شعبياً لأنّ الرومانسية بزغت في الأدب لتُنزعه من الطبقة الأرستقراطية إلى الحاضنة الشعبية.

الكلمات الرئيسية: الرومانسية، الأدب العربي، التطور، الشكل، المضمون

سال سوم، شماره پنجم، بهار و تابستان ۱۳۹۷

۱- المقدمة

حفاً أنّ الأدب المعاصر العربي في المدرسة الرومانسية واکب نظيره الغربي من حيث التأثيرات التي أدت إلى ظهوره؛ أهمها الإختلاجات النفسية للأدباء والتطورات الاجتماعية كالحرب العالمية الأولى «لإنّ المدارس الأدبية الحديثة في أوروبا كانت وليدة الظروف والتقلبات الفكرية والاجتماعية» (انصاري، ۲۰۰۳: ۱۴۱). «ولهذا منذ أن نشأت المدارس الفكرية الحديثة الغربية أخذت الأفكار الشرقية الأدبية التي انهجرت من بلدانها تسالير المدارس الغربية مسايرة في الأدب والأفكار تُريد أن تعزّد بالعواطف وتعانق روح الكون بالحب والنشوة والتفاعل» (عيد، ۱۹۹۴، ج ۲: ۷۷).

فانطلاقاً من حركة المذاهب الأدبية المعاصرة في الغرب والتي انتشرت في العالم راح الأدب العربي يتمثل بزبي جديد في المذاهب الأدبية تأثيراً بالغرب وليس نضجاً بنفسه في حين قامت تنتشل الرومانسية إلى البلدان العربية وأصبحت مذهباً أدبياً يجتني رجال الأدب العربي ثمارها للتطور شكلاً ومضموناً.

هذا وإنّ الرومانسية في الأدب العربي عرفت رجالها في بدء الأمر خارج البلدان العربية وذلك في المهجر الأمريكي «فشاعر مثل جبران قرأ أعمال وليام بليك واستوعبها وتأثر بها كما تأثر العقاد بوردزورث وكوليردج في نقده وشعره وتأثر شعراء أبولو وشعراء المهجر بالشعر الرومانتيكي الإنجليزي عامة.» (المسيري، ۱۹۷۹: ۱) فاحتكاك وتأثير هؤلاء الأدباء بالغرب وانتشار التجمعات الأدبية في البلدان العربية داخلياً وخارجاً وظهور الحياة المدنية واکب نضوج المدرسة الرومانسية في الأدب العربي مما أدى هذا النضوج إلى تطور المضامين الجديدة مثل الغنائية والأدب الشعبي والأدب القصصي والمضامين النفسية مثل الكآبة والحزن والتغني بالعاطفة فهذا الأمر كان بالإضافة إلى سلوك السلطات العربية مع جيل الأدباء والأحداث الاجتماعية والسياسية في البلدان العربية بعد الحرب العالمية الأولى.

اعتمد هذا البحث على المنهج الوصفي التحليلي ويرمي إلى تحقيق الأهداف التالية:

۱- تحليل بواعث ظهور ونضوج المدرسة الرومانسية في الأدب العربي.

۲- تبين نتائج المدرسة الرومانسية في الأدب العربي المعاصر.

۱-۱- خلفية البحث

هناك بعض البحوث والدراسات ترتبط بموضوع بحثنا منها:

۱- مقال بعنوان (بررسی تطبیقی رمانتیسم در اشعار نادر نادربور و ابو القاسم الشابی) لعبد العلي آل بويه لنكرودي أستاذ مساعد في جامعة الإمام الخميني الدولية بقزوین و فريسا مدبري خريجة ماجستير الأدب المقارن. نشر هذا المقال في مجلة لسان المبین، فصلية محكمة، العدد ۳، ربيع ۱۳۹۰ ش.

۲- مقال بعنوان (تأثيرپذیری شاعران معاصر عرب از مكتب ادبی رمانتيك) لعلي سليمي أستاذ مشارك في قسم اللغة العربية وآدابها بجامعة رازي وحسين رضا أختر سيمين طالب الماجستير في اللغة العربية وآدابها

- بجامعة رازي. نشر هذا المقال في مجلة نقد الأدب العربي المعاصر، فصلية محكمة، العدد الـ ١، شتاء ١٣٩٠.
- ٣- مقال بعنوان (نقد و بررسی جلوه‌هایی از اندوه رمانتیک در شعر معاصر عراق) لعلي أكبر محسنی أستاذ مساعد في قسم اللغة العربية وآدابها بجامعة رازي ورضا كيايي طالب الماجستير في قسم اللغة العربية وآدابها بجامعة رازي. نشر هذا المقال في مجلة نقد الأدب العربي، فصلية محكمة، العدد الـ ١، سنة ١٣٩١ ش.
- ٤- رسالة بعنوان (عوامل و زمينه‌های شکل‌گیری رمانتیسم در شعر معاصر فارسی و عربی) لعماد بحراني بور نُوقشت في جامعة ياسوج كلية الآداب والعلوم الإنسانية عام ١٣٩٢ ش.
- ويلاحظ من خلال النظر إلى البحوث السابقة أن هذا المقال يختلف عن البحوث السابقة عنواناً ولا مضموناً.

١-٢- أسئلة البحث

يحاول البحث أن يجيب عن الأسئلة التالية.

- ١- لماذا لجأ الأدب العربي إلى تيار جديد من حيث التنظير الأدبي؟
- ٢- ما هي نتائج الرومانسية في الأدب العربي من حيث التطور الشكلي والمضموني؟
- ٣- ما هي البواعث التي أثرت في نضوج المدرسة الرومانسية العربية؟
- وبناءً على أسئلة البحث تم صياغة الفرضيات التالية:
- ١- يرى الأدب العربي المعاصر لتطوير وتحير أدبه من الآداب الكلاسيكية القديمة أن يأوي إلى مدرسة وتيار جديد في الشكل والمضمون ولهذا حاكى المدرسة الأدبية الرومانسية الغربية في الشكل والمضمون حتى يعطي نمطاً جديداً في بنية القصيدة والتعبير الأدبي.
- ٢- كانت من ثمار الرومانسية شكلاً التحرر من الوزن والقافية و اللفظ القديم الجزل ومضموناً التحول للتعبير الغنائي والعاطفي والذاتي والفردى والإنساني، و بزوغ المدارس الجديدة في الأدب العربي كالواقعية والرمزية والبرناسية، والوحدة العضوية المتناسكة للقصيدة.
- ٣- من عوامل نضوج المدرسة نفسية الشاعر المتأثرة بالمعاناة الداخلية والخارجية للبلدان العربية والآلام النفسية وتعاطي السلطات مع جيل الأدباء والهجرة والإغتراب إضافة إلى تأثير شعراء العرب بالرومانسية الغربية للتحرر من قيود الشكل والمضمون.

٢- مقصود الرومانسية

- تحاول الرومانسية أن تجنح نحو مقاصد ومضامين أهمها «١- طلب الحرية والإنطلاق والإغراق في الغنائية،
- ٢- غلبة الاحساس الغامض على الفكرة الواضحة المحدودة المعالم،
- ٣- التعبير عن تأزم الفكر والارادة والقلق والكآبة والتشاؤم والتمزق والشعور بالجزرية والإصابة عادة بدهاء العصر،
- ٤- تقديم الخيال على العقل وتفضيله على التحليل النقدي والهروب من الواقع والالتجاء إلى الحلم والرحيل عبر المكان بريادة البلدان البعيدة أو عبر

الزمان بالارتداد إلى القرون الغابرة، ۵- التمسك بالدين والميل إلى الغوامض والحوارق والأساطير ورؤية الطبيعة ملاذاً واتخاذها ريفاً أنيساً ومحاوراً في تحليل الانفعالات النفسية، ۶- بروز الفردية وتضخمها وإنتفاضتها على الموضوعات الكلاسيكية وأصولها وعبادة الذات والمغلاة في عرض شؤونها، ۷- الدفاع عن الضعف المتمثل في النبتة والحيوان والانسان المضطهد والشعب المستعمر والتوق إلى عالم فاضل تسوده مبادئ العدل والمساواة والمحبة، ۸- تشخيص الطبيعة ومحادثتها واللجوء إليها وقت الأزمات» (نشاوي، ۱۹۸۴: ۱۵۷- ۱۵۸).

ترمق الرومانسية إلى الذات والنفس والباطن بالتعبير عن مقاصدها ولهذا يتأثر الرومانسيون بالطبيعة ومشاهد العالم وذلك بإدراكهم الكامنة ومشاعرهم الحسية والباطنية بينما نستلهم أنّ الرومانسي يخلج بكامنه الباطني محاولاً تعزيز المشاهد الخارجية إلى تأملات وتدفقات نفسية.

فالرومانسيون هم عبارة عن صراع بين الكامن الخفي في النفس والتأملات الحسية الخارجية في عالم الخارج بحيث تتطور هذه الصراعات بألم وحنن وتلاطم وكآبة باطناً ونفساً، وهذا يعني أنّ الرومانسين نتيجة للاكتظاظات والاختلاجات الباطنية بانطواهم على أنفسهم حيث توجد علاقة بين عالم الخارج والباطن الإنساني إذ يستلهم الرومانسي عن عالم الخارج والطبيعة الإشعارات والإنطباعات الخارجية إذ تتحول إلى التأملات والإختلاجات النفسية.

فالرومانسية «تقيم في عالم الخيال وروائعه وتغرم بالوجدان العميق وبالانفعالات الباطنة. وأصحاب هذا المذهب يخلون الغرائز والدوافع والتلقائية والطبيعة محل العقل والمنطق والقواعد الموضوعية والنظم الإجتماعية فهو مذهب روحي معنوي ولهذا يقال إنّ الرومانسي أدب منطوي يميل إلى أن يحول الخارجي إلى باطني، ويتجه إلى الحياة الباطنية والنواحي الروحية، والحياة عند الرومانسين هي موضوعات مثالية» (عيد، لات، ج ۱: ۱۳۷-۱۳۸).

الرومانسية هي تمثيل للأدب المنطوي؛ والإنطواء هو الأدب الذي يحول المشهود المحسوس في عالم الخارج إلى المشهد الباطني النفسي وذلك في كامن الإنسان فهو أدب ذاتي روحي معنوي وهو أدب عاطفي ينبع من القلب ركيزته أي العاطفة والخيال. ولهذا عرف الأدب الرومانسي بأنه أدب وجداني فردي ذاتي تعبير عن ذات الإنسان وترجماناً للحياة والطبيعة وذلك في الكامن.

۳- صراع العقل والعاطفة

«كان العقل عند الكلاسيكيين أساس فلسفتهم في الجمال والأدب ومرادفاً للذوق السليم أو صواب الحكم ويجب أن تمرّ الخواطر في مجال التفكير لتصفى وتهذب حتى تخرج إلى الناس منطقية معتدلة غير مشوبة. فالشعر عندهم لغة العقل على حين عنى الرومانسيون بالقلب والعاطفة دون العقل فإنهم يحددون ذلك الإتجاه العقلي الذي مجده الكلاسيكيون بحيث يستبدلون به العاطفة والشعور وهم يسلمون قيادهم إلى القلب. والضمير عندهم قوة من قوى النفس قائمة بذاتها وهو غريزة خلقية تميز الخير من الشر عن طريق الإحساس والذوق.

ولهذا قد قامت الرومانسية على أساس الفلسفة العاطفية التي راجت في أوروبا» (هلال، لاتا: ٣٩ - ٤٠). المنظور التنظيري لدى الكلاسيكيين يقوم على العقل ويعتبر العقل ركيزة الأدب عند التعبير ويعتقد أن العقل هو الذي يسطر الأمور ويقضي عليها؛ وهذا يعني أنّ كل شئ قائم على العقل لا غير، بينما يقوم المنظور التنظيري للرومانسيين على قوة العاطفة والإحساس وهما يؤولان القضايا والأمور بل يُحكمان عليها إذ إنّ القلب مسيطرٌ على كافة التأويلات والتعبير يتم عبر القلب والعاطفة. هذا وإنّ العاطفة في الرومانسية هي أساس كل شئ ولها دور بارز في فهم واستيعاب الأمور والقضايا بالقلب. الشعر في الرومانسية ترجمان العاطفة والقلب حيث «إنّ العاطفة هي جوهر الشعر وأنبل ما في الإنسان، وإنّ الخيال هو سبيل العاطفة لإدراك حقيقة أسمى من حقائق العلم وإنّ الشعر الصحيح لا يكذب وإذا بدأ مخالفاً للواقع فذلك لأنّه يهتم بالباطن لا بالظاهر» (محمد عياد، ١٩٩٣: ٩٩). فالرومانسية هي مدرسة تأسست أسسها ومبادئها على العاطفة.

٤- نشأة الرومانسية في الغرب

«ظهرت الرومانسية في فرنسا منذ أوائل القرن التاسع عشر ووجدنا أنّها لم تكن لتتغلب فيها على الكلاسيكية ذات الجذور العميقة في المزاج الفرنسي والفلسفة الفرنسية لو لا أن تضافرت عدة ظروف سياسية واجتماعية واقتصادية مهدت لظهورها وخلقت عند الفرنسيين تلك الحالة النفسية التي تتميز بها الرومانسية إذ إنّ روسو الذي أنفق الجانب الأكبر من حياته في سويسرا قد مهّد السبيل للرومانسية بثروته على كافة القيود والأوضاع، والدعوى للعودة إلى الطبيعة وإلى الحياة الفطرية بينما لو لم تتضافر ظروف الحياة في فرنسا خلال النصف الأول من القرن التاسع عشر لكي تُخلق تلك الحالة النفسية التي صدرت عنها الرومانسية ووعت حقيقتها فاستحالت إلى مذهب أدبي بل وإلى فلسفة وسلوك في الحياة» (مندور، لا. تا: ٦١ - ٦٢).

هذا وإنّ الرومانسية وجدت نفسها في تطورات وأحداث المجتمع الأوروبي كافةً بينما للتطورات الاجتماعية والسياسية حافزاً لنشأة الرومانسية في بلدان أوروبا في حين تواكبت هذه التطورات الاجتماعية والسياسية نظير الحرب وتعسفات سلطة الكنيسة مع التأثيرات النفسية للشعب؛ فإنّ لتغلبات الحياة الاجتماعية والسياسية والسلطات الدينية في المجتمع الأوروبي دوراً بارزاً في ظهور الرومانسية في الغرب إذ نرى أنّ الرومانسيين يتأثرون نفسياً بالتطورات الاجتماعية وتغلبات الحياة التي تعاني من الحرب العالمية الأولى، حيث راحوا يعبرون بها في أدهم وذلك على نهج عاطفي ونفسي فأصبح الأدب الرومانسي في الغرب ترجمان الحياة النفسية للشعراء وتعبيراً عن الإختلاجات والإنكماشات النفسية التي حصلت لهم إثر التطورات الاجتماعية والسياسية آنذاك.

٥- نشأة الرومانسية عند العرب

«يُعدّ الشعر بمثابة تعبير عن لحظات وطاقت شعورية نفسية عبر تجربة شعورية للشاعر الذي يشهدها في

الحياة والمجتمع» (قطب، ۲۰۱۱: ۶۴). «فمنذ أن شهد المجتمع الغربي حياة جديدة بعد الحرب العالمية الأولى واشتد اتصال الشرق بالغرب راح الأدباء العرب والمهاجرون يثورون على الشعر القديم» (الفاخوري، ۲۰۱۵، ج ۲: ۴۴)؛ إذ سلكوا التيارات الأدبية المختلفة النزعات منها الرومانسية.

يقول نسيب نشاوي بهذا الشأن «يبدو الشعر الرومانسي العربي متأثراً إلى حد بعيد بمثيله الغربي حتى لتكاد السمات العامة تتفق في نظرتها إلى الفن الأدبي من حيث المحتوى. فنجد أنّ النزعة الذاتية مسيطرة على الأعمال الشعرية التي صنعها الإبداعيون العرب وأهمّ يحتفون بالنفس الإنسانية كل الإحتفاء ويرفعونها إلى مرتبة التقديس كما يجدون الأمل الإنساني والذاتي وأوون إلى الطبيعة كذلك. وجددوا أساليب التعبير من الناحية الفنية» (نشاوي، ۱۹۸۴: ۱۶۳). القول المذكور يشير إلى اشتراك الرومانسية العربية والغربية مضموناً وأسلوباً ومصدر التأثير للرومانسية العربية وهو تطور المضمون والأسلوب الشعري في التعبير. كما يشير الكاتب إلى أنّ أضواء ظهور الرومانسية شهدت في دواوين خليل الخوري بحيث «تشيع في بعضها ملامح بارزة من المدرسة الرومانسية الفرنسية وهو على اتصال تراسلي مع قمة من قمم الرومانسية الفرنسية وهو لامارتين. فرغم أنّ خليل الخوري مدح السلاطين والولاة لكنّه من أوائل الذين فتحوا باب الإطلاع على الآداب الأوربية وبخاصة الفرنسية وأظهر تقارباً بين المدرسة الرومانسية والعربية.» (المصدر نفسه: ۱۶۵-۱۶۷)

فوامل نشؤ الرومانسية في الأدب العربي هي تأثيرات الغرب والتجمعات الأدبية المحددة والمجلات والصحف الدعاية والانتقادات التي وجهت إلى الاتباعيين ومعاناة الجيل بعد الحرب العالمية الأولى إذ يمكننا القول أنّ للغرب ووسائل الإعلام الحديثة وتطورات العالم الاجتماعية نظير الحرب والحداثة تأثيراً على ظهور الأدب الرومانسي عامة وخاصة في الأدب العربي.

هذا وإنّ المذاهب الأدبية المعاصرة نظير الرومانسية هي نتاج التطورات الاجتماعية المعاصرة التي نضجت في الغرب ومن خلال هذه التطورات الاجتماعية التي طرأت على الغرب أخذت رجال الأدب العربي تثير على الفنون والمذاهب التقليدية من ضمنها الكلاسيكية.

من خلال نشأة هذه المذاهب نرى أنّ الرومانسية تثير على الكلاسيكية القديمة التي تحاكي آداب اليونان والرومان القديم فهي تتميز بالثورة على كافة الأصول والقيود الكلاسيكية التقليدية حيث هي تعبير عن الحياة والطبيعة ومحاكاة للطبيعة والحياة الاجتماعية التي يشعر بها الإنسان.

فلهذا بداية حياة الرومانسية تعد ثورة على القيود والأصول الكلاسيكية و«إنّها نزعة تحريرية للأدب من سيطرة الآداب الأفرقية التقليدية» (مندور، لا. تا: ۵۹).

«فلا جرم أنّ الأدب المعاصر العربي يساير هذه المذاهب المعاصرة الغربية ويقتدي بأدب الغرب وطُرق أدائه» (الفاخوري، ۲۰۱۵، ج ۲: ۴۴). فرجالاً من العرب سبقوا إبداع المفاهيم والنظريات والتطبيقات التي تمثل تبلور مذهب الرومانسي الغربي.

هذا وإنّ «الأدباء العرب واكبوا الحياة والطبيعة آوين إلى الطبيعة في الرومانسية بحيث تركوا في الأدب العربي

صفحات فريدة رائعة يجذبها الخلود وانتهت الرومانسية إلى أن تكون ظاهرة أدبية في الشعر العربي المعاصر يجب الى متلقيها أن يحفظها لما فيها من الموجد الإنسانية المتيقظة» (نشاوي، ١٩٨٤ : ٢٧٧).

هكذا انتشرت الرومانسية بين محبيها في الأدب العربي، تمثل صور الحياة والطبيعة وباطن الإنسان بحيث يحاكي رجالها آلامهم واضطراباتهم النفسية وتخيلاتهم التفلسفية إزاء الحياة والكون والعالم في الشعر العربي لكي يحررون أنفسهم من القيود الكلاسيكية والتقليدية للأدب العربي.

٤-٦ أبرز ثمار الرومانسية شكلاً

٤-٦-١ الوحدة العضوية للقصيد

التطور الذي طرأ على القصيدة العربية في الشعر المعاصر هو أنّ القصيدة أصبحت ذات كيان متماسك من الداخل والخارج شكلاً ومضموناً إذ تتوحد بأداء المقصود في كافة وظائفها حيث «ابتكر مطران في المعاني والأفكار الشعرية وعمل على إدخال الوحدة العضوية الكاملة في القصيدة» (الحسين، ٢٠٠٨ : ١٩٤).

فجاء في النصوص الأدبية المعاصرة «أنّ في داخل التجربة الشعرية كل صورة تصبغ بمثابة عضو حي في بنيتها الفنية وهذا ما يسمى عضوية الصورة الشعرية. فالقصيدة وحدة عضوية تشبه وحدة المسرحيات العضوية وتبعاً لذلك تكون القصيدة الغنائية عضوية أي ذات بنية حية تنمو بها من داخلها في اتساق تام نحو نهايتها» (غنيمي هلال، لا.تا: ٣٦٧).

كان نتاج الوحدة العضوية للقصيد في الشعر العربي المعاصر أدى إلى استيعاب الأفكار بنسق وترتيب وحدة القصيدة في حين هذا التطور في البنية الفنية للقصيد جاء إثر بزوغ الرومانسية في الأدب العربي وجعل من القصيدة قيمةً فنيةً تنفرد عن الأعمال السابقة في الشعر العربي بينما أكد خليل مطران على «أهمية النظرة إلى القصيدة في جملتها بصورتها الكلية لا في أبياتها منفردة، متخطياً بذلك وحدة البيت الشعري» (خورشا، ٢٠١٢ : ١٠٧).

بناءً على هذا فإنّ للوحدة العضوية للقصيد في الشعر العربي في تأويل الأفكار والأغراض للشاعر العربي المعاصر دوراً جذرياً بحيث لا بدّ للقصيد من وحدة عضوية توحد فكرة القصيدة وغرضها فمن هذا المنطلق الرومانسي جاء التطور الفني للقصيد المعاصرة في شكلها بل حتى في مضمونها لكي تقوم عضوية القصيدة بدورها الفني، وتتجلى هذه القضية بتوحيد غرض القصيدة وارتباط مضامينها بعضها بعضاً.

٤-٦-٢ الوزن والقافية

كان الشعر قبل النهضة خاضعاً للأوزان الخليلية والقوافي لا يُعدّ قريضاً إلا أن يوافق الوزن الخليلي وكان الشعراء لا يقيمون للشعر مكانة سامية إلا أن يقوم على وحدة الوزن والقافية إذ يرنّ منه الإيقاع وتتلذذ منه الأذواق والأحاسيس بينما «نفى ميخائيل نعيمة أهمية الأوزان والقوافي ورأى أنّ التحرر من القافية الموحدة أمر

مستساغ بل مطلوب تجنباً للرتابة المثيرة للملل في القصائد الطوال وكذلك رأى أنّ الالتزام بوزن واحد في القصيدة أدى إلى تعلق الشعراء به وتركيزهم عليه وإهمال روح الشعر الحقيقي. وتلافياً لذلك نبذ هذا الالتزام ودعى إلى إطلاق الحرية للشعر من الوزن» (السّيد، ۲۰۱۴: ۱۸۶).

فالشعر لا يتبع الوزن والقافية لأنّه يخضع للقرينة والذوق في الوزن لأنّ الخليل لم يبدع الأوزان بل اكتشفها بما أنّها كانت موجودة سابقاً على ذوق الشعراء القدامى؛ إذن كان بإمكان الشعر في العصر الحديث أن يخرج عن الوزن تبعاً للقرينة المنشئ ويحافظ على الإيقاع والموسيقى في الشعر وصار هكذا حقاً في بعض الأشعار المعاصرة وذلك بعدم الالتزام بالوزن والقافية تبعاً لذوق الشاعر.

۶-۳- الألفاظ

كانت الألفاظ في الشعر العربي قبل ظهور الرومانسية تُسبك بإطار رصين جزل تحتاج إلى تأمل وتدقيق وتفسير وفي بعض الأحيان كلفة معقدة لا يستوعبها العربي المعاصر إلا بعناء وجهد لأنّها كانت عسيرة، بينما تحولت الألفاظ في الشعر العربي إبان ظهور المدرسة الرومانسية إلى ألفاظ مرنة سهلة تقترب من لسان الشعب وعمامة الناس يفهمها الجميع لا تحتاج إلى كد ومشقة بالتفسير والتأويل. وفي هذا الصدد يقول قصي الحسين «إذا قرأت قصائد علي محمود طه فوجدتها عقوداً تتألاً من الألفاظ الخلابة فإتّك في الوقت نفسه سوف لن تجد تحت ذلك بنية فكرية عميقة ولا حتى غامضة كفكر الرمزيين ذلك لأنّ فكره مجلو مكشوف لا يستر شيئاً وراءه» (الحسين، ۲۰۰۸: ۲۳۵-۲۳۶).

۷- أبرز ثمار الرومانسية مضموناً

۷-۱- الغنائية

الشعر الغنائي خلافاً عن الشعر الملحمي الذي يصف الأحداث القومية «طابعه الفرد وصوته صوت الذات والإنعزال ويعتبر العالم الباطني فريداً وينظر إلى ما حوله نظرة عاطفية على أنّ الإنفراد للشاعر يمنحه التفكير المتعمق وإنّ هذا التفكير يشعل مشاعره إذ ينعكس في شعره» (باينده، ۲۰۱۰، ج ۲: ۴۲).

بعد أن ثار الرومانسيون على الآداب القديمة ونادوا بالتححر من كل القيود «تُخص الشعر الغنائي تفضية عظيمة بفضلهم ولاعتدادهم بالفرد ومشاعره ولفهمهم الخيال على نحو يناقض ما كان يفهمه الكلاسيكيون فالخيال عند الرومانتيكيين هو الذي يولد الصور والصور وسائل تجسيم المشاعر والأفكار» (غنيمي هلال، لا. تا: ۳۶۶).

فال محور الفكري للرومانسيين هو الفرد والذات الفردية وال محور التعبيري الذي يخلق بأفهامهم هو الخيال الذي يفرز المشاعر والأحاسيس الباطنية لمنشئ العمل الأدبي. فالرومانسي من الناحية الفكرية والباطنية متصل بالذات

الفردية وإنّ العاطفة هي أساس الأفكار والطموحات له إذ إنّ الشعر للرومانسيين تعبير عن خلجات واضطرابات نفسية. ولكي يبيّن البحث النزعة العاطفية يستشهد بالأبيات التالية لأبي القاسم الشابي:

قف قليلاً، أيها الساري القمر! واصطر/ يا سميري! في أويقات الكدر والضجر/ واسقني من جدول النور
البيديع قدحا/ علّي أفهم هينوم الربيع إن صحا/ فلّكم أحنرك الدهرُ الخطر بالثُكر/ أيها القاموس يا صوت
الحياة وصداهها/ (الشابي، ١٩٧٠: ٢٢-٢٣).

وُصِفَ الشابي بأنّه مكتمل بالآلام والكآبة وسادت على شعره الرومانسي هذه الأحران والآلام الباطنية. فملاح عاطفته إزاء الحزن والكآبة من هذا شعر أساسها غنائي في حين يحاول أن يتحدث الشاعر مع القمر بلسان عاطفي وخيالي منادياً القمر بأن يصبر على الكدر والألم انطلاقاً من الإحساس المرهف فكأنّ الشابي بهذه الأبيات يتكلم مع القمر والنور والربيع مباشرةً بالعاطفة الخيالية بينما يصبها بألفاظ تتلائم والحزن.

٧-٢-٢-٢ - التفلسف

التفلسف في الكون والكائنات والعالم هو من المضامين التي طرأ على الأدب العربي إثر نزوع الأدباء العرب نحو الرومانسية في حين ترى الشاعر العربي ينغمس بفلسفة معالم العالم ومخلوقات الكون تعبيراً عن باطن انطوى عليه؛ فهذا «نزع المهجريون الشماليون منزعاً فلسفياً تداولوه في رابطتهم القلمية وغير القلمية وراحوا يعالجون حقيقة الحياة وعالم الروح، وصدعتهم آراء نيتشه، ورومنسية وليم بليك وتحييلات رينان، وخصوصاً روحانية التيوصوفية ونظرياتها الحلولية والكونية» (الفاخوري، ٢٠١٥، ج ٢: ٢٣٧). فالتفلسف أحد أركان الرومانسية في الأدب العربي رغم أنّ جذوره هو التأثير بالغربيين لكنّ نزعة التعمق والتدقيق توجد في الرومانسية عامةً، وفي الرومانسية العربية خاصةً وذلك انطلاقاً من باطن الأديب بالتعمق الذاتي في الكون.

٧-٣-٣-٣ - الحزن والكآبة والعاطفة

الكآبة والحزن والتغني بالعاطفة هي نتيجة معاناة الشاعر العربي حصولاً من الاغتراب في خارج البلدان العربية والضنك والكبت الإجتماعي سواء حصل من المجتمع أو حصل من السلطات العربية في داخل البلدان العربية فكان الشاعر العربي ينقل ما يرى من تطورات وأحداث مؤلمة في الحياة الاجتماعية ولهذا كانت هذه النزعة أكثر تناسباً بالرومانسية ومبادئها تركيزاً على الفرد والإنسان «فالبطل الرومانسي إما أن يكون إنساناً لا يفكر إلا في ذاته ينتابه الحزن والملل إما أن يكون تائراً هائجاً ضد المجتمع ولكنّه في كلتا الحالتين يلفه الغموض وقد فضل الرومانتييون العاطفة على العقل كما فضلوا الأشياء المثالية والتطلع لها على الواقع والتسليم» (المسيري، ١٩٧٩: ٩). هذا وإنّ المحور الرئيسي في الأدب الرومانسي هو الشخص والذات الفردية والنزعة الضدية تجاه المجتمع وذلك على أساس التألم والحزن تحليلاً بالعاطفة للشاعر أو الأديب.

۷-۴- الأدب الشعبي

يريد خليل مطران التغيير للأدب العربي «وضرورة نصح منهج آخر لمجارة الأمم الغربية فيما انتهى إليه وضعها شعراً وبيانا في حين ترجم عطليل شكسبير نثراً وتوخي فيها الأسلوب الوسط وهو الذي تكون بمقتضاه الألفاظ كلها فصيحة سهلة وتفكك الجملة تفكيكاً يقرب مدلولاتها في ذلك التفكيك من الأفهام لفنون المحادثات المستجدة» (محمد عباد، ۱۹۹۳: ۹۰).

فطلب اللجوء إلى المبادئ الجديدة في الأدب مستقاة من الأدب الغربي مختلفاً عن الأدب الأرسطراطي. فالأدب العربي يرى لتسهيل فهم مقصوده لدى العامة الشعبية أن يلجأ إلى الرومانسية لأنّ الرومانسية عُرفت في الأدب الغربي بأنها أدب شعبي تقترب من لسان العامة وتبتعد من لسان السلطة والطبقة الأرسطراطية. هذا يعني أنّ الرومانسية تتجنب اللغة الرسمية وتحوّل اللغة الشعبية محلها لأنها قريبة الفهم وسلسلة الاستيعاب لإبانة مقاصدها.

۸- نبذة عن ميزات الشكل والمضمون

يدرج البحث أهم الخصائص التالية للشكل والمضمون لكي يتّضح للقارئ نوعية التطور للأدب العربي شكلاً ومضموناً. فلا يخفى أنّ مجمل الملاحظات التالية مستقاة من كتاب مجاني الشعر العربي الحديث ومدارسه للدكتور صادق خورشيا ولعدم الملل بتكرار الإحالات أكتفى البحث بتلخيصها على الوجه التالي.

۸-۱- الشكل

۱- الهجوم على الأغراض التقليدية من فخر وغزل ومدح وثناء وهجاء. ۲- التجربة الشعرية ۳- الحفاظ على الوحدة العضوية للقصيدة ۴- الهجوم على الصنعة ۵- الميل إلى تحرير القصيدة من وحدة القافية ۶- الوحدة العضوية واختيار عنوان للقصيدة ۷- الميل إلى الموسيقى الهادئة والإكثار من البحور القصيرة والمجزوءة ۸- استخدامهم الشعر المرسل الذي لا يلتزم قافية ويستعمل أكثر من بحر ۹- عدم الإهتمام بوحدة الوزن والقافية منعاً للملل.

۸-۲- المضمون

تطور المضمون إلى المضامين الذاتية والوجدانية مختلفاً عن الفحوى الجاف والمضمون الرصين. ولكم نماذج من المضامين التالية لإيضاح الخلاف بين المضامين القديمة والمضامين الجديدة الرومانسية:

۱- الإهتمام بالوجدان والإنسانية. ۲- الحنين والشعور بالغرابة والتحسس بالطبيعة. ۳- الإلتزام بالأحاسيس الإنسانية من حزن وألم وحنين إنساني. ۴- وصف الكون والحياة والطبيعة بما فيها من جمال وأسرار. ۵-

الإهتمام بلغة الشعب المتداولة. ٦- الحنين والشوق. ٧- الإعتماد على التجربة الذاتية والحوار الداخلي
٨- استعمال اللغة استعمالاً جديداً أي استخدام لغة العصر. ٩- استعمال الكلمات الأجنبية والأسطورية
١٠- حب الطبيعة والتعلق بجمالها. ١١- تنوع موضوعاتهم بين الطبيعة والمرأة والأمل والحنين والذكريات ١٢-
الصدق في التعبير والبعد عن المبالغات.

٩- أبرز التأثيرات في ظهور المدرسة الرومانسية في البلدان العربية.

٩-١- المدنية

لظهور كل تيار أدبي بواعث أو يمكن القول إنه توجد لظهور كل فن أدبي عوامل تشيّد به بالتطور والتكامل
فلا تستثنى المدرسة الرومانسية من بواعث ظهورها بحيث «انثقت عند العرب من ويلات الحرب ومن استبداد
الحميدي ثم من الضيقة الإقتصادية والإجتماعية فسادت فيه العاطفة المتألّمة والنظر المتشائم إلى الكون إذ تجلّت
مظاهر الأدب الرومانسي في مظهرين بارزين: الرجوع إلى الماضي وذكرياته واتّخاذه مثلاً أعلى والولاء إلى الطبيعة
والاتصال بما بل الاندماج فيها» (الفاخوري، ٢٠١٥، ج ٢: ٤٥).

فمعاناة الأدباء من حالة الضنك الاجتماعي وبؤس الحياة ووقوع الأحداث السياسية الاجتماعية كالحضارة
الجديدة الغربية أدت إلى النزعة الرومانسية والحالة المكتنزة للشاعر على أن يقوم الشاعر إثر هذا التطور
الاجتماعي والحيوي بالإنعزال عن المجتمع أوباً إلى الطبيعة والريف لأنّه يرى راحة نفسه بالحياة الطبيعية كونها
نزيهة طاهرة من الحياة المدنية الجديدة؛ فلهذا كان للاشمزاز من الحضارة المدنية الجديدة دافعٌ بظهور الشعر
الرومانسي لأنّ المدن العربية آنذاك كانت تمتزج بالحضارة الجديدة الغربية خلافاً عن البيئة العربية الإسلامية
والحياة القروية الريفية.

فالحياة المدنية الجديدة كانت لأدباء العرب غير مستساغة وغير مريحة فلهذا كان أحد البواعث في ظهور
الرومانسية في الأدب العربي هي الحياة المدنية الجديدة والحضارة الجديدة.

٩-٢- حلقات الوصل وروادها البدائيين

شُهدت ملامح الرومانسية في شعر خليل الخوري ثم اسكندر العازار بحلقاته الشعرية ثم بشارة الخوري لكن
يعدّ خليل مطران حلقة الوصل للرومانسية في الأدب العربي حيث يعتبر إلياس أبو شبكة وعباس محمود العقاد
وإبراهيم عبد القادر المازني وعبدالرحمن شكري رواد البدائيين للرومانسية إذ لهم الحظ الوافر بانتشار ثم تكريس
الرومانسية في الأدب العربي؛ ثم جاء شعراء آخرون يمثلون النزعة الرومانسية في الأدب العربي سيشار إليهم.

٩-٣- الثالث المصري

لجماعة الديوان دور بارز بربط المبادئ الرومانسية الغربية بالأدب العربي بل شكلها ومضمونها «وفي الواقع

إنّ شكري والمازني والعقاد الذين تشكّلت منهم مدرسة الديوان لم يخرجوا في مجموعة عن مضمون دعوة مطران التجديدية فقد تحرر شكري وهو أول من لَبَّى دعوة مطران التجديدية من قيد الرصانة في الأسلوب كذلك حمل المازني والعقاد رأية المهجوم العنيف على المدرسة التقليدية فهاجم المازني الشاعر حافظ إبراهيم كما هاجم العقاد احمد شوقي غير أنّ اللاففت أنّ شعراء الديوان يستمدون من الآداب الإنجليزية وشعرها الغنائي» (الحسين، ۲۰۰۸: ۱۹۵).

هذا و«كان تأثر هولاء الأصدقاء الثلاثة بما قرءوا للأدباء والنقاد الإنجليز أكثر من تأثرهم بما قرءوا لغيرهم وفي مقدمة الأدباء الإنجليز الذين تأثروا بهم هم شعراء المدرسة الرومانسية ثم يضيف العقاد أسماء عدد آخر من الأدباء والمفكرين الإنجليز الأميركيين الذين أعجب بهم هو ورفاقه من الأدباء ومن هولاء من ينتمون إلى مدرسة النبوءة والمجاز أمثال شللي وبيرون ووردزورث وكارلايل وجون ستينورات مل» (السّيّد، ۲۰۱۴: ۸۵).

فهولاء الثلاثة بالإضافة إلى تأثرهم بالآداب الإنجليزي الرومانسي نقلوا إلى الأدب العربي المبادئ الرومانسية الغربية شكلاً ومضموناً بما فيهما من التحرر من الوزن والقافية والدمج بين المضامين المتعلقة بالإنسان والطبيعة والتعبير عن الذاتية الفردية إذ أصبح الأدب العربي أدباً إنسانياً مغايراً عن أدب المناسبات.

۱۰- النتائج

توصل البحث إلى النتائج التالية:

- ۱- تطور الأدب العربي في الشكل والمضمون مرهون بتطلعات العرب إلى خارج البلدان العربية وتفصيهم الأدب الغربي نظير مشرب خليل مطران وجبران خليل جبران وجماعة الثالوث المصري.
- ۲- جاء التطور في القصيدة العربية منذ انتشار النزعة الرومانسية في الأدب العربي واتقان المهجريين المبادئ الغربية للمدرسة الرومانسية؛ وإنّ الأدب العربي في الرومانسية لجأ إلى نظيره الرومانسي الغربي لكي يبدأ يتطور في الشكل والمضمون واستقى المبادئ الأدبية للتطور من هذه المدرسة الأدبية الغربية.
- ۳- الأدب العربي المعاصر لتطوير وتحير أدبه من الآداب الكلاسيكية القديمة لجأ إلى المدرسة الرومانسية والتيار الغنائي ولذلك نلاحظ أنه حاكي المدرسة الأدبية الرومانسية الغربية شكلاً ومضموناً ليسير بنمط جديد في بنية القصيدة والتعبير.
- ۴- من حيث الشكل تطورت ألفاظ وتعابير القصيدة الأسلوبية تركيباً وبلاغاً ووزناً ومن حيث المضمون أخذت القصيدة العربية طابع التعبير النفسي والإهتمام بالذات الإنسانية والفردية بحيث أصبح الإنسان محور التعبير في الأدب إذ تحول الأدب العربي من حاضنة المناسبات إلى حاضنة الشعب وأضفت الرومانسية إلى الأدب العربي الأدب الشعبي.

۵- كانت من ثمار الرومانسية شكلاً التحرر من الوزن والقافية و اللفظ القديم الجزل، ومضموناً التحول في التعبير الغنائي والعاطفي والذاتي والفردية والإنساني، وبتروغ المدارس الجديدة في الأدب العربي كالواقعية والرمزية

- والبرناسية، والوحدة العضوية المتناسكة للقصيدة.
- ٦- الفضل في بداية تطور الشكل والمضمون كان للرومانسية لأنّ الرومانسية العربية كانت أكثر اتصالاً بالغرب ولهذا تأسس تيارٌ رومانسيٌّ للأدب العربي في خارج البلدان العربية عُرف بأدب المهجر وتبعاً لهذه القضية تأسست رابطات أدبية في خارج البلدان العربية وداخل البلدان العربية بحيث ساعدت التجمعات والرابطات تطور القصيدة العربية تحوُّلاً بالشكل والمضمون.
- ٧- مما يُعدّ من عوامل نضوج المدرسة الرومانسية نستطيع الإشارة إلى نفسية الشاعر المتأثرة بالمعاناة الداخلية والخارجية للبلدان العربية والآلام النفسية وتعاطي السلطات مع جيل الأديباء والمهجرة والاعتزاب مضيفاً إلى تأثير شعراء العرب بالرومانسية الغربية للتححر من قيود الشكل والمضمون.

المصادر والمراجع

- انصاري، محمود شكيب، (٢٠٠٣). *تطور الأدب العربي المعاصر*، الأهواز: منشورات جامعة تشمران.
- بايندة، حسين، (٢٠١٠). *القصص القصيرة في إيران*، الطبعة الأولى، طهران: منشورات نيلوفر.
- الحسين، قصي، (٢٠٠٨). *النقد الأدبي ومدارسه عند العرب*، بيروت: دار ومكتبة الهلال.
- خورشيا، صادق، (صيف ٢٠١٢). *مجاني الشعر العربي الحديث ومدارسه*، الطبعة الخامسة، طهران: منظمة الدراسة والتأليف للكتب العلوم الإنسانية (سنت).
- السيّد، شفيق، (٢٠١٤). *نظرية الأدب*، القاهرة: دار غريب للطباعة والنشر والتوزيع.
- الشابي، أبوالقاسم، (١٩٧٠). *ديوان الأغاني*، تونس: الدار التونسية للنشر.
- محمد عياد، شكري، (١٩٩٣). *المذاهب الأدبية والنقدية عند العرب والغربيين*، الكويت: منشورات عالم المعرفة.
- عيد، يوسف، (لا.ت). *المدارس الأدبية ومذاهبها*، بيروت: دار الفكر اللبناني.
- غنيمي، هلال، (لا.ت). *الأدب المقارن*، القاهرة: دار نضضة مصر للطبع والنشر.
- الفاخوري، حنا، (٢٠١٥). *الجامع في تاريخ الأدب العربي*، الطبعة الرابعة، قم المقدسة: منشورات ذوي القربى.
- قطب، سيّد، (٢٠١١). *النقد الأدبي اصوله ومناهجه*، قم: منشورات ذوي القربى.
- المسيري، عبد الوهاب، (١٩٧٩). *مختارات من الشعر الرومانتيكي*، الطبعة الأولى، بيروت: المؤسسة العربية.
- مندور، محمد، (لا.ت). *الأدب ومذاهبه*، القاهرة: دار نضضة مصر للطبع والنشر.
- نشاوي، نسيب، (١٩٨٤). *المدارس الأدبية في الشعر العربي المعاصر*، الجزائر: ديوان المطبوعات الجامعية.

جمالية اللغة الشعريّة في نثر الرافعي

حجت رسولي^١، سيد علي مفتخر زاده

١. أستاذ في قسم اللغة العربية وآدابها بجامعة الشهيد بهشتي

٢. طالب الدكتوراه في فرع اللغة العربية وآدابها بجامعة الشهيد بهشتي

القبول: ٩٧/٨/١٥

الاستلام: ٩٧/٧/١٢

الملخص

إن الشعرية في مفهومها العام تعني القوانين التي تحكم الخطاب الأدبي. والأدب يتحقق عبر اللغة وهي التي تجسّد المعاني والأحاسيس والصور. إن اللغة الشعرية (الشاعرة) عبارة عن انتهاك قوانين اللغة المعيارية بغية خلق تعابير تختلف عن الخطاب المألوف. نشر الرافعي في كتابه «أوراق الورد» يضم طاقة شعرية هائلة في معظم مقاطعه وسطوره من خلال الإنزياحات التي تحتويه وإيقاعه الخاص. تحاول هذه الدراسة أن تثبت شعرية نثر الرافعي في كتاب أوراق الورد؛ وذلك عن طريق عرض مفهوم الشعرية، من ثمّ تسليط الضوء على كتاب أوراق الورد لإستجلاء جوانب من جماليات لغته الشاعرة معتمدة على المنهج الوصفي التحليلي. لقد صوّر الرافعي نفسه وخواطره في الحُبّ وسطّر فيه حول فلسفة الحب والجمال إلى جانب غيره من الأعمال التي كشف فيها عن أتراح وأفراح وروحه وقلبه إثر تجربة الحب التي عاشها، وذلك قبل سبعة عقود من زمننا هذا. قد بيّنت الدراسة أن اللغة الشعرية تحقّقت في الكتاب من خلال عناصر شعرية، منها: الإنزياح الدلالي والصور الناجمة عنه والإيقاع المحقّق عبر التوازي بنوعيه النحوي والصرفي.

الكلمات الرئيسية: الشعرية، أوراق الورد، مصطفى صادق الرافعي، الإنزياح الدلالي، الإيقاع، التوازي.

دورهنامه علمی پژوهشی
فصلنامه علمی پژوهشی
شماره ۱۳۹۷

سال سوم، شماره پنجم، بهار و تابستان ۱۳۹۷

۱- المقدمة

يعتقد جون كوهن أن اللغة الشعرية «هي الانزياح عن لغة النثر، باعتبار أن لغة النثر توصف بأنها لغة الصفر في الكتابة» (كوهن، ۱۹۸۶: ص ۳۵). وإذا أردنا أن نعرض تعريفاً عاماً عن اللغة الشعرية يمكننا القول بأنها «كلية العمل الشعري أو النسيج الشعري بما يشتمل عليه من مفردات لغوية وصور شعرية ومن موسيقى» (الورقي، ۱۹۸۴: ص ۶۷). ولكن لا يعني ذلك أن النثر ينفصل عن الشعر حيث أننا «نشهد في هذا العصر تداخلاً في الأجناس الأدبية لدرجة أن أصبحت الحدود التي تفصل بين الشعر والنثر قلقلة مراوغة» (العلاق، ۱۹۹۷: ص ۱۷۱)؛ بالتالي يستطيع النثر أن يحقق الشعرية فيما يعرضه عبر الخروج عن إطاره والتحلّق في أجواء الشعر. إذن، يمكن القول بأن «النثر ليس حقيقة وسيلة تعبير منفصلة عن الشعر، وهكذا للشاعر أن يسرد لنا بلغته الشعرية عالمه، ولا شيء يحظر الكاتب من أن يباري الشاعر فيما يقوم به» (مرتاض، ۱۹۸۳: ص ۳۵). الأديب الكاتب والشاعر والناقد مصطفى صادق الرافعي قد ابتعد في كتابه «أوراق الورد» عن سمات اللغة النثرية التي تتصف - غالباً - بأنها إحصالية تبليغية ليقترب بذلك إلى اللغة الشعرية. وقد سكب الرافعي عواطفه الصادقة تجاه من أحبّها في قوالب لغوية وتعبيرية تلامس ضفاف الشعر.

تأتي أهمية هذا البحث في أنه يتناول نثر مصطفى صادق الرافعي فنياً وجمالياً. فإن معظم الدراسات التطبيقية قد شملت نتاجه الشعري. لهذا، يعتبر هذا البحث محاولة متواضعة للكشف عن عناصر اللغة الشعرية في كتابه أوراق الورد. وقد سطر الرافعي فيه حول فلسفة الحب والجمال إلى جانب غيره من الأعمال التي كشف فيها عن أتراح وأفراح روحه وقلبه إثر تجربة الحب التي عاشها، وذلك قبل سبعة عقود من زمننا هذا. إن هذه الدراسة تسلط الضوء على اللغة الشعرية في كتاب أوراق الورد للرافعي. ويسعى إلى الإجابة عن الأسئلة التالية:

۱- هل تتصف لغة الرافعي بالشاعرة في كتابه هذا؟

۲- ما هي عناصر لغة الرافعي الشعرية؟

و أما فرضيتنا فننصّ على أن نص الرافعي يتصف باللغة الإبداعية، وجماليته تبعث من خلال توظيف تقنيات اللغة الشعرية كالانزياح الدلالي والصور الناجمة عنه والإيقاع. تنتهج هذه الدراسة المنهج الوصفي- التحليلي وتسعى إلى رصد تجليات اللغة الشعرية وجماليته في كتاب «أوراق الورد»، وذلك من خلال مقطوعات تعين المتلقي على تذوق وفهم اللغة الشعرية في هذا النص.

۱-۱- الدراسات السابقة

هناك دراسات تناولت الشعرية نظيراً وتطبيقاً نذكر منها: مقالة «شعرية النثر في ثلاثية أحلام مستغانمي» للباحثة سمر الديوب طبعت في المجلة الأدبية سنة ۲۰۱۴. قد كشفت الدراسة اللثام عن شعرية الخطاب في لغة مستغانمي الروائية؛ حيث إنها تميّز خطاب مستغانمي السردية باعتماده على لغة شعرية أكثر منه على لغة نثرية وبيّنت أن اللغة الشعرية برزت في ثلاثيتها من خلال الانزياح التركيبي والدلالي وعنصر المفارقة والإيقاع المتمثل في الجناس والتكرار والتوازي. دراسة بعنوان «اللغة الشعرية في رواية فوضى الحواس لأحلام

مستغاني» للباحثة زهرا ناظمي قد طبعت بمجلة حوليات التراث سنة ٢٠١٣. قد توصلت الباحثة إلى أن اللغة في هذا العمل السردى تنزاح عن المألوف؛ فهذا استطاعت أن تجعل المتلقي يصاب بالدهشة وخيبة التوقع التي تحقق جمالية النص وشاعريته، كما بينت أن القاصّة قد استعانت بعناصر من علم البيان لتقدم من خلاله نصوصها الغائبة في قالب شعري وجمالي يتلائم مع لغة النص، وكشفت الدراسة عن الإيقاع المبتوث في هذا العمل الروائي حيث ظهر جمال الإيقاع من خلال تكرار الحروف والتشابه بين الألفاظ أي الجناس. وأما فيما يتعلق بدراسة الشعرية في نثر الراجعي فلقد عثرنا على دراسة بعنوان «شعرية المصطلح النحوي في رسالة للراجعي» في إحدى عشرة صفحة للباحث أحمد عادل عبدالمولى؛ نشرت هذه الدراسة في موقع الألوكة الأدبية واللغوية. وقد قام الباحث بدراسة الألفاظ والمصطلحات النحوية في فقرة من فقرات كتاب أوراق الورد. واعتبر الباحث هذا الاستخدام نمطاً أسلوبياً، كما كشف عن شعرية توظيف الراجعي لهذه الألفاظ النحوية في إنتاج الدلالة الأدبية.

٢- الأدب النظري

يعتبر أفلاطون رائداً في مجال الآراء النقدية للأعمال الإبداعية، وهو أول من أثار قضية الشعر والشعراء. ومن مواقفه النقدية انتقاده للشعر باعتباره محاكاة للمحاكاة وابتعاداً عن الحقيقة بثلاث مرات (المناصرة، ٢٠٠٦: ص ٣٢). وبعد ذلك نصل إلى أرسطو الذي يعد كتابه «فن الشعر» المرجع الأول للباحثين الأوربيين؛ إذ إنه أول من لمح إلى الشعرية تحت مسمى آخر الا وهو صناعة الشعر؛ لأنه «جعل الشعر صناعة فنية؛ وكان يعتقد أن فن الشاعر يتجلى في صياغته وتنظيمه للعمل الشعري حتى يكسبه الصفة الشعرية مستنداً إلى المحاكاة كعنصر جوهري في الشعر» (مبروك، ٢٠١٣: ٢٦٤). وعلى هذا الأساس، يمكن القول إن الشعرية الإغريقية هي الجذر الرئيس للشعرية الأوروبية الحديثة؛ إذ إن «كتاب أرسطو في الشعرية هو أول كتاب خصص بكامله لنظرية الأدب كما هو كتاب في المحاكاة عن طريق الكلام» (تودوروف، ١٩٨٧: ١٢). وإذا ما عدنا إلى التراث النقدي العربي سنجد إرهابات شعرية في أقوال النقاد والشعراء، فهذا قدامة بن جعفر والذي يبدو أن له فضل السبق في القول بكون الشعر صناعة، إذ قال «لما كان للشعر صناعة وكان الغرض في كل صناعة إجراء ما يصنع ويعمل... فله طرفان أحدهما غاية الجودة والآخر غاية الرداءة، وبينهما حدود تسمى الوسائط» (قدامة بن جعفر، ١٩٦٣: ١٦). فإنه يسعى إلى «تبرير قيمة الشعر التي ترتد إلى صورة القصيد التي لا يمكن أن تفهم منفصلة عن عناصرها، والتي يحددها علم تميّز الجيد من الرديء في الشعر» كما نلاحظ أن الشعرية تظهر في ثوب ما اطلق عليه الأمدى «عمود الشعر» نسبة إلى الأوائل ومحاوله منه لتحديد جمالية العمل الإبداعي؛ إذ قال «وليس الشعر إلّا التأتى وقرب المأخذ واختيار الكلام ووضع الألفاظ في مواضعها وأن يورد المعنى باللفظ المعتاد فيه، وأن يكون الاستعارات والتمثيلات لائقة بما استعيرت له» (الأمدى، ١٩٩٢: ٤٢٣). وأما عبدالقاهر الجرجاني فيحدثنا من خلال كتابيه "دلائل الإعجاز" و"أسرار البلاغة" «عن التفرقة بين مستويات الكلام، تلك المستويات التي تبدء من مستوى الكلام العادي إلى مستوى الكلام المعجز القرآني، وبينهما مستوى الكلام

الأدبي» وأهم ما توصل إليه هو نظرية «النظم» ويعرفها قائلاً «ليس النظم إلا أن تضع كلامك الوضع الذي يقتضيه علم النحو، فتعمل على قوانينه وأصوله وتعرف مناهجه التي نُحجت فلا تزيغ عنها» (الجرجاني، ۱۹۸۷: ۶۴). كما تعرض إلى قضية «معنى المعنى»؛ فهو «يفرق بين المعنى الشعري الذي يقتزن بصورته الفنية، لا ينفك عنها والمعنى العام، أو بين المعنى حين يشكل وحدة في بنية العمل الفني ومطلق المعنى» (رزق، ۲۰۰۲: ۳۹). وهذا يحيلنا إلى خطوة متقدمة نحو الشعرية والتي تناوها عبدالقاهر في كتابيه كإشارات لا تكلم قائم بذاته، ليأخذها النقاد المحدثون بالدراسة والتحليل (مبروك، ۲۰۱۳: ۳۶۵).

يتفق الدارسون على أن الشكلانيين الروس - في أواخر القرن العشرين - هم أول من أثار قضية أدبية الأدب. ومن هذا المنطلق قام النقاد بالتنظير والتأصيل فيما يتعلق بالشعرية، وقد سبق «تودوروف» أقرانه في هذا المجال وسلط الضوء على هذه القضية في كتابه «الشعرية»؛ إذ يرى «أن الأدب نتاج لغوي غير أن هذه العلاقة، لا ترتبط بين الشعرية واللسانيات بقدر ما ترتبط بين الأدب واللغة، وبالتالي بين الشعرية وكل علوم اللسان» (تودوروف، ۱۹۹۰: ۲۷). كما أن الشعرية عنده «هى بحث في أدبية الخطاب الأدبي بعيداً عن الخطابات الأخرى ذات الطابع الفلسفي والتاريخي» (مبروك، ۲۰۱۳: ۳۶۸). كما يعتقد أن الشعرية تختص بالخطاب الإبداعي كله؛ إذ قال «تتعلق كلمة الشعرية في هذا النص بالأدب كله سواء كان منظوماً أم لا، بل قد تكاد تكون متعلقة بالخصوص بأعمال نثرية» (تودوروف، ۱۹۹۰: ۲۴). فيمكن القول إن شعرية تودوروف تتحدد على أساس إشتغالها على خصائص الخطاب الأدبي (مبروك، ۲۰۱۳: ۳۷۲). أما «رومان جاكسون» وهو من أبرز أعضاء «حلقة موسكو اللغوية» قد ركز في دراساته لعلم الأدب على الأدبية؛ بمعنى آخر «ما الذي يجعل من رسالة كلامية عملاً فنياً وباعتبار الأدب كلاماً مادته الخام هي اللغة واللسانيات» (المصدر نفسه: ۳۶۹). ويقصد باللغة، اللغة الشعرية التي تحقق للنص شاعريته؛ «وهي اللغة التي تتجاوز الظاهر وتغوص في تركيباتها الخفية فتحرف النص عن مساره العادي إلى وظيفته الجمالية، هذه العملية ما هي إلا انتهاك لسنن اللغة العادية» (ياكسون، ۱۹۸۸: ۳۵۶-۳۵۷). وينظر «جان كوهن» إلى الشعرية على أنه «علم موضوعه الشعر، والقيمة الشعرية تنبع من النظم بينيتيه الصوتية والدلالية، كما تتحقق الشعرية عبر اللغة، فاللغة هي التي تضيف على الأشياء سمة الشعرية» (كوهين، ۱۹۸۶: ۶). كما يعتقد «أن اللغة الشعرية انزياح عن اللغة العادية، أي خرق قانون اللغة العادية، فكل صورة تخرق قاعدة من قواعد اللغة تعد لغة شعرية» (المصدر نفسه، ۱۹۸۶: ۹). ضف إلى ذلك «إن اللغة الشعرية عند كوهن هو عدولها عن المعاني القاموسية، فهي بعدولها ذاك تحقق الشاعرية للنص» (مبروك، ۲۰۱۳: ۳۷۱). أما نقاد العرب المحدثين فقد تعاملوا مع الشعرية كل حسب ثقافته وتأثره بالتيارات الوافدة؛ فلماذا اختلفوا على تسمية واحدة لمصطلح الشعرية، «فإن بعضهم سماه الإنشائية أو الأدبية والبعض الآخر سماه الشعرية وهناك من أطلق عليه مصطلح الشاعرية وغيرها من التسميات» (بوخوش، ۲۰۰۶: ۵۷). فهذا أدونيس، يميّز بين اللغة الشعرية واللغة غير الشعرية قائلاً «على اللغة أن تحيد عن معناها العادي في الشعر، ذلك أن المعنى الذي تتخذه عادة لا يقود إلى رؤية أليفة، مشاركة، ولغة الشعر

هي لغة الإشارة في حين أن اللغة العادية هي لغة الإيضاح» (أدوينس، ١٩٧٩: ١٢٥). ونحن نعني بالشعرية ما ورد عند تودوروف؛ أي «تلك الخصائص المجردة التي تصنع فريدة الحدث الأدبي؛ أي الأدبية» (تودوروف، ص ٥). كما نعوّل على رأي «بمى العيد» في البحث عن عناصر اللغة الشعرية حيث تعتبرها «الانزياح والموسيقى والمتغيرات الجديدة في توليد رؤى مختلفة وجديدة طالت التراكيب» (العيد، ١٩٨٧: ٢٩٨).

وقد أثرتنا في دراستنا هذه أن نستعمل لفظة الشعرية عند الكلام حول اللغة الإبداعية المعبر بها، ولفظة الجمالية عند الحديث عن الأثر الذي يتركه الحُبّ في كيان المبدع، والمعبر عنه بلغة شعرية ترتكز على توظيف الانزياح الدلالي والإيقاع. حيث أن التعبير الجمالي يختص بالفن عموماً وبالادب تحديداً لتصبح صفة الشعرية «تتمتد إلى الأمور المجردة طوراً أو المحسوسة طوراً آخر، ولما كان الأدب مما ينتمي إلى الأشياء الجميلة بحسن تصويره للأشياء فإن مسألة الجمال يجب أن تبحث في النص الأدبي حتى يميز الجميل من الكلام من غير الجميل» (جوان، ٢٠١١: ١٧١). فيمكن للنثر أن يحقق الشعرية عبر لغته وذلك من خلال الاقتراب من الشعر؛ بمعنى أنه «يستفيد من لغته المجازية بصورها وانزياحاتها ومجازاتها لتحقيق بذاك أدبية النص، أي تلك الأمور التي تجعل من أي عمل عملاً ادبياً، ومن هنا فالخطاب يمكن أن يبقى شعرياً دون الإلتزام بخصائص الوزن ويمكن أن يتحقق الإيقاع الشعري بتتابع سمات إيقاعية متعددة» (حمو، ٢٠١١: ٨٧).

٣- الرافعي و أوراق الورد

ولد الرافعي (١٨٨٠-١٩٣٧) بطنطا من أسرة لبنانية الأصل. وحاول أن يقف بين القديم والجديد وأن يكون لنفسه نهجاً خاصاً عرف بمذهب الرافعية وغلبت عليه نزعة القديم (الفاخوري، ١٩٨٦: ٣١٠). ومن بين آثاره النثرية نجد كتاب أوراق الورد «وهو طائفة من الخواطر المنشورة على شاكلة رسائل الحب في فلسفة الحب والجمال، وهو كتاب يصوّر نفسه فيه وخواطره في الحُبّ» (العريان، ١٩٥٥: ١٤١). وكما قال الرافعي، إن ما حفزه على تأليف هذا الكتاب وغيره من الكتب في هذا الموضوع هو «أنك ترى أن الأدب العربي قد انطوى على محجوبة من هذا الفن -رسائل الحب- بقيت في الغيب إلى عهدنا هذا». كما أنه قسم الكتاب إلى فصول «ففيها حنين العاشق المهجور، وفيها منية الممتنى، وفيها ذكريات السالى و فن الأديب» (المصدر نفسه: ١٤٤).

٤- جمالية اللغة الشاعرة في نثر الرافعي

٤-١- الانزياح الدلالي

إن الانزياح من ضمن الدراسات الأسلوبية؛ وهو عنصر يميز اللغة الشعرية عن غيرها من اللغة الوظيفية ويجعلها لغة خاصة (عامر، ص ١٤٦). ونعني بالانزياح الدلالي «استبدال المعنى الحقيقي أو السطحي للفظ

بالمعنى المجازي العميق، حيث يتم الانتقال من المعنى الأول إلى المعنى الثاني. وقد عبّر الجرجاني عن هذا المفهوم بـ «معنى المعنى» (الجرجاني، ۱۹۸۱: ۲۰۰). وتمثل الاستعارة عماد هذا النوع من الانزياح (ويس، ۲۰۰۵: ۱۱۱). كما أنه «مجال التعبيرات المجازية من استعارة وغيرها» (فضل، ۱۹۹۸: ۱۱۹).

۴-۱-۱- الاستعارة وتشكيل الصورة

يصف الجرجاني الاستعارة قائلاً: «إنها تعطيك الكثير من المعاني باليسير من اللفظ» (الجرجاني، ۱۹۹۸: ۲۱). والاستعارة عبارة عن «ذكر أحد طرفي التشبيه وتريد به الطرف الآخر مدعياً دخول المشبه في جنس المشبه به، دالاً على ذلك باثباتك للمشبه ما يخص المشبه به» (السكاكي، ۱۹۸۷: ۳۶۹). وتعدّ الاستعارة من أقوى مُشكّلات الصورة والتصوير؛ إذ إنّها «وسيلة من وسائل التصوير الفني ولكنها ذات بنية انفعالية كبيرة وتقدم لنا من خلال العلاقات المشابهة التي تقوم بين طرفيها صور طريفة وجديدة» (حمو، ۲۰۱۱: ۸۹). وكتاب «أوراق الورد» زاخر بالاستعارة والمجاز والتصاویر الناجمة عنهما، وسنعرض فيما يلي طرفاً منهما لإثبات لغته الشاعرة وجمالية استعمالاته المجازية والاستعارية للغة.

«يا زجاجة العطر، إذهبي البها وتعطري بمسّ يديها وكوني رسالة قلبي لديها»

(الرافعي، ۱۹۸۲: ۳۴).

قد أخذ الكاتب يخاطب أنية العطر؛ حيث إن الأشواق تملكت عليه وراح يرى الشيء في صورة الإنسان، فيخاطبه ويثبّ إليه ما يخالج وجدانه، ليكون رسولاً بينه وبين الحبيب. الغريب في هذه الصورة المجازية هو جعل أنية العطر تلامس يد المحبوبة؛ لأنها قد فاقت المسك عطراً وشدئاً، وجعل الأنية رسالة قلب إلى قلب. تأتي هذه الغرابة من أن الكاتب «لا يهتم بالجمال المادي أو الملامح المادية للصورة بقدر اهتمامه بنقل المشاعر والاحاسيس التي يشعر بوجودها الصورة» (الضيف، ۱۹۶۲: ۹۴). وفي هذا المقطع من النص حيث يخاطب الرافعي القمر:

«أتذكر أيها القمر وقد رأيتك ثمّة قريباً من الحبيبة، تصبّ عليها النور، خيل إلي أنّها إحدى الحور

العين متكنة في جنتها على رفرف حُضُر، وقد وقف القمر لخدمتها؟»

(الرافعي، ۱۹۸۲: ۵۶).

قد خاطب الكاتب (القمر) بأداة النداء التي تستخدم لمن يعقل ويمس. ويعود ذلك إلى حالة الكاتب النفسية التي تعيش ذكريات أيام الخوالي. عندئذ لم يُعد القمر ينير الأرض فحسب، بل صار شاهداً حياً على ما دار بين العاشقين، فلماذا يشخصه الكاتب إثر فراق الحبيبة ليعيد معه ذكراها. والصورة الأخرى التي تستوقف المثقفي، تظهر في هذه العبارة الاستعارية «تصبّ عليها النور» حيث الإنصباب للماء وما شابهه، ولكن شبه نور القمر في كثافته بانصباب الماء على سبيل الاستعارة التصريحية. كما أن نسبة الوقوف إلى القمر في عبارة «وقف القمر لخدمتها» يثير عجب القارئ؛ إذ أضفى الكاتب عليه الصفة الإنسانية. وجمال هذه الصورة تكمن

في أن القمر قد صار جزءاً في كبد السماء وكأنه يستمد نوره من طلعة المحبوبة البهية والمتوهجة فيفيض أنواراً وأنواراً فرحاً بها. ونستطيع أن نتلمس الإنزياح في المقطع التالي حيث قال:

«أتري يا قلبي أنه ليس في الحب إلا عواطف مكبرة يثيرها دائماً وجه الحبيب، فلا بد أن يكون دائماً وجه الحبيب طالع، فيه روح القمر...»
(المصدر نفسه: ٥٨).

يشير هذا المقطع بتشكيله الإستعاري إلى ما يقاسيه الكاتب من الآلام والوحدة؛ فجعل خطابه موجهاً إلى القلب موطن الحب والاحاسيس على غرار عشاق الحب والجمال، فقام بأنسنة القلب عبر المجاز اللغوي موظفاً حرف «يا» للدعاء. كما شبه القلب بإنسان يرى، وذلك عبر الاستعارة المكنية، مما أحدثت غرابة ودهشة لدى القارئ. وبهذا الأسلوب قد حمل الكاتب المتلقي إلى اللذة الفنية والمشاركة الوجدانية. وهناك استعارة أخرى في عبارة «وجه الحبيب طالع» حيث جعل الكاتب وجه الحبيب قمراً منيراً على سبيل الاستعارة المصححة. ليؤكد بهذه الصورة الاستعارية أن الإنسان إذا ما خلا سماء خياله من صورة الحب سيفقد قمر السماء في عينيه بريقه، فلا بد من حبيب يحمل روح القمر صورةً ومعنىً، لينفذ نوره إلى قلب المحب وتأتجج عواطفه فيزيل عن ناظره الصورة الضبابية للأشياء ومنها قمر السماء. وفي المقطع التالي، قد طار الراجعي بخياله المجتج إلى فضاءات الشعر وكشف عن حالته الشعرية بأدوات بلاغية تجاه تجاهل الحبيبة لرسائله:

«أكتنيتها لنفسي، ومتى تنفس غد هذا اليوم النحاسي من فجره الذهبي وأخذت تتسلى هموم يوم في يوم الآخر وضربت موجةً من الزمن موجةً أخرى، فهزمتها إلى ساحل الذي تموت فيه الأمواج، ساحل النسيان»

(المصدر نفسه: ٤٨).

يُسقط الكاتب أحاسيسه على الطبيعة، ليتصوّر الغد في صورة استعارية انساناً يتنفس والهموم ذات روح تسلي عن قلبه أوجاع الحب والايام. كما صوّر هول الزمن في أيام الهجر بموج يتبعه موج آخر إلى أن تهدأ أمواج الزمن على شاطئ النسيان!؛ إذ إن قلب المحب متلاطم وهائج كالبحر إثر الفراق، فيحاول جاهداً نسيان هذا الحب والهروب من سطوة الزمن وأحاسيس تعصف بكيانه. وقد عبّر عن هذا بصورة استعارية طريفة، وهي «موت الأمواج» لتدل على السكون المطلق. لقد انزاحت لغة الراجعي عن الخطاب النثري المباشر في قسم آخر من نصح:

«ومتى تنفس غد هذا اليوم النحاسي من فجره الذهبي...»

(المصدر نفسه: ٤٨).

قد اضفى ما اطلق عليه النقد الحديث «بالاستعارة التنافرية» مسحة شعرية لنص الراجعي؛ حيث نسب إلى المنعوت نعتاً ليس منه ليخلق بذلك تنافراً وتضاداً في التعبير وبيتعد إثره الدال من معانيه المعجمية، ويكتسب مدلولات أخرى حسب السياق الوارد فيه؛ إذ إن «الاستعارة التنافرية صورة بلاغية تقوم على الجمع بين شيئين

لا تجمع بينهما علاقة منطقية» (قطوس، ۱۹۹۴: ۴۷). قد لمح الكاتبُ دون أن يصرِّح بحالته النفسية عبر تركيبيتين «اليوم النحاسي» و«اليوم الذهبي»، والنحاسي والذهبي صفتان للمعادن ولكن نُسبا إلى اليوم. قد تمكَّن الكاتب بهذا الانزياح من أن يكسر أفق التوقع لدى المتلقي حتى يتأمل. هذا، واستطاع عبر خلق علاقة ضدية بين صورتين أن يكشف عن يوم المهجر، يوم لا قيمة له كالنحاس إذا ما قابلناه بيوم الوصل الذهبي. كما يعبر الكاتب عن حالته النفسية إزاء صدِّ وهجر الحبيبة في النموذج التالي موظفاً الاستعارة حيث قال:

«فحينئذ أقرأ في رسالتي هذه، تاريخ الألم الذي بلغ مني الغيظُ ودك أطواداً شامخة من الصبر كنت

الوذ بها في رمضاء الحب»

(الرافعي، ۱۹۸۲: ۴۸).

إننا أمام عدد من الصور الاستعارية عبّر بها الكاتب عن اللحظات التي يصيب فيها المحبُّ بخيبات أمل وما يفعل المهجرُ والصدِّ بقلب المستهام؛ فالألم الذي يكابده العاشقُ فريداً، وكشف عنه بهذه التركيبة «تأريخ الألم» وصوّر الألم الذي لا حظَّ له مادياً بتأريخ يُكتب ويُقرأ؛ ليوحي بعمق المله وتجزره. وتأتي الصورة الاستعارية الأخرى ليكمل الصورة الحزينه للمحب؛ حيث صار «الغيظ يدك» ليقضي على الصبر. وقد أحسن الرافعي التعبير حين استعار للصبر أطواداً ليجسّم الأمر المعنوي بغير مادي، حتى يوكد على فُرادة صبره. كما في الوقت نفسه توحى الصورة بمدى تبعات الغيظ على قلب وكيان المحبِّ. وفي تركيبية «في رمضاء الحب»، تنزاح اللغة عن المؤلف؛ حيث تُخَيَّب هذه التركيبة اللغوية ظنَّ المتلقي، إذ ليست هناك مشاهمة وتجانس بين الحب والرمضاء. ولكن السياق يكشف لنا بأن الكاتب قد تصور الحب رمضاء تحرق على سبيل الاستعارة المكنية، وهذه الصورة تجسيم للحظات الحرمان، وكأن العاشق يجد نفسه في أرض جرداء يلفحه هجيرها ويتركه سراب الوصال يهيم على وجهه. والرافعي يخترق حدود اللغة العادية ليقترّب من اللغة الشاعرة في المقطع التالي:

«بماذا أصف الوقت الغصّ الذي كان ينبت لساعته وطبا ندياً، لأنه مَرَّ بهواء حَجرتك التي أنت

فيها»

(المصدر نفسه: ۱۲۳).

الكاتب آثر الصوّر الاستعارية للكشف عن رؤيته حيال الزمن؛ هذا المفهوم المعنوي، فيلبسه ثوباً مادياً؛ فالزمن دوحَةٌ خضراء إذا ما كانت الحبيبة تترأى أمام ناظري المحبِّ، حيث تداعبُ أغصانها المتشبية الرطبة روح المحب وتنتشر في كيانه بذور النماء. كما جعل الكاتبُ الزمن إنساناً يمر ويتحرك، على سبيل الاستعارة المكنية، ليكتسب اخضراراً من نَسَمات حُجرة الحبيبة. ولكن الوقت يتحوّل إلى صورة أخرى إثر التجربة التي عاشها الكاتب، حيث قال:

«ثم جعلني أعرف بعد أن فارقتك أن الزمن قد يكون من جدبه في أنفاس الناس حطبا يابسا وهشيمًا

(لمصدر نفسه: ۱۲۳).

لقد أبتعدت اللغة من دلالتها المعجمية في هذا السطر، لتدل على مدلولات أخرى. وبهذا قد تحققت

الشعرية في نص الراجعي؛ حيث إن الوقت يتجرّد من معانيه في السياق ويبرزه الكاتب عبر الاستعارة المكنية أرضاً فقدت معالم الحياة إثر هجر الحبيبة، وتوحي هذه الصورة الشاعرة بضعف وانكسار المحب، وذلك عبر تجسيم الزمن وتصوير قساوة فعله على قلب وكيان العاشق. كما أن الانزياح بادياً في العبارات التالية؛ إذ قال:

«الموت ينتزع الروح، والهجر يترك الروح كأنها منتزعة، فهو موت لا ينتهي!»

(المصدر نفسه: ١٤).

قد تحلّق النصّ في أجواء الشعرية وكانت الاستعارة جناحه في ذلك؛ فالموت يصُول على الروح ليغتالها أبداً، والهجر يظهر في هيئة مادية شرسة لتترك الروح تذوق حشرة الموت دون أن تلفظ أنفاسها. والكاتب قد صوّر حالته النفسية عبر هذه الصور الاستعارية موظفاً الأفعال المضارعة التي توحي بالحركة؛ فالموت يتجدّد والهجر كذلك. كما عاد الكاتب ووصف الهجر بالموت عبر الجملة الاسمية، لتدل على الثبوت ثم وصف الموت بالجملة الفعلية، فعلمها مضارع، ليؤكد على أن المحب يعيش النفيضين أبداً؛ فلا هو ميت ولا هو حيّ أيام الهجر. فخلق الراجعي بذلك مفارقة تصويرية طريفة. والراجعي ينأى عن اللغة المعيارية في النموذج التالي ليعبّر عن شعوره حيال رسالة الحبيبة:

«وابتدرتني منه جملة باسمّة أمطرثها لثماً، إذ خيل إليّ أنّها ترجمة عن شفتيك»

(المصدر نفسه: ١٤١).

قد تشكّل الانزياح في عبارة «جملة باسمّة»؛ إذ إن الإبتسامه ليست من طباع الجملة ولكنها برزت بهيئة إنسانة تتبسم، وبذلك قد اكتسبت لغة الكاتب سمات اللغة الأدبية؛ كما في هذه العبارة «أمطرثها لثماً»؛ فالأمطار من فعل السماء ولكن استعبر هنا للتقيل، وهذه الصورة الطريفة تدل على صدق عواطف المحب تجاه المحبوبة؛ حيث يرى عبارتها تغرّاً يتبسم فيشبعه لثماً، حتى وإن كان الثغرُ بهيئة جمالات سطرّتها أناملُ الحبيبة على الأوراق. و نص الراجعي يتعد عن اللغة التوصيلية في النموذج التالي حيث قال:

«وقرائته بفكري كما أقرأ نظراتك وابتساماتك ورجفات الدلال على جسمك حين تتناثر أفكارى

عليه»

(المصدر نفسه: ١٤١).

إن الاستعارة تهيمن على العبارات لتكشف عن أحاسيس مخبوءة في شغاف قلب المحب. هذه العبارات تفاجئ المتلقي؛ حيث إن القراءة تتم عبر العين ولكن هنا استعيرت القراءة للتأمل على سبيل الاستعارة المصّرحة، كأن كلمات الرسالة تراءى أمام ناظري المحب بصفات أنثوية، فيتأملها لإستمتاع بجمال معانيها، مثلما يتأمل نظرات الحبيبة. وقد انزاحت اللغة عن حقولها المعجمية إلى مدلولات أخرى في عبارة «تتناثر أفكارى»؛ إذ إن الفكر معنى من المعاني، ولكنه برز في ثوب مادي على سبيل الاستعارة المكنية؛ وكأن الأفكار تتفرّق بهيئة ألفاظ غزليّة على الجسم حتى يتأملها الكاتب. كما توحي هذه الصور الاستعارية إلى عمق علاقة المحب والصلة الروحية التي تربطه بالحبيبة. والراجعي يخلق فضاء شعرياً بلغته الاستعارية، إذ قال:

«وَأَنَا أَحْسَنُ كَأَنَّ كُلَّ شَجَرَةٍ تَضَعُ قُبْلَةً نَدِيَّةً عَلَى قَلْبِي، أَوْ كَأَنَّ غَصْنًا مَطْلُولًا يَنْفِضُ طَلَّ الصَّبَاحِ

قَطْرَاتٍ فِي دَمِي»

(المصدر نفسه: ۱۶۲).

قد انتقل الكاتب من المعنى الحقيقي إلى المجازي عبر الاستعارة المكنية في جملة «تضع قُبْلَةً» والتي تدل على انفعالاته وحالته النفسية. فالمحب لم يجد ملاذاً سوى الطبيعة الغناء للبحث عن الجمال الذي فقده في واقعه، كما أن الطبيعة تحمل شيئاً من سحر ومعاني الحبيبة. ولهذا يرى المحب الشجرة انسانةً يرتقي بين أحضانها الخضراء، علّها تشفى غليل صدره بقُبْلَات ترميها على قلبه، لتعيد إلى عُروقه نبضة الحياة. والرافعي أماط اللثام عن حيرته حيال عُنج وصدّ الحبيبة بأسلوب منزاح عن المؤلف، إذ قال:

«وما بال كتابنا... يمضي "سؤالاً" من القلب ويبقى عندك بلا "جواب" و"نبيه" نحن على "حركة"

قلوبنا فتجعلينه "مبنيّاً على السكون" ثمّ "لا محل له من الاعراب"»

(المصدر نفسه: ۱۸۲).

قد أظهر الرافعي الكتاب على هيئة إنسان يلحّ ويلجّ في السؤال عبر المجاز العقلي، كما تصوّر الكتاب (الرسالة) كلمة «تُبنى» على سبيل الاستعارة المكنية. وتوحي هذه الصورة الاستعارية بتوّد المحب إلى الحبيبة دون انقطاع. بينما جعل جوابها لفظاً «مبنيّاً على السكون» على سبيل الاستعارة المكنية، لتدل على صمتها القاتل. قد أحسن الرافعي التعبير في النهاية، حيث إنه عبّر عن دهشة وحيرة المحب أمام صمت الحبيبة بالصورة الاستعارية «لا محل له من الاعراب»؛ إذ إن صمتها يبعث الظنون في كيان المحب فيتكره في متاهات التفسير ويُغزّ قد لا تُحلّ عُقدُها. ويكسر الكاتب قواعد اللغة المعيارية متخذاً من الاستعارة مركباً لوصف فرحة اللقاء بين العاشقين، قائلاً:

«وبدا الصبايح عليها بمعاني الرياض وعلى الرياض بمعانيها هي، فاجتمع نشاط الكون ونشاط القلب،

وتقتلت كما تقتل... وقالت ضاحكة: لا أحبك!»

(المصدر نفسه: ۱۹۵).

قد بعث الكاتب الحياة في الكون والقلب وخلع عليهما صفات انسانية، حيث إنه عبّر هذا التجسيد والتشخيص «يسعى أن يقدم واقعاً جديداً يختلف عن الواقع الذي اقتته التقاليد المألوفة، فان الجمل والأفكار التي يقدمها لا تتناسق مع الواقع المألوف وإنما تخلق واقعاً جديداً» (عيد، لاتا: ۹۰). فالطبيعة تتراقص فرحاً والقلب يطرب منتشياً لمجلس الحبيين. كما نجد استعارة أخرى زادت من جمال هذه الصورة الشاعرة؛ حيث إنه شبه الطبيعة بجسنا على سبيل الاستعارة المكنية، فإنها تكشف عن مفاتها ساعة اللقاء كما الحبيبة؛ لتبهر المحب بسحر معانيها. قد منح الرافعي نصّه مسحة جمالية عبر صوره الاستعارية، كما في النموذج التالي:

«وأنت دائمة الترحج في خواطري دائمة الانسكاب في قلبي!»

(الرافعي، ۱۹۸۲: ۲۲۳).

إن هذه الصورة الفنية الاستعارية تدهشنا عبر الصلة التي أقامها بين طرفيها؛ حيث إن «اللغة التصويرية هي اللغة التي لا تعني ما تقوله على النقيض من اللغة الحرفية التي تعني ما تقول» (حمو، ٢٠١١ : ٩٠). والكاتب قد صور تحكّم الحبيبة على كيانه وفكره بالبحر، وذلك عبر استعارة لفظ «الترجرج» لها على سبيل الاستعارة المكتنية. لتوحي هذه الصورة بأن حضور الحبيبة يحاكي البحر المائج المضطرب؛ حيث لا ترى خواطر المحب فيه سكوناً ولا يهدأ له البال. والصورة الاستعارية الأخرى جاءت لتكمل اللوحة الفنية، فشبه المحبوبة ببحر يسكب. وقد عبر الكاتب بهذه الصور عن هيمنة العواطف على المحب. إذ إن خواطره تضطرب بمجاج بحر الحب فيسير على أمواجه ويغوص لجججه بفكره وناظره ليصيد معانيه ويكشف عن الجمال الكامن فيه. إن الراجعي قد خلق بخياله صورة فنية عبر الاستعارة في النموذج التالي:

«وأنت لا تختملين أن أضع شاطئاً لإرادتك»

(الراجعي، ١٩٨٢ : ٢٢٣).

قد شبه الكاتب الحبيبة ببحر فحذف المشبه به وذكر شيئاً من لوازمه وهو الشاطئ على سبيل الاستعارة المكتنية. ليوحي بأن الحبيبة كالبحر الزاخر بالآلي والمخار، يحملها في مده للمحب ويعيد المحب مع جزره إلى الأعماق ليبحر ثانية، فالشاطئ لا يحدّ موج البحر ولا تحركه أبداً، كما الحبيبة. قد شحن الراجعي كلامه بطاقة تعبيرية تتسم بالكثيف على غرار قصائد الشعر الحر أو قصيدة النثر؛ لتلامس لغة النثر حدود لغة الشعر.

٢-٤-٢- الإيقاع

١-٢-٤- التوازي

وهو من أشكال النظام النحوي في تقسيم الفقرات بشكل متماثل في الطول والنغمة والتكوين النحوي، بحيث تبرز عناصر متماثلة في مواقع متقابلة في الخطاب (فضل، ١٩٨٨ : ١٩٨). كما عرّف بأنه «تشابه البنيات واختلاف المعاني» (مفتاح، ١٩٩٧ : ٢٥٩). والراجعي في كثير من سطور ومقاطع كتابه خلق نوعاً من الإيقاع المتمثل في التوازي، وهذا ما نسعى إلى تبيان ذلك من خلال عرض بعض أشكال التوازي في كتابه أوراق الورد.

١-١-٢-٤- التوازي التركيبي (النحوي)

التوازي التركيبي يقوم من خلال التطابق التام في كل عناصر البناء النحوي (وهاب، ٢٠١٤ : ٣١٣) بحيث يؤدي إلى تشكيل الجمل المتوازية، «تلك الجمل التي يقوم الأديب بتقطيعها تقطيعاً متساوياً تتفق في البناء النحوي، سواء اتفقت هذه الجمل في الدلالة أم لم تتفق» (إبراهيم، ٢٠٠٣ : ٦٧). كما ورد في نص الراجعي ومنه هذا النموذج حيث يخاطب الراجعي الزهرة:

«أم أنت من لغة اللمس، وقد جنت تحيةً من وجهها؟ أم أنت من لغة الابتسام، وقد جنت سلاماً

من یدها؟ أم أنت من لغة النظر، وقد جئت ذابلاً متناعسة؟»

(الرافعي، ۱۹۸۲: ۹۳)

نجد توازياً نحوياً في النص، فالجمل الاسمية تطابقت تطابقاً تاماً في ضمير المبتدأ، كما هناك تطابق في حروف الجر ومجروراتها، ومع أن الجمل الاسمية المتوازية لا تنتهي بسجعاً إلا أنها حققت ضربات متعادلة عبر الوزن الصرفي والكسرة التي رافقتها. ونقصد هنا بالوزن الصرفي الصيغة الصوتية وهو «لا يعني الصيغ الصرفية التي تراعي أصل الكلمة وما يطرأ عليها من تغييرات بالقلب والحذف وغيرها» (العمرى، ۱۹۹۰: ۱۱۲). وقد توازت الجمل الفعلية بصورة عمودية في القسم الثاني من السطر، حيث تطابقت ثلاثة أفعال ماضية، وكل منها مقترن ببناء الفاعل. ويأتي بعد كل منها اسم منصوب على الحالية. كما أن مجيء تركيبية «من يدها- من وجهها» بعد الاسم المنصوب في الجملتين الأولى والثانية أدى إلى تعدد أشكال التوازيات ومنح طابعا تغييرياً؛ إذ إن التوازي في الجملة الثالثة جاء على صورة «الجملة الفعلية+ الحال» فحسب. كما أن هناك تطابقاً بين «ذابلاً - هالكة» في الوزن الصرفي. فهذا التنوع أثري النسق الإيقاعي المتمثل في هذه التوازيات. كما نلمس التوازي في النموذج التالي:

(۱) «أنت دائمة الترحج في خواطري»، (۲) «دائمة الانسكاب في قلبي»

(الرافعي، ۱۹۸۲: ۲۲۳).

قد تكرر نسق نحوي في هذا السطر (ضمير منفصل، اسم، مضاف إليه، حرف جر، اسم مجرور)، هذا التوازي قد أدى إلى تقابل دلالي بين طرفيه؛ حيث إن الجملة الأولى تُعارض دلالة الجملة الثانية، ولكن تتفاعل الجملتان في الكشف عن استمرارية حضور الحبيبة وأثره. كما حقق التوازي تناغماً منح السطر إيقاعاً يستجيب له السامع؛ إذ إن الإيقاع «هو توافق صوتي بين مجموعة من الحركات والسكنات تؤدي وظيفة سمعية وتؤثر فيمن يستجيب له ذوقياً وهذا التوافق قد ترتضيه أذن دون أخرى» (عبدالرضا، ۱۹۹۷: ۱۰۹). كما نرى ظاهرة التوازي في هذا القسم من نص الرافعي:

(۱) «هل تلبس الزهرة أوراقها ولوئها؟» (۲) «هل تلبس الحبيبة كبرياءها ودلائها» (۳) «إلا لتظهر

عارية الجمال» (۴) «إلا لتظهر عارية الحب؟»

(الرافعي، ۱۹۸۲: ۲۱۶).

نجد تماثلاً بين الجملتين الاستفهاميتين؛ إذ تطابقت الأفعال المضارعة صيغة ومعنى، وكذلك تماثل فاعل الجملة الأولى مع الجملة الثانية وتطابقاً في الحتم «بالتاء المربوطة»، كما تماثل مفعول الجملة الأولى مع الثانية من جانب الموقع الاعرابي وتطابقاً في تكرار ضمير «ها». ولا يخفى ما حققته من التوازي الجملتان الثالثة والرابعة. وقد زاد من جمال هذا النسق الإيقاعي التضاد المحقق عبر توظيف فعلين «تلبس» و«تظهر»؛ فعلى الرغم من تماثل الطرفين في التركيب النحوي لكنهما يختلفان دلالةً؛ إذ إن تكرار لفظة «إلا» جاءت لتحديد ما حققه فعل «تلبس» فحصرته في «إظهار عارية الجمال» في الجملة الأولى و«عارية الحب» في الثانية. ويظهر بذلك أن التراكيب النحوية «تصبح ذات طابع جمالي تأثيري إلى جانب طبيعتها المعنوية والعلائقية» (بوزيدي،

٢٠١٣ : ٢١٥).

٤-٢-١-٢- التوازي الصرفي

يعتمد هذا النوع على تكرار بنى لفظية ذات صفات مشابهة كاسم الفاعل والصفة المشبهة وأفعال التفضيل و... وأوزان الأفعال وتصاريفها المختلفة وبعض أنواع الجموع (الحمداي، ٢٠١٣ : ٧٣). ونعرض هنا بعض نماذجه في كتاب أوراق الورد:

«وأشعر بك دائمة الاندفاق والانصباب في نفسي... وأنت خارجة عني وبي شوق دائم التزوع اليك وإنه لا يزال شاردًا على الوجود، مع أنه واجدك، مع أنه حائم عليك، وذلك ألا لأنك دائمة الدلال» (الراجعي، ١٩٨٢ : ٢٠١).

هناك اتفاق في الصيغ الصرفية «أسماء الفاعل» أي؛ «دائمة، خارجة، شارد، واجد، حائم». كما أن لفظتين «الاندفاق، الانصباب» جمعهما وزن واحد فتعادلتا في الوزن الصرفي «الانفعال»، ومما ساعد على موسقة النص هو ما نلمسه من التكافؤ القائم بين الكافات المتكررة والبيئات في «بك، اليك، واجدك، عليك، لأنك» و«نفسى، عني، بي» وضم إلى ذلك تشابه اللفظين «التزوع، الوجود» في وزن «الفعول». فكل ذلك قد أدى إلى خلق رتة إيقاعية موحية في نثر الراجعي. وكذلك ما ورد من هذا النوع في كتابه:

«وأنى المهجر يحوها و يرسم غيرها... ألم الأيام المكروهة تأتي وألم الأيام المحبوبة تذهب» (المصدر نفسه: ٢٣٠).

قد تحقق التوازي من خلال تماثل الصيغة الصرفية «يفعل» في الأفعال المضارعة، وكذلك بين اللفظين «المكروهة، المحبوبة» وهما على وزن «المفعول». ضف إلى ذلك تماثلهما في موقع الإبتداء «م» وموقع الختام «ة». ولا يخفى أن صياغة العبارات على هذه الصورة نجم عنها تضادٌ في المعنى؛ ونقصد من التضاد «هو أن يقع الشطر الثاني بمعارضة وانكار الشطر الأول» (فرحان، ١٩٩٨ : ٣١). وهذا ما نلمسه في النموذج المختار؛ فالتضاد يكشف عن حالة الكاتب النفسية؛ لأنها «حالة متأججة بين الشيء وضده، وعلى الرغم مما تحمله هذه الكلمات من معنى مضاد إلا أن التماثل الوزني ظل متساوياً مما هياً للكاتب الإستمرار في تكريس الإيقاع الذي ينسجم وإيقاع وجدانه» (الرابعة، ١٩٩١ : ١٣٨). وفيما يلي سنعرض كذلك بعضاً من التوازي الصرفي الوارد في كتاب الراجعي وسيكون مقياسنا في ذلك «الكلمات وصيغها الصرفية والوزن والإيقاع وتشابها في شكل الكتابة» (المفتاح: ١٠٤). ومنه:

«نظرات من عين ساجية ساكنة الطرف»

(الراجعي، ١٩٨٢ : ٦٢).

نجد تماثلاً في الصيغة الصرفية «فاعلة»، كما تحقق من خلال هذا التوازي ما يسمّى بالموازنة؛ وهي «تساوي الفاصلتين في الوزن دون التقفية» (التفتازاني، ١٤٢٧ : ٤٧٥).

«أنصورك عليلاً لأشفيك، مطروداً مردولاً لأكون لك وطناً، سجيناً لأشهدك»

(المصدر نفسه: ۱۳۰)

تحقق التوازي من خلال الصيغة الصرفية «فعليل» و«المفعول». كما أن هناك سجعاً في السطر. تشكّل عبر لفظي «عليلاً» و«مرذولاً»، ونقصد بالسجع «تواطؤ الفاصلتين على حرف واحد» (الفتازاني، ۱۴۲۷: ۴۷۱). وما ساعد على الرتبة الإيقاعية هو تكرر ضمير الكاف لما بينها من التكافؤ والتجانس.

«من أنت، وماذا كنت؟ أكنت حياً من فيض شاعريتي المكتنزة»

(الرافعي، ۱۹۸۲: ۱۳۳).

قد وازى الكاتب بين الصيغة الصرفية «فعلت» المتمثلة في فعل «كنت»، كما نلاحظ تجانساً صوتياً في الحرفين «ن، ت» المتكررين في الفعل والضمير المنفصل.

«ولحظات وكلمات وحركات يكشف من قلب العاشق»

(المصدر نفسه: ۱۳۹).

نلاحظ تماثلاً في الوزن الصرفي، إذ جاءت الكلمات الثلاث على وزن «فعلات».

«ولها ممثلون وممثلات من الأنهار والأطيار والأشجار»

(المصدر نفسه، : ۱۴۰).

قد ترددت صيغ صرفية ووزنية مختلفة كانت لها دور فاعل في تحقيق التوازي ومن ثم إثراء الجانب الإيقاعي؛ إذ إن هناك حضوراً لإسم الفاعل المحقق من خلال لفظتي «الممثل، الممثلات» وكذلك الوزن الصرفي «أفعال» في الألفاظ الثلاث «الأنهار، الأطيار، الأشجار».

«ومن الحبيبة الراضية، حبيبة هاجرة، ومن الحاضرة غائبة»

(المصدر نفسه: ۱۶۲).

نجد توازياً من خلال وزني الصفة المشبهة واسم الفاعل مع التجنيس الذي نلمسه في نهاية كلمات «كاسية، جديدة، جميلة» حيث ختمت بالتاء المربوطة. ضف إلى ذلك التطابق الحاصل في الضمير المتصل «ها». لقد جاء التوازي الصرفي بصورة المتنوعة في كتاب الرافعي ليخدم الجانب الإيقاعي لنصه، كما أن استخدامه لهذا النوع «أدى إلى تقوية إيقاع الفكرة والدلالة» (الحمداني، ۲۰۱۳: ۷۳).

۵- النتائج

توصلت الدراسة إلى أن الشعرية لا تقتصر على الشعر دون سواه، بل إن النشر إذا ما وظف العناصر الشعرية، من الإنزياح والتصوير والإيقاع، سوف يقترّب من ضيفاف الشعر وفضاءاته. كما أن الشعرية تحقّق للنصوص أدبيتها، وذلك من خلال خرق قوانين اللغة العادية وخلق علاقات وتعابير جديدة في السياق الواردة فيه. لقد تبيّن أن كتاب «أوراق الورد» يضمّ طاقة شعرية هائلة في معظم مقاطع الكتاب وسطوره، ومردّها هو الانزياحات الدلالية (الجزاز والاستعارة بنوعيهما) والتصاووير الناجمة عنها؛ حيث إن الرافعي قد كشف من خلالها

عن أحاسيسه حيال الحب والجمال. ضف إلى ذلك، الإيقاع المحقق في نثره من خلال التوازي بنوعيه النحوي والصرفي. قد برز التوازي النحوي من خلال تطابق تام بين الأبنية النحوية كالجمل الإسمية والإستفهامية والحالية و عبر التقابل الدلالي بين طرفي الجمل المتوازية، وأما التوازي الصرفي فقد جاء بثوب أبنية لفظية تشابهت في صفتها كاسم الفاعل والصفة المشبهة وأفعال تفضيل والأوزان الصرفية ذات إيقاع متشابه وأيضا من خلال أفعال (ماضية ومضارعة) شكلت تضاداً في المعنى و تماثلاً في الوزن والإيقاع؛ حيث أدى هذا الإيقاع إلى تقوية إيقاع الفكرة والدلالة.

المصادر والمراجع

الف: الكتب

- ابن الأثير، ضياء الدين، (١٩٣٩)، **المثل السائر في أدب الكاتب والشاعر**، تحقيق: محي الدين عبد الحميد، المجلد ١، مصر: مطبعة مصطفى البابي الحلبي و أولاده.
- الأمدي، أبي القاسم الحسن بن بشر، (١٩٩٢)، **الموازنة بين شعر أبي تمام والبحتري**، تحقيق: السيد احمد صقر.
- أدونيس، (١٩٧٩)، **مقدمة للشعر العربي**، بيروت: دار العودة.
- أبو ديب، كمال، (١٩٨٧)، **في الشعرية**، بيروت: مؤسسة الأبحاث العربية.
- إبراهيم، رجب عبدالجواد، (٢٠٠٣)، **موسيقى اللغة**، القاهرة: مكتبة زهراء الشرق.
- بوحوش، رايح، (٢٠٠٦)، **الأسلوبيات وتحليل الخطاب**، الجزائر: منشورات جامعة باجي مختار.
- تودورف، تريفتان، (١٩٨٧)، **الشعرية**، ترجمة: شكري المبخوت ورجاء بن سلام، المغرب: دار توبقال للنشر.
- التفتازاني، سعد الدين، (١٤٢٧)، **شرح المختصر**، المجلد ٢، مطبعة نينوى.
- الجرجاني، عبدالقادر، (١٩٨٧)، **دلائل الاعجاز**، بيروت: دار المعرفة.
- الخطيب، محمد كامل، (١٩٩٩)، **تكوين اللغة الروائية (اللغة ورؤية العالم)**، دمشق: الرافعي، مصطفى صادق، (١٩٨٢)، أوراق الورد.
- السكاكي، (١٩٨٧)، **مفتاح العلوم**، تحقيق: نعيم زروز، بيروت: دار كتب العلم.
- صلاح، رزق، (٢٠٠٢)، **أدبية النص**، القاهرة: دار غريب.
- ضيف، شوقي، (١٩٦٢)، **النقد الأدبي**، القاهرة: دار المعارف.
- العريان، محمد سعيد، (١٩٥٥)، **حياة الرافعي**، مصر: المكتبة التجارية.
- عبد الرضا على، (١٩٩٧)، **موسيقى الشعر العربي قديمه وحديثه**، عمان: دار الشروق.
- عيد، رجا، (لاتا)، **القول الشعري (منظورات معاصرة)**، الإسكندرية: منشأة معارف.
- عامر، سامر منير، (لاتا)، **وظيفة الناقد الأدبي بين القديم والحديث**، بيروت: دارالمعارف.

- الفاخوري، حنا، (۱۹۸۶)، *الجامع في تاريخ الأدب العربي «الأدب الحديث»*، بيروت: دارالجيل.
- فضل، صلاح، (۱۹۹۸)، *النظرية البنائية في النقد العربي*، القاهرة: دارالشروق.
- قدامة بن جعفر، (۱۹۶۳)، *نقد الشعر*، تحقيق: كمال مصطفى، مصر: مكتبة الخانجي.
- كوهن، جان، (۱۹۸۶)، *بنية اللغة الشعرية*، ترجمة: محمد الوالي ومحمد العمري، المغرب: دار توبقال.
- الكبيسي، طراد، (۱۹۹۹)، *في الشعرية العربية*.
- مرتاض، ملك، (۱۹۸۳)، *النص الادبي من أين إلى أين؟*، الجزائر: ديوان المطبوعات الجامعية.
- الورقي، سعيد، (۱۹۸۵)، *لغة الشعر الحديث*، عمان: دار النهضة للطباعة والنشر.
- ياكسون، رومان، (۱۹۸۸)، *قضايا الشعر*، المغرب: دارتوبقال.

ب: المقالات

- بوزيدي، سليم، (۲۰۱۳)، «جماليات التوازي في التراكيب الشعرية عند أبي حمو موسى الزباني»، مجلة المخبر، أبحاث في اللغة العربية والأدب الجزائري، جامعة بسكرة، الجزائر، العدد ۹، صص ۲۰۷-۲۲۸.
- حمو، حورية، (۲۰۱۱)، «شعرية اللغة الروائية، الروائي السوري إبراهيم الخلف نموذجا»، مجلة جامعة تشرين للبحوث والدراسات العلمية، سلسلة الآداب والعلوم الانسانية، المجلد ۲۳، العدد ۲ صص ۸۳-۹۸.
- الحمداني، إبراهيم، (۲۰۱۳)، «بنية التوازي في قصيدة فتح عمورية»، مجلة كلية التربية الأساسية، جامعة بابل، العدد ۱۳، صص ۶۶-۷۴.
- داودي، وهاب، (۲۰۱۴)، «البنيات المتوازية في شعر مصطفى محمد الغماري»، مجلة المخبر، أبحاث في اللغة والأدب الجزائري، جامعة بسكرة، الجزائر، العدد ۱۰، صص ۳۰۱-۳۱۹.
- الروبي، الفت، (۱۹۸۴)، «يان موكاروفسكي، اللغة المعيارية واللغة الشعرية»، مجلة الفصول، الهيئة المصرية العامة للكتاب، المجلد ۵، العدد ۱، صص ۲۲۲-۲۳۴.
- قطوس، بسام، (۱۹۹۴)، «الاستعارة التنافرية، نماذج من الشعر الحديث»، مؤته للبحوث والدراسات، المجلد ۹، العدد ۱، صص ۶۳-۸۷.
- مبروك، خولة، (۲۰۱۳)، «الشعرية بين تعدد المصطلح واضطراب المفهوم»، مجلة المخبر، أبحاث في اللغة والأدب الجزائري، العدد ۹، صص ۳۶۳-۳۷۷.

معايير في معرفة الوجه الأفضل من وجوه مشكل إعراب القرآن

محمد علي سلماني مروست، فاطمة جمشيدى^١

١. الأستاذ المساعد في قسم اللغة العربية و آدابها بجامعة يزد

٢. دكتوراه في قسم اللغة العربية وآدابها بجامعة يزد

القبول: ٩٦/٠٥/٢٩

الاستلام: ٩٦/٠٤/٢١

الملخص

يدرس النحو العربي ظاهرة تغير أواخر الكلمة العربية بحسب العوامل الداخلة عليها أو المؤثرة فيها ومواقعها في تركيبات الجمل، وهو مايسمى ظاهرة الإعراب في اللغة العربية؛ ويمثّل النحو العربي تلك القواعد والأنظمة التي جهّد النحاة منذ بداية وضع النحو لاستنتاجها من خلال ما توفّر لديهم من نصوص عربية فصيحة، سعياً منهم لحفظ اللسان العربي من اللحن وبخاصة فيما يرتبط منه بقراءة النص الشرعي والقرآن بشكل آكد. يريد هذا البحث أن يفحص عن المعايير المختلفة التي تساعدنا في معرفة الوجه الأحسن والأفضل من الوجوه الإعرابية المختلفة التي تُقترح للفظ ما، استناداً بآيات القرآن الكريم. اعتمدنا في هذه المقالة على المنهج الوصفي التحليلي، وقد بحثنا في بداية الأمر عن قضية الإعراب وأهميته ثمّ ذكرنا المعايير المختلفة وبعد ذلك جئنا بالأمثلة المختلفة وتفسيرها حسب آراء المفسّرين والنحويين، وفي نهاية الأمر ذكرنا الوجه الأفضل والأرجح وذلك بعد قياس الوجوه الإعرابية المذكورة حول الآيات.

الكلمات الرئيسية: النحو العربي، الوجوه الإعرابية، مشكل إعراب القرآن

سال سوم، شماره پنجم، بهار و تابستان ۱۳۹۷

۱- المقدمة

إنَّ النحويين يختلفون في فهمهم لحقيقة الإعراب، فمنهم من يذهب إلى عدّه ظاهرةً حسيةً في الكلام، وبعضهم يذهب إلى أنّه أمرٌ معنوي تظهر آثاره الحسية تبعاً للتغيير المعنوي الذي يحصل تبعاً لتغيير تنفُّل الكلمة داخل الجملة. وبخاصّة أنّ المصدر الأول والدستور الذي يرجع إليه النحويون في تحليل كثيرٍ من الظواهر النحوية - وهو كتاب سيبويه - كان غامضاً بشأن تعريفه للإعراب، بحيث يستطيع كلّ فريق منهم أن يدّعي انتماءه لمذهب سيبويه في تعريفه وفهمه لحقيقة الإعراب. قال سيبويه في تعريفه للإعراب: «إنما ذكرت لك ثمانية مجار لأفرق بين ما يدخله ضرب من هذه الأربعة لما يحدث فيه العامل. وليس شيء منها إلا وهو يزول عنه. وبين ما يبني عليه الحرف بناءً لا يزول عنه تغيير شيء أحدث ذلك فيه من العوامل التي لكل عامل فيها ضرب من اللفظ في الحرف وذلك الحرف حرف الإعراب» (سيبويه، ۱۹۹۶م: ۱/۱۳). وإنّ «ابن جيّ» يعرف الإعراب بأنّه: «ضدّ البناء في المعنى، ومثله في اللفظ. والفرق بينهما زوال الإعراب لتغيير العامل وانتقاله، ولزوم الحادث عن غير عامل وثباته» وأيضاً يقول: «هو الإبانة عن المعاني بالألفاظ ثم شرح تعريفه بقوله: ألا ترى أنك إذا سمعت: "أكرم سعيداً أباه" و"شكر سعيداً أبوه" علمت برفع أحدهما ونصب الآخر الفاعل من المفعول» (ابن جيّ، لاتا: ۳۵/۱) وقال العكبري: «الإعراب عند النحويين هو اختلاف آخر الكلمة لإختلاف العامل فيها لفظاً أو تقديراً» (ابن عادل، ۱۴۱۹هـ: ۵۲/۱). وفي مجال الصلة بين الإعراب والمعنى يقول ابن فارس: «فأما الإعراب فيه تميز المعاني ويوقف على أغراض المتكلمين وذلك أنّ قائلاً لوقال: "ما أحسن زيد" غير معرب أو "ضرب عمر زيد" غير معرب لم يوقف على مراده» (ابن فارس، ۱۹۷۵م: ۳۱۰). ويظهر من مثالي ابن فارس أنّ السامع لا يستطيع استيعاب هذه الجملة، ولا يفهم المقصود منها ولكن لو قيل له «ضرب عمرُ زيداً» لفهم من الضارب ومن المضروب والفضل في ذلك يعود إلى الإعراب (علي، ۲۰۱۲: ۲۹).

هذه المسألة أي الصلة بين الإعراب والمعنى من المسائل التي أجمع عليها النحاة إلا قطرباً، فإنّه عاب عليهم هذا الاعتلال وقال: «لم يعرب الكلام للدلالة على المعاني، والفرق بين بعضها وبعض، لأننا نجد في كلامهم أسماءً متّفقة في الإعراب مختلفة في المعاني، وأسماءً مختلفة الإعراب متّفقة المعاني، ممّا اتّفق إعرابه واختلف معناه قولك "إنّ زيداً أخوك" و"لعلّ زيداً أخوك" و"كأنّ زيداً أخوك" اتّفق إعرابه واختلف معناه، ومما اختلف إعرابه واتّفق معناه قولك: "ما زيدٌ قائماً" و"ما زيدٌ قائمٌ"، اختلف إعرابه واتّفق معناه» (علي، ۲۰۱۲م: ۳۰)، إنّ إبراهيم أنيس هذا حدو قطرب في الرأي حول الإعراب حيث قال: «يظهر - الله أعلم - أنّ تحريك أو آخر الكلمات كان صفة من صفات الوصل في الكلام شعراً، أو نثراً فإذا وقف المتكلم أو اختتم جملة لم يحتاج إلى تلك الحركات بل يقف على آخر كلمة من قوله بما يسمى السكون كما يظهر أنّ الأصل في كل الكلمات أن تنتهي بهذا السكون وأنّ المتكلم لا يلجأ إلى تحريك الكلمات إلا لضرورة صوتية يتطلبها الوصل». وهنا يرى الدكتور إبراهيم أنيس أنّ الحركات الإعرابية ليست دلالة على الفاعلية أو المفعولية أو غيرها وإنما هذه الحركات لا تعدو أن تكون حركات يحتاج إليها لوصول الكلمات بعضها ببعض. فهي إذاً تأتي للتخلص من التقاء الساكنين

عند وصل الكلام. أما الفاعلية والمفعولية وغيرها فإنما يستفاد من موقع كل من الفاعل والمفعول أي رتبتهما في الجملة (علي، ٢٠١٢م: ٣٠).

أما فيما يخص خلفية هذه المقالة فعلياً أن نشير إلى أهمّ البحوث التي تطرقت إلى مشكل إعراب القرآن الكريم منها: رسالة «بررسی و مقایسه دیدگاه‌های پژوهشگران علوم قرآنی پیرامون مشكل اعراب قرآن کریم در جزء اول و دوم» لعارفة رحيمي، وأيضاً رسالة «بررسی و مقایسه دیدگاه‌های پژوهشگران علوم قرآنی پیرامون مشكل اعراب قرآن کریم در جزء سوم و چهارم» التي ناقشت عنها فريبا سعاد، ومنها كذلك رسالة «پديده اعراب در اختلاف قرائات قرآن کریم» لعباسقلى فلاح الذي فحص عمّا اختلف حولها القراء ودور اختلاف الإعراب في اختلاف القراءات. إضافة إلى هذا، كانت التفاسير التي دوّنت حول آيات القرآن الكريم من المراجع التي استفدنا عنها للحصول على هذه المعايير التي تُذكر في الصفحات التالية. ومّا يجدر بالإشارة أنّه لم تُذكر معايير لمعرفة الوجوه الإعرابية الفضلى عندما نواجه الوجوه الإعرابية المختلفة لآيات القرآن الكريم.

يريد هذا البحث أن يكشف عن أهمّ المعايير التي تساعدنا حتّى نعرف أفضل الوجوه الإعرابية التي يختلف حولها اللغويون والمفسرون للحصول على الفهم الصحيح للقرآن الكريم؛ كما يقصد أن يجيب على هذا السؤال وهو ما هي هذه المعايير التي تزيل الإبهام عند مواجهتنا بمواضع مشكل إعراب القرآن الكريم؟

٢- ما هو الإعراب؟

الإعراب سمة بارزة من سمات اللغة العربية، بل هو أحد خصائصها التي لا تنفصل عنه، وتناوله علماء اللغة قديماً وحديثاً مستعرضين جوانبه المختلفة؛ الإعراب بكسر الهمزة مصدر من الفعل أعرب، يعرب إعراباً، وهو بمعنى البيان والإيضاح والإفصاح والإعراب في اللغة: الإبانة عن المعاني بالألفاظ وأعرب كلامه إذا لم يلحن في الإعراب (ابن منظور، ذيل: عرب)، يقال: أعرب الرجل عن حاجته إذا أبان عنها ويكون أيضاً بمعنى التغيير، يقال: عربت معدة الرجل إذا تغيّرت وقال الأزهري: الإعراب والتعريب معناهما واحد، وهو الإبانة. يقال: أعرب عنه لسأته، وعرب أي أبان وأفصح. ويقال: أعرب عمّا في ضميرك أي أبين. ومن هذا يقال للرجل إذا أفصح في الكلام: قد أعرب (ابن منظور والأزهري، ذيل: عرب). وقال الراغب: «والإعراب: البيان. يقال: أعرب عن نفسه. وفي الحديث: «الطيب تعرب عن نفسها. أي تبين. وإعراب الكلام: إيضاح فصاحته» (الزبيدي، والأصفهاني: ذيل عرب) ومعنى إعراب الثيب عن نفسها، أي تذكر رأيها وتبينه لفظاً وتفصح عنه بالقبول أو الرفض فيمن يطلب زواجها. ويقال للرجل إذا لم يلحن في الإعراب: أعرب كلامه، وعرب منطقه: أي هدبه من اللحن، فأجاد وأفصح في الكلام (الفيروز آبادي والجوهري، ذيل: عرب) ويلاحظ من التعريفات السابقة أن معنى الإعراب يتمثل في البيان والإيضاح والتغيير. أمّا في اصطلاح النحويين فهو تغيّر آخر الكلمة لاختلاف العوامل الداخلة عليها لفظاً وتقديراً. سميّ النحويون هذا النوع من التغيير إعراباً إمّا لمجرد كونه تغيّراً أو لما يقع به من تبين المعاني كما يكون هذا التغيير هو الفاصل بين معاني الأسماء من الفاعلية والمفعولية إلى غير ذلك (ابن

عصفور، لاتا: ۱۰۲/۱ - ۱۰۴؛ وهذه الظاهرة نادرة في اللغات الحيّة العصرية ولا تظهر على ما نعلم إلا في العربية والحبشية والألمانية (عبدالتور، ۱۹۸۴م: ۲۷).

۳- أهمية الإعراب

نستطيع أن نلاحظ مدى تأثير الإعراب على المعنى في قصة "أبي الأسود الدؤلي" مع بنته عندما قالت: «ما أحسن السماء»، فأجابها أبوها: «نجومها». فأضافت البنث: «ماسألْتُ عن جمالها بل تعجبتُ من ذلك الجمال». فقال الأب: «عليك أن تقولي: ما أحسن السماء!» فمن البديهي أنّ هاتين العبارتين متساويتان في الألفاظ والحروف وكذلك من حيث موضعها في العبارة فإنّما الإعراب هو الفارق بين هاتين العبارتين في تغيير المعنى.

أشار علماء العربية إلى أهمية الإعراب في الإفصاح عن المعنى، وهم إنما اختاروا لهذه الظاهرة مصطلح الإعراب الذي يدلّ على الإبانة. يقول ابن فارس (۳۹۵هـ) في "الصاحي": «فإنّما الإعراب فيه تميّز المعاني ويوقّف على أغراض المتكلمين. وذلك أنّ قائلًا لو قال: "ما أحسن زيد" غير مُعرّب،... لم يُوقّف على مراده. فإذا قال "ما أحسن زيدًا"، أو "ما أحسن زيدٍ"، أو "ما أحسن زيدًا"، أبان بالإعراب عن المعنى الذي أراد». وقال: «من العلوم الجليلة التي حُصّنت بها العرب الإعراب، الذي هو الفارق بين المعاني المتكافئة في اللفظ، وبه يُعرّف الخبر الذي هو أصل الكلام. ولولاه ما تميّز فاعل من مفعول، ولا مضاف من منوع، ولا تعجّب من استفهام، ولا صدر من مصدر، ولا نعت من تأكيد».

۴- إعراب القرآن

عبّر المتقدّمون عن الدلالات النحوية بالإعراب، قال "مكي بن أبي طالب": «وأفضل ما يحتاج إليه الفارئ هو معرفة إعرابه (إعراب الكلام) والوقوف على تصرّف حركاته وسواكته، يكون بذلك سالمًا من اللحن فيه، مستعينًا على أحكام اللفظ به، مطّلعًا على المعاني التي قد تختلف باختلاف الحركات، متفهّمًا لما أراد الله به من عباده؛ إذ بمعرفة حقائق الإعراب تعرف أكثر المعاني وينجلي الإشكال فتظهر الفوائد ويفهم الخطاب وتصحّ معرفة حقيقة المراد» (مكي بن أبي طالب، ۱۳۶۲ش: ۶۳). وقد عدّه "السيوطي" نوعًا من أنواع علوم القرآن وقد عبّر عنه بأنّه: «علم يبحث في تخريج تراكيبه على القواعد النحوية المقرّرة» (السيوطي، ۲۰۰۰م: ۵۲۸/۲)، إلّا أنّ من مدلولات إعراب القرآن صحّة تلاوته (رفيدة، ۱۹۹۰م: ۹۷/۱) وضبط كلماته، والبعد عن اللحن في النطق، وذلك حتّى يظهر المعنى الصحيح (الرومي، ۱۴۱۶م: ۱۱۴). فملخص القول أنّ مكانة علم النحو تعود إلى كون الإعراب يبيّن المعنى ويميّز المعاني، ويوقف على أغراض المتكلمين ولا يمكن أن يفهم النصّ القرآني الفهم الصحيح ما لم ينطق بكلماته النطق الصحيح، والإعراب هو سبيل النطق الصحيح بالكلمات القرآنية (الرومي، ۱۴۱۶م: ۱۱۴).

٥- التناسب مع ظاهر ألفاظ القرآن

٥-١ ﴿ثُمَّ أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ وَتُخْرَجُونَ فَرِيقًا مِنْكُمْ مِنْ دِيَارِهِمْ تَطَاهَرُونَ عَلَيْهِمْ بِالْأَثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَإِنْ يَأْتُوكُمْ أُسَارَى تَقْدُوهُمْ وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ إِخْرَاجُهُمْ﴾ (البقرة / ٨٥)

هناك نقاش بين العلماء والمفسرين في إرجاع ضمير «هو»؛ يرى البعض أنّ هذا الضمير يرجع إلى لفظة «إخراج» الذي ذُكرت في الآية صريحاً (الحسيني الشيرازي، ١٤٢٣ق: ٢٣/١؛ گنابادي، ١٤٠٨ق: ١١٣/١) والبعض الآخر يرجعون هذا الضمير إلى «الإخراج» الذي يُفهم من فعل «تُخرجون» ويحسبونه بدلاً عن «إخراجهم» المقدر (الطبري، ١٤١٢ق: ٣١٨/١) ولكن بعض المفسرين يجمعون بين الرأيين المذكورين قائلين بأنّ هذا الضمير يمكن إرجاعه إلى «إخراجهم» المذكور وكذلك إلى ما دلّ عليه «تُخرجون» من المصدر (الكاشاني، ١٤٢٣ق: ١٨٣/١؛ والبيضاوي، ١٤١٨ق: ٩٢/١) وعندما ندقق النظر نرى بأنّه من الأفضل أن تُرجع هذا الضمير إلى «إخراجهم» المذكور؛ لأنّ هذا الوجه أكثر تناسباً مع ظاهر الآية ومما يؤيد هذا الوجه تجويز كبار العلماء.

٥-٢ ﴿وَلَوْ أَنَّ الْفِرَاقَ﴾ (القيامة / ٢٨)

يقول بعض المفسرين أنّ ضمير «هـ» في هذه الآية يراؤ به الشأن فتعني الآية «علم أنّه الذي نزل به فراق الدنيا ومحامها» (فيض الكاشاني، ١٤١٨ق: ١٣٨١/٢؛ الحسيني الشيرازي، ١٤٢٣ق: ٥٩٨/١) أو بمعنى «أيقن أنّه أي الأمر العظيم هو الفراق أي فراق الحياة» (ابن عاشور، لاتا: ٣٣٣/٢٩). والبعض الآخر يرى بأنّ المراد من «هـ» هو بلوغ الروح إلى التراقي فيكون هذا البلوغ مفارقاً للأهل والدنيا (سبزواري نجفي، ١٤١٩ق: ٥٨٣/١؛ ابن الجوزي، ١٤٢٢ق: ٣٧٢/٤)، فعلى أساس هذه الأقوال يبدو أنّ الوجه الأرجح والأفضل هو أن نقول: إنّ المراد بضمير «هـ» في هذه الآية هو بلوغ الروح إلى التراقي الذي يعتبره المحتضّر على صفة فراقه من الدنيا والأهل؛ إذ يبدو أنّ هذه الآية الكريمة تشير إلى بأسِ المحتضّر الكامل عند بلوغ الروح إلى تراقيه وهذا الرأي يطابق ويلائم مع ظاهر الآية ويسهل فهمه.

٥-٣ ﴿وَهُوَ اللَّهُ فِي السَّمَاوَاتِ وَفِي الْأَرْضِ يَعْلَمُ سِرُّكُمْ وَجَهْرُكُمْ﴾ (الأنعام / ٣)

اختلف العلماء والمفسرون حول إعادة ضمير «هو» في هذه الآية وتبيين أحسن الوجوه فيه؛ يعدّ بعض المفسرين هذا الضمير مبيّناً للشأن ويكون «الله» مبتدأ و«في السموات» خبراً (الطبرسي، ١٣٧٧ش: ٣٦٦/١؛ كرمي حوزي، ١٤٠٢ق: ١١٨/٣؛ الكاشاني ١٤٢٣ق: ٣٥٩/٢). الرأي الآخر هو أنّ ضمير «هو» مبتدأ فيكون «الله» الخبر الأول و«في السموات» الخبر الثاني ويفيد الحصر (طوسي، لاتا: ٧٨/٤؛ عاملي، ١٤١٣ق: ٤١٠/١)، ولكن البعض يرون بأنّ هذا الضمير مبتدأ و«الله» خبرٌ يفيد الحصر والاختصاص ولا يبيّن الشأن (الحسيني الشيرازي، ١٤٢٣ق: ١٤٠/١؛ نجفي خميني، ١٣٩٨ق: ٣١٣/٤)، أو يكون «هو» مبتدأ و«الله»

بدلاً عنه و «في السموات والأرض» خبراً للمبتدا (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸ق: ۲۳۲/۷؛ البيضاوي، ۱۴۱۸ق: ۱۵۴/۲)؛ فعلى أساس ما ذكر يبدو بأنه من الأفضل أن نقول: إن ضمير «هو» ليس مبيّناً للشأن بل مبتدأ ومرجعه «الله» في الآية الأولى من السورة وهذا الوجه أكثر تناسباً مع رؤوس الآياتن الماضيتان ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ﴾ (الأنعام: ۱) و﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ طِينٍ﴾ (الأنعام: ۲)، وأما «الله» فيمكن اعتباره بدلاً أو خبراً كما قيل ويكون «في السموات» خبر أو خبر بعد خبر.

۶- التناسب مع القواعد النحوية

۶-۱- ﴿وَإَتَّبِعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلَىٰ مُلْكٍ سُلَيْمَانَ وَمَا كَفَرَ سُلَيْمَانُ وَلَكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّخْرَ﴾ (البقرة/ ۱۰۲)

أورد العلماء والمفسرون آراء عديدة حول إعراب كلمة «يعلمون»؛ الرأي الأول: يكون هذا الفعل حالاً أو خبراً ثانياً (نحاس، ۱۴۲۱ق: ۷۲/۱؛ محيي الدين، ۱۴۱۵ق: ۱۵۹/۱) دون التصريح بالمبتدا أو بصاحب الحال. الثاني: يكون حالاً لـ «واو» في «كفروا» (زجاج، ۱۴۰۲ق: ۱۷۷/۱). الثالث: هذا الفعل حال لـ «الشياطين» (ابن الأنباري، ۱۴۰۳ق: ۱۱۴/۱) والرأي الرابع هو أنّ الفعل المذكور جملة استينافية (أبوحيان، ۱۴۲۹ق: ۵۲۴/۱). عندما ندقق في هذه الآراء نرى بأن الوجه الأحسن والأرجح في هذه الآية هو قول الزجاج الذي يعتبر هذا الفعل جملةً حاليةً لـ «واو» في «كفروا» والسبب في هذا الترجيح هو أنه إنّ الحال إذا تصلح لكلِّ ممّا قبلها كانت لِمَا تليه ولو تقديراً.

۶-۲- ﴿قُلْ أَرُونِي الَّذِينَ أُحْفَظْتُمْ بِهِ شُرَكَاءَ كَلَّا بَلْ هُوَ اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾ (السبا/ ۲۷)

اختلف العلماء والمفسرون حول ضمير «هو» في هذه الآية؛ يرى البعض أنّ هذا الضمير يدلّ على الشأن (أندلسي، ۱۴۲۰ق: ۵۴۹/۸؛ ابن عجيبة، ۱۴۱۹ق: ۴۹۴/۴؛ ابن عاشور، لاتا: ۶۲/۲۲) والبعض الآخر اتفقوا على كون هذا الضمير مبتدأ (دعاس، ۱۴۲۵ق: ۶۹/۳؛ درويش، ۱۴۱۵ق: ۹۰/۸؛ صلفي، ۱۴۱۸ق: ۲۲۳/۲۲). إذا تأملنا في هذه الآراء يبدو بأن الوجه الأرجح والأفضل هو أن يكون ضمير «هو» مبتدأ لا ضميراً مبيّناً للشأن؛ لأنّ ضمير الشأن يجب أن تفسره جملةً ولكن ليس هناك جملة بعد ضمير «هو» في هذه الآية (ابن هشام، ۱۴۱۹ق: ۶۳۶/۲). فعلى هذا الأساس يبدو بأنّ «الله» في هذه الآية خبر لـ «هو» وجيء بـ «الرحمن» صفةً لـ «الله»، وممّا يؤيّد هذا الرأي اعتبار البعض «ربّنا» في الآية السالفة مرجعاً لـ «هو» (الصيرة، ۲۰۰۱م: ۵۳۵).

۷- الابتعاد عن التقدير

۷-۱- ﴿وَالهَيْكُمُ إِلَهٌ وَاحِدٌ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ﴾ (البقرة/ ۱۶۳)

هناك آراء مختلفة حول إعراب «الرحمن» في هذه الآية؛ الأول: هذه الكلمة بدلٌ عن «هو» ويكون من قسم بدل الاسم الظاهر عن الضمير وبما أنّ كلمة «الرحمن» في هذه الآية تنزل منزلة الجامد وكما يرى البعض أنّ «الرحمن» يكون جامداً فهذا الإعراب صحيحٌ. والثاني: إنّ لفظ «الرحمن» في هذه الآية خيرٌ للمبتدأ المحذوف والتقدير «هو الرحمن» (ابن الأنباري، ١٤٠٣ق: ١/١٣١). والثالث: تكون هذه الكلمة خيراً ثالثاً ل (إلهكم)؛ بعبارة أخرى يكون «إله واحدٌ» الخبر الأول و«لا إله إلا هو» الخبر الثاني و«الرحمن» الخبر الثالث وهذا الوجه جائزٌ عند العلماء الذين يجوزون تعدد الأخبار للمبتدأ الواحد مطلقاً (البيضاوي، ١٤١٦ق: ١/٤٣٥). الرابع: يكون هذا اللفظُ صفةً ل «هو» المذكور؛ إذ يجوز وصف الضمير الغائب بصفة المدح ويشترط في وصف الضمير أن يكون الضمير غائباً ويدلّ الصفة على المدح ولا يجوز أن يكون خيراً ل «هو» المذكور لدته لا يعدّ المستثنى جملةً وهذا قول الكسائي (أبوحيان، ١٤٢٠ق: ٢/٧٧؛ ابن عادل، ١٤١٩ق: ٢/٢٣٥). فيرى بأنّ القول الأرجح في هذه الآية هو أن يكون «الرحمن» بدلاً عن «هو» مع العناية بأنّ ضمير «هو» لا يستطيع أن يكون موصوفاً إذ يرى بعض علماء النحو بأنّ الضمير لا يصف ولا يوصف (عمر، ١٣٩٨ق: ٢/٣١٠) وهذا الوجه أكثر سهولةً وابتعاداً عن التقدير.

٧-٢- ﴿جَنَاتٍ عَدْنٍ الَّتِي وَعَدَ الرَّحْمَنُ عِبَادَهُ بِإِلْغَابِهَا إِنَّهُ كَانَ وَعْدُهُ مَأْتِيًا﴾ (مريم/ ٤١)

إنّ العلماء والمفسرين ناقشوا كثيراً حول مرجع الضمير في «إنّه»؛ يرى البعض أنّ هذا الضمير يرجع إلى «الله» تبارك وتعالى (مغنيه، ١٤٢٤ق: ٥/١٩٠؛ القمي المشهدي، ١٣٦٨ش: ٨/٢٥٠؛ الكاشاني، ١٤٢٣ق: ٤/١٩٢). والبعض الآخر يرى بأنّ هذا الضمير يمكنُ عودُهُ إلى «الله» تعالى أو إلى كلمة «الرحمان» وكذلك يمكن أن نعتبره ضميراً مبيّناً للشأن (محيي الدين، ١٤١٥ق: ٦/١٢٤) أو إلى «الله» تعالى أو يكون ضميراً مبيّناً للشأن (عكبري، لاتا: ١/٢٥٣) أو إلى «الرحمان» أو يكون ضميراً مبيّناً للشأن (الصافي، ١٤١٨ق: ١٦/٣١٨؛ الألوسي، ١٤١٥ق: ٨/٤٢٩) ولكن يبدو أنّه من الأفضل إرجاع هذا الضمير إلى «الرحمان»؛ إذ يُعدّ هذا الرأي عن التقدير والتأويل بعبارة أخرى إذا تيسر عود الضمير إلى المذكور فلا يجوز أن نرجعه إلى المقدّر والمحذوف.

٧-٣- ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَى عَبْدِهِ الْكِتَابَ وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا قِيمًا﴾ (الكهف/ ١ و ٢)

هناك آراء عديدة حول إعراب كلمة «قيماً»؛ يرى البعض أنّ هذا اللفظُ حالٌ ل «الكتاب» (دعاس، ١٤٢٥ق: ٢/٢٠٩؛ محيي الدين، ١٤١٥ق: ٥/٥٣١؛ النحاس، ١٤٢١ق: ٢/٢٨٨) والبعض الآخر يعتقدون بأنّ «قيماً» مفعولٌ به لفعلٍ محذوفٍ تقديره «جعلهُ قِيمًا» (الصافي، ١٤١٨ق: ١٥/١٣٧؛ الزمخشري، ١٤٠٧ق: ٢/٧٠٢) وهناك قولٌ جمع بين هذين الرأيين وهو أنّ «قيماً» فيه وجهين؛ الأول: هو حالٌ ل «الكتاب» والثاني: إنّ هذا اللفظُ منصوبٌ بفعلٍ محذوفٍ تقديره: «جعلهُ قِيمًا» (العكبري، لاتا: ١/٢٤٢) ولكن يبدو أنّ الوجه

الأول یعنی اعتبار هذا اللفظ حالاً أحسن وأرجح؛ لأنّه يخلو من التقدير والتأويل.

۸- ذکر الاثنین وإرجاع الضمير إلى أحدهما والقصد كلاهما

۸-۱- ﴿وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ هَواً انْفِصُوا إِلَيْهَا وَتَرَكُوكَ قَائِمًا﴾ (الجمعة/ ۱۱)

هناك آراء عديدة حول مرجع الضمير في هذه الآية؛ الأول: يعود هذا الضمير إلى «التجارة» لأنها كانت أهم إليهم من الأمور الأخرى (الطوسي، لاتا: ۱۰/۱۰؛ العكبري، لاتا: ۳۷۱/۱؛ الألوسي، ۱۴۱۵ق: ۳۰۰/۱۴)، والثاني: يجوز أن يعود هذا الضمير إلى الأول أو إلى الثاني أو إلى كليهما (نحاس، ۱۴۲۱ق: ۲۸۳/۴) والثالث: يكون تقدير هذا الكلام هكذا: «إذا رأوا تجارةً انفصوا إليها وإذا رأوا هواً انفصوا إليه، فحذف أحدهم لدلالة المذكور عليه» (محيي-الدين، ۱۴۱۵ق: ۹۴/۱۰) والبعض يعتبرون هذا الاستعمال من باب نسبة الفعل إلى أحد الاثنین وهو متعلق بكليهما (ابن فارس، ۱۹۶۳م: ۲۱۸)، والبعض يقولون بأنه من ستة العرب أن يقال: «رأيتُ عمراً وزيداً وسلمتُ عليه والمراد عليهما» (ثعالبي، ۱۹۹۹م: ۲۹۸)؛ فعلى أساس قول «ابن فارس» و«الثعالبي» من الأفضل أن نعتبر هذا الوجه أفضل الوجوه؛ إذا ينطبق على سنن العرب الكلامية.

۹- استعمال المفرد مكان المثني والجمع

۹-۱- ﴿حَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةً﴾ (البقرة/ ۷)

هناك آراء عديدة حول مجيء كلمة «سمع» مفرداً جنب «قلوبهم» و«أبصارهم» وهما جمع؛ الأول: إن «السمع» مصدرٌ والمصدرُ اسمٌ للجنس لا يحتاج إلى التثنية والجمع، أو إن لفظ «السمع» أضيف إلى ضمير الجمع لذلك اكتفي بمفرده فما أوتي بـ «أسماع» لأن إضافته إلى ضمير الجمع يدل على أن المراد من السمع هو الأسماع (ابن الأنباري، ۱۴۰۳ق: ۵۲/۱). الثاني: إن «سمع» في هذه الآية مضافٌ إليه وقد حُذِفَ المضاف والتأويل: «على موضعِ سمعهم» (زجاج، ۱۴۰۲ق: ۴۲/۱)، كما ذكر في مواضع أخرى من القرآن الكريم: ﴿في مقعد صدقٍ﴾ (قمر/ ۵۵) أي (ذي صدقٍ) و﴿بمدتهم في طغيانهم﴾ أي (في عقوبة طغيانهم). والبعض يرون بأنه هناك في هذا الكلام حذفٌ تقديره: «على مواضع سمعهم»؛ لأن نفس السمع لا يختم عليه، أو إن السمع هنا استعمل بمعنى «السامعة» وهي الأذن كما قيل «الغيب» بمعنى «الغائب» و«التنجم» بمعنى «التاجم» (عكبري، لاتا: ۱۶/۱). إذا ندقق في هذه الأقوال نرى بأن الوجه الأرجح والأحسن هو أن هناك بعض الأسماء الجامدة التي تستعمل مفرداً مذكراً في جميع المجالات ومن هذه الألفاظ هي: «مرض»، «زيتون»، «عذاب»، «رعد»، «لباس»، «رجس»... وهذا من العادات اللغوية للعرب ومثله أيضاً: ﴿أو الطِّفْلُ الَّذِينَ لَمْ يَنْظُرُوا عَلَى عَوَاتِرِ النَّسَاءِ﴾ (النور: ۳۱) أو ﴿هل أتاك حديثٌ ضيفٍ إبراهيمَ المُكْرَمِينَ﴾ (الذاريات: ۲۴) و﴿وتبئهم عن ضيفٍ إبراهيمَ إذ دخلوا عليه فقالوا سلاماً قال إنا منكم وجلون﴾ (الحجر: ۵۱ - ۵۲).

١٠- المجيء بضمير الجمع قبل الفاعل الظاهر

١٠-١- ﴿لَاهِيَةً قُلُوبُهُمْ وَأَسْرَأُ النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا هَلْ هَذَا إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ﴾ (الأنبياء/ ٣)

هناك مناقشة حول إعراب «الذين» في هذه الآية؛ يرى البعض بأن «الذين» هنا يجوز أن يكون خبراً للمبتدأ المحذوف تقديره «هم الذين» (العكبري، لاتا: ٢٦٢/١) والبعض الآخرون يقولون هذا اللفظ بأن موضع تركيب «الَّذِينَ ظَلَمُوا» من الإعراب يحتمل أن يكون رفعاً على البدل من الضمير في قوله «وأسروا» ما قال تعالى «ثُمَّ عَمُوا وَصَمُّوا كَثِيرٌ مِنْهُمْ» ويجوز أن يكون رفعاً على الإستئناف، وتقديره وهم الذين ظلموا. ويحتمل وجهاً ثالثاً وهو أن يكون مجروراً بدلاً من الناس (الطوسي، لاتا: ٢٢٩/٧)، وأجازوا أن يكون (الذين) اسم موصول مبيّن في محلّ رفع بدل من الضمير فاعل أسروا أو يكون خبراً للمبتدأ محذوف تقديره «هم» أو هو فاعل لفعل محذوف تقديره «يقول»، أو هو بدل من فاعل لفعل «استمعوه» أو بدل من مفعول لفعل «يأتيهم» أو هو فاعل لفعل «أسروا» (الصائي، ١٤١٨ق: ٤/١٧) والبعض يرون بأن «الذين» بدلٌ فحسب (دعاس، ١٤٢٥ق: ٢٨٠/٢؛ محيي الدين، ١٤١٥ق: ٢٨٠/٦) وكذلك يمكن أن يكون «الَّذِينَ» صفة الكناية البارزة، فكان مجازة «وأسرّ القوم الذين ظلموا النجوى» فجاءت «الَّذِينَ» صفة لهؤلاء المضميرين، لأن فعلوا ذلك في موضع فعل القوم ذلك وقال آخرون: بل قد تفعل العرب هذا فيظهرون عدد القوم في فعلهم إذا بدءوا بالفعل قال أبو عمرو الهذلي: «أكلوني البراغيث» بلفظ الجمع في الفعل وقد أظهر الفاعلين بعد الفعل ومجازة مجاز ما يبدأ بالمفعول قبل الفاعل لأن النجوى المفعولة جاءت قبل الذين أسروها والعرب قد تفعل ذلك (أبو عبده، ١٣٨١ق: ٣٤/٢). ويمكن أن يكون منصوباً على الذمّ أو هو مبتدأ خبره «أسروا النجوى» المقدم عليه (الزنجشيري، ١٤٠٧ق: ١٠٢/٣) ويمكن أن يكون فاعلاً لـ «أسروا» فيكون «الواو» علامة جمع الفعل على أساس لغة أكلوني البراغيث وهي لغة قبيلة «طي» وقبيلة «أزدشنوة» وكذلك في لغة «بلحارث» ويبدو أنّ الوجه الأخير هو أحسن الوجوه وأكثرها قبولاً، وهذا بسبب أثر اللهجات العربية في العربية الفصحى ونشاهد مثل هذه الظاهرة في ﴿ثُمَّ عَمُوا وَصَمُّوا كَثِيرٌ مِنْهُمْ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ﴾ (مائدة: ٧١) ويصرح الزنجشيري بأنّ الأخير هو على أساس لغة «أكلوني البراغيث» (الزنجشيري، ١٤٠٧ق: ٦٤٣/١).

١١- المجيء بالمتنّى بالألف في حالة النصب

١١-١- ﴿إِلَّا تَذَكُّرَةً لِّمَن يَخْشَى﴾ (طه/ ٣)

ناقش المفسرون حول قراءات هذه الآية فقرأ المدنيون والكوفيون «إِنَّ هَذَانِ لَسَاحِرَانِ وَقَرَأَ أَبُو عَمْرٍو إِنَّ هَذَيْنِ لَسَاحِرَانِ وَهَذِهِ الْقِرَاءَةُ مَرْوِيَةٌ عَنِ الْحَسَنِ وَسَعِيدِ بْنِ جَبْرِ وَإِبْرَاهِيمِ النَّخَعِيِّ وَعَيْسَى بْنِ عَمْرِو وَعَاصِمِ الْجَحْدَرِيِّ، وَقَرَأَ الزُّهْرِيُّ وَإِسْمَاعِيلُ بْنُ قِسْطَنْطِينٍ وَالْخَلِيلُ بْنُ أَحْمَدَ وَقَرَأَ عَاصِمٌ فِي إِحْدَى الرَّوَايَتَيْنِ إِنَّ هَذَانِ لَسَاحِرَانِ بِتَخْفِيفٍ "إِنَّ"» (نحاس، ١٤٢١ق: ٣١/٣). وقد أوتي بآراء عديدة حول الوجه الإعرابي في هذه الآية: الأول: إنه ضعف عمل (إن) لأنها تعمل وليست فعلاً لشبهها بالفعل، وليست بأصل في العمل، كما أنّها لما خففت لم تعمل

أصلاً، والثاني: «إن هذان» أشبه (الذين) في البناء، لأن أصله الذي فزادوا نوناً للجمع، وتركوه على حالة واحدة في النصب والجر والرفع. فكذلك كان أصله (هذا) فيه ألف مجهولة فزادوا نوناً للتثنية وتركوها على حالة واحدة في الأحوال الثلاثة، والثالث: إنَّ (ان) بمعنى (إنه) إلَّا أنَّها حذفت الهاء. والرابع: إنَّه لما حذفت الألف من (هذا) صارت ألف التثنية عوضاً منها، فلم تزل على حالها وهي لغة بني الحارث بن كعب، وخنعم، وزبيد، وجماعة من قبائل اليمن. وقال بعض بني الحارث بن كعب. والخامس: وقال المبرد وإسماعيل بن إسحاق القاضي: أحسن ما قيل في ذلك ان (ان) تكون بمعنى نعم ويكون تقديره نعم هذان لساحران، فيكون ابتداءً وخبراً. ووجه قراءة حفص انه جعل «إن» بمعنى «ما» وتقديره: ما هذان ساحران. وروي أنَّ «ابن مسعود» قرأ «ان هذان ساحران» بغير لام. وقرأ أبي «إن هذان إلا ساحران» (طوسي، لاتا: ١٨٣/٧ - ١٨٥)، ويرى البعض أنَّ هذه الحرف أي «إن» مخففة من «إنَّ» الثقيلة لا عمل لها «هذان» اسم إشارة في محل رفع مبتدأ «لساحران» اللام الفارقة وساحران خبر المبتدأ مرفوع بالألف (دعاس، ١٤٢٥ق: ٢/٢٦٣؛ محيي الدين، ١٤١٥ق: ٦/٢٠٧). والرأي الآخر هو أنَّ لفظ «هذان» اسم «إن» على لغة «بلحارث بن كعب» فإنهم جعلوا الألف للتثنية وأعرّبوا المثني تقديراً. وقيل اسمها ضمير الشأن المحذوف وهذان لساحران خبرها. وقيل إنَّ بمعنى نعم وما بعدها مبتدأ وخبر وفيهما إن اللام لا تدخل خبر المبتدأ. وقيل أصله إنه هذان لهما ساحران فحذف الضمير وفيه أن المؤكّد باللام لا يليق به الحذف، وقرأ أبو عمرو «إن هذين» وهو ظاهر، وابن كثير وحفص إنَّ هذان على أنها هي المخففة واللام هي الفارقة أو النافية واللام بمعنى «إلا» (البيضاوي، ١٤١٨ق: ٤/٣٢٢)، أو «إنَّ» هذان فهي ضعيفة في نفسها خفيفة من الثقيلة، فلم تعمل فيما بعدها، فارتفع ما بعدها على الابتداء والخبر، ودخل اللام الخبر فرقا بينها وبين إن النافية، أو هي بمعنى «ما» نافية واللام في خبرها بمعنى «إلا»، أي: ما هذان إلا ساحران، كقوله: وإنَّ نَطَّنكَ لَمِنَ الكَاذِبِينَ. وأما القراءة المعروفة فهي على لغة كنانة، وبلحارث بن كعب، وخنعم، وزبيد، ومراد، وبني عذرة، فالتثنية في لغاتها بالألف أبداً (النیشابوري، ١٤١٥ق: ٢/٥٤٩ و ٥٥١). فعلى أساس هذه الآراء يبدو بأنَّه من الأفضل أن نقول: إنَّ الوجه الأرجح في هذا المجال هو أنَّ لفظ «هذان» اسم «إن» على لغة بعض القبائل الذين جعلوا الألف للتثنية وأعرّبوا المثني تقديراً.

١٢- المحيي بالجمع المذكّر بالياء في حالة الرفع

١٢-١- ﴿لَكِن الرّٰسِخُوْنَ فِي الْعِلْمِ مِنْهُمُ وَالْمُؤْمِنُوْنَ يُؤْمِنُوْنَ بِمَا اُنزِلَ اِلَيْكَ وَمَا اُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَالْمُقِيمِيْنَ الصَّلٰوةَ وَالْمُؤْتُوْنَ الرُّكُوَةَ وَالْمُؤْمِنُوْنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ﴾ (النساء/ ١٤٢)

ناقش كثيرٌ من المفسرين إعراب «المقيمين» وسبب نصبه؛ يرى البعض أنَّ هذا اللفظ مفعولٌ به ومنصوبٌ للفعل المحذوف تقديره: «أمدح» و«الواو» للاعتراض والجملة معترضةٌ لاملحَلِّ لها من الإعراب (دعاس، ١٤٢٥ق: ١/٢٣٥؛ محيي الدين، ١٤١٥ق: ٢/٣٧٧؛ نحاس، ١٤٢١ق: ١/٢٤٩) ويمكن أن يكون معطوفاً على «ما» أي يؤمنون بما أنزل إليك وبالمقيمين والمراد منهم الملائكة، وقيل التقدير: «وبدين المقيمين» والمراد منهم «المسلمين»، أو أنه معطوفٌ على «قبل» وتقديره: «ومن قَبِلَ المسلمين» فحذف «قبل» وأقيم المضاف

إليه مقامه أو عُطِفَ على «الكاف» في «قبلك» أو على «الكاف» في «إليك» أو على «الهاء» و«الميم» في «منهم» (العكبري، لاتا: ١١٩/١) ولكن في هذه الأوجه الثلاثة الأخيرة عُطِفَ الاسمُ الظاهرُ على الضمير من غير إعادة الجار على المعطوف.

الرأي الآخر في هذا المجال هو أنّ «المقيمين» نصب على المدح (الزمخشري، ١٤٠٧ق: ١/٥٩٠؛ الطبرسي، ١٣٧٢ش: ٣/٢١٥)، يقول «الزمخشري» في ترجيح هذا الوجه: «إنّ للنصب على المدح باباً واسعاً» وقد كسره «سيبويه» على أمثلة وشواهد. ولا يلتفت إلى ما زعموا من وقوعه خطأ في خط المصحف. وربما التفت إليه من لم ينظر في الكتاب ولم يعرف مذاهب العرب وما لهم في النصب على الاختصاص من الافتنان (الزمخشري، ١٤٠٧ق: ١/٥٩٠). وكذلك يمكن حمل هذا الاستعمال وغيره من باب نصب الجمع المذكّر السالم بناءً على الاختصاص على كلمة «السنين» التي تُستعمل في بعض لهجات العرب مع «ين» في حالة الرفع (ابن عقيل، ١٣٦٨ش: ١/٦٥). على أساس هذه الأقوال نستطيع أن نعدّ المدح سبباً في انتصاب «المقيمين» استناداً بعادات العرب اللغوية وعلى أساس ما نشاهد في استعمال العرب لـ «السنين» رفغاً ونصباً وجرّاً وعلى هذا الأساس يكون هذا الاستعمال إما من سنن العرب في كلامها أو أثر سائر اللهجات في العربية الفصحى.

١٣- التناسب مع معنى الآية

١٣-١- ﴿وَلْتَجِدْنَهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلَى حَيَاتِهِ وَمَنْ أَلْدَيْنَ أَشْرَكُوا يَوْمَ أُنزِلَتْ عَلَيْكُمْ أَلْفُ سَنَةٍ وَمَا هُوَ بِمُزَحَّزِحِهِ مِنَ الْعَذَابِ أَنْ يُعْمَرَ﴾ (البقرة/ ٩٦)

هناك آراء مختلفة حول مرجع «هو» في هذه الآية؛ يرى بعض المفسرين بأن هذا الضمير يرجع إلى «أحد» (البلاغي النجفي، ١٤٢٠ق: ١/١١٠) فيرجع «هو» إلى «أحد» و«أن يعمر» فاعل لـ «بمزرحة» (البيضاوي، ١٤١٨ق: ١/٩٥؛ العكبري، لاتا: ٣٤/١). والبعض الآخر يرون بأن «هو» في هذه الآية مبيّن للثنان فالتأويل «وما الشأنُ تعميره بمزرحة من العذاب» أو يكون «هو» مبتدأ و«بمزرحة» خبرٌ و«أن يعمر» جملة مفسّرة لضمير «هو» (الطيب، ١٣٧٨ش: ٢/١١٥)، أو يكون ضمير الفصل (حسيني همداني، ١٤٠٤ق: ١/٢٦٣) وتكون «ما» نافيةً واسمها «هو» المذكور بعده (دعاس، ١٤٢٥ق: ١/٤٢). ولكن عندما ندقّق في هذه الآية نرى بأنّه من الأفضل أن نعتبر «التعمير» المفهوم من سياق الآية مرجعاً لهذا الضمير؛ إذ يتناسب هذا الوجه معنى الآية ومرادها.

١٣-٢- ﴿وَرَأَوْدُنْهَ الَّذِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَنْ نَفْسِهِ وَغَلَّقَتِ الْأَبْوَابَ وَ قَالَتْ هَيْتَ لَكَ قَالَ مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنُ مَثْوَايَ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ﴾ (يوسف/ ٢٣)

هناك آراء مختلفة حول إرجاع ضمير «هـ» في «إنه ربّي أحسن مثواي»؛ يرى بعض العلماء والمفسرين بأن هذا الضمير في هذه الجملة يرجع إلى «الله» سبحانه وتعالى (فيض كاشاني، ١٤١٨ق: ١/٥٦٧؛ حسيني همداني، ١٤٠٤ق: ٩/٤٩؛ الحسيني الشيرازي، ١٤٢٣ق: ١/٢٥٠) والبعض الآخر يرجعون هذا الضمير إلى

عزیز مصرَ ويعتقدون بأنَّ يوسف (ع) أراد عزيز مصرَ لأنَّه كان يعيش في بيت العزيز وكان يوسف يعدّه وليّ نعمته فكيف يمكن أن يحظر بباله هذا العمل القبيح بالنسبة إلى من قد أكرمه في بيته طوال السنين (بابايي، ۱۳۸۲ش: ۴۱۲/۲) وكما كان يعتقد يوسف بأنَّ هذا الملك هو زوجها، مالكي في الحكم (الطوسي، لاتا: ۱۱۹/۶) وهو الذي اشتراي بثمن كثيرٍ فكيف يجدر بي أن أخونه (خاني ورياضي، ۱۳۷۲ش: ۴۶۰/۷؛ النجفي الحميني، ۱۳۹۸ق: ۹۰/۸؛ طبرسي، ۱۳۷۷ش: ۸۳/۲). والبعض الآخر يحتفلون إرجاع هذا الضمير إلى «الله» تعالى سبحانه وتعالى أو إلى عزيز مصرَ (مترجمان، ۱۳۶۰ش: ۱۹۰/۱۲ - ۱۹۱؛ النجفي السبزواري، ۱۴۱۹ق: ۲۲۳/۱). فعلى أساس ما قلنا يبدو بأنَّه من الأفضل أن نعتبرَ لفظ «الله» مرجعاً لهذا الضمير مستندياً بهذا القول وهو إذا اعتبرنا «عزيز» مرجعاً للضمير، فيكون المعنى أنّه إذا لم يكن «يوسف» في بيت وليّ نعمته لخان صاحب البيت مع أنّه جاء في القرآن الكريم ﴿إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُخْلَصِينَ﴾ (يوسف: ۲۴) ويقول: ﴿قَالَ رَبِّ بِمَا أَغْوَيْتَنِي لَأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَلَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمْ الْمُخْلَصِينَ﴾ (حجر: ۳۹ - ۴۰) و﴿فَبِعِزَّتِكَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمْ الْمُخْلَصِينَ﴾ (ص: ۸۲ - ۸۳)، فعلى هذا الأساس لم يكن يوسف ممن يطمع الشيطان في إغوائه ولذلك يخالف الوجه الأول لما ورد في القرآن في يوسف من حيث المعنى عداوة على هذا. إذا تيسر أن نُعيد الضميرَ إلى المرجع المذكور فليس بالجدير أن ننسبه إلى اللفظ المقدر.

۱۳-۳- ﴿وَقُرْآنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَىٰ وَأَقِمْنَ الصَّلَاةَ وَآتَيْنَ الزَّكَاةَ وَأَطِعْنَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ﴾ (الأحزاب/ ۳۳)

ناقش العلماء والمفسرون إعراب «أهل البيت» في هذه الآية؛ يرى البعض أنّ «أهل البيت» في هذه الآية يكون منادي (شريف لاهيجي، ۱۳۷۳ش: ۶۳۱/۳؛ الكاشاني، ۱۳۳۶ش: ۲۸۴/۷؛ طبري، ۱۴۱۲ق: ۲۲/۶) أو يكون منصوباً من باب الاختصاص (القرشي، ۱۳۷۷ش: ۳۵۳/۸) أو مفعولاً لفعل «أمدح» المحذوف (شبر، ۱۴۱۲ق: ۴۰۰/۱؛ الطبرسي، ۱۳۷۷ش: ۳۱۴/۳؛ قمي مشهدي، ۱۳۶۸ش: ۳۷۳/۱۰). يبدو بأنَّه من الأفضل والأجدر أن نعدّ «أهل البيت» منادي وهذا التأويل يلائم معنى الآية ويناسبه.

۱۳-۴- ﴿وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا وَارْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ قَالَ وَمَنْ كَفَرَ فَأُمَتِّعُهُ قَلِيلًا ثُمَّ أَضْطَرُّهُ إِلَىٰ عَذَابِ النَّارِ﴾ (البقرة/ ۱۲۶)

هناك آراء عديدة حول «من كفر فأمّته...»؛ الأول: يرى البعض أنّ «من» اسم موصول مبني على السكون في محلّ النصب بدل من «أهله» وجملة «كفر» صلة لاجلّ لها من الإعراب و«فأمّته» الفاء عاطفة وأمّته فعلٌ مضارعٌ ومفعولٌ به والفاعل «أنا» المستتر والجملة معطوفة و«قليلاً» صفةٌ لمفعولٍ مطلقٍ محذوفٍ تقديره «أمّته تمتيعاً قليلاً» (دعاس، ۱۴۲۵ق: ۵۴/۱)، الثاني: تكون «من» موصولاً معطوفاً على «من» الأولى و«كفر» جملةٌ لاجلّ لها من الإعراب لأنّها صلةٌ و«فأمّته» تكون «الفاء» رابطةً لتضمّن الموصول معنى

الشَّرط و«أمتعه» فعلٌ مضارعٌ والفاعلُ مستترٌ و«قليلاً» مفعولٌ مطلقٌ (محيي الدين، ١٤١٥ق: ١/١٨٥) أو تكون «من» في موضع النَّصبِ والتقدير: «أرزقُ مَنْ كَفَرَ» ودلَّ على الفعلِ المحذوفِ، «فأمتعه» المذكور ويجوز أن تكون «من» للشَّرطِ أو تكون في موضع النَّصبِ ويضمُّرُ الفعلُ بعدها وكذلك يمكنُ أن تكون في موضع الرفعِ بالابتداء والخبرُ «فأمتعه» (نحاس، ١٤٢١ق: ١/٧٧) أن تكون «من» شرطيةً و«فأمتعه» جواباً للشَّرطِ فُرِّعَ بسبب دخول الفاء (القيسي، ١٣٦٢ش: ١/٧٢؛ الرمحمشري، ١٤٠٧ق: ١/١٨٦) والوجهُ الأخير يتناسبُ معنى الآية وهذا الوجه أرجحُ وأفضلُ للمخاطبِ.

١٤- التناسب مع شأن النزول

١٤-١- ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾ (الإخلاص / ١)

هناك آراء عديدة حول ضمير «هو» في هذه الآية؛ الأول: يكون هذا الضميرُ مبيِّناً للشأنِ (البيضاوي، ١٤١٨ق: ٥/٣٤٧؛ القرشي، ١٣٧٧ش: ١٢/٤٠٤؛ شبر، ١٤١٢ق: ١/٥٦٩؛ الطبرسي، ١٣٧٧ش: ٤/٥٦٠) والبعض يرى بأنَّ هذا الضميرُ يكون في موضع الرفعِ بالابتداء كناية عن الحديثِ على قول أكثر البصريين والكسائي أي الحديث الذي هو الحق الله أحد (نحاس، ١٤٢١ق: ٥/١٩٤). ولكننا لو راجعنا شأن نزول الآية لرأينا أنَّ المشركين سألوا رسول الله (ص) فقالوا: انسب لنا ربك فنزلت السورة (بروجدي، ١٣٦٦ش: ٧/٥٣٣؛ قمي، ١٣٦٧ش: ٢/٤٤٨؛ البحراني، ١٤١٦ق: ٥/٨٠٠) ولذلك سميت السورة بـ «نسبة الرب» (شريف لاهيجي، ١٣٧٣ش: ٤/٨٨٦؛ واحدي، ١٤١١ق: ص ٥٠٠) وعلى هذا إنَّ ضمير «هو» يرجع إلى «ربك» في سؤال المشركين وهذا الوجه هو الأرجح والأفضل.

١٤-٢- ﴿وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ إِحْسَانًا حَمَلَتْهُ أُمُّهُ كُرْهًا وَوَضَعَتْهُ كُرْهًا﴾ (الأحقاف / ١٥)

هناك آراء عديدة حول «كرهاً» في هذه الآية؛ الأول: «كرهاً» مفعول مطلق نائبة عن المصدر أو هو صفة تقديره: «حماً كرهاً» (صلفي، ١٤١٨ق: ٢٦/١٧٩)، أو منصوبٌ على الحال من الفاعل أي «ذات كره» (محيي الدين، ١٤١٥ق: ٩/١٧٦؛ دعاس، ١٤٢٥ق: ٣/٢٢٥). فالوجه الأرجح في هذه الآية هو أن يكون «كرهاً» حالاً على أساس ما يروي في شأن نزول هذه الآية: عَنْ أَبِي سَلَمَةَ سَأَلَ بَنِي مُكَرَّمٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ حَيْثُ قَالَ: لَمَّا حَمَلَتْ فَاطِمَةُ بِالْحُسَيْنِ جَاءَ جَبْرِئِيلُ ع إِلَى رَسُولِ اللَّهِ (ص) فَقَالَ إِنَّ فَاطِمَةَ سَتَلِدُ وَلِذَا تَقْتُلُهُ أَتَيْتُكَ مِنْ بَدَنِكَ فَلَمَّا حَمَلَتْ فَاطِمَةُ بِالْحُسَيْنِ كَرِهَتْ حَمْلَهُ وَحِينَ وَضَعَتْهُ كَرِهَتْ وَضَعَهُ ثُمَّ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ هَلْ رَأَيْتُمْ فِي الدُّنْيَا أُمَّاً تَلِدُ غُلَاماً فَتَكْرَهُهُ وَلَكِنَّهَا كَرِهَتْهُ لِأَنَّهَا عَلِمَتْ أَنَّهُ سَيُقْتَلُ قَالَ وَفِيهِ تَرَكْتُ هَذِهِ الْآيَةَ.

١٥- النتائج

إنَّ مشكل إعراب القرآن الكريم من الأمور التي أدت إلى المناقشات الكثيرة بين المفسرين الذين اختلفوا

بین الوجوه الإعرابية المختلفة للتعرف على بعض القواعد الفقهية والشرعية؛ فمن هذا المنطلق يجب دراسة آراء المفسرين في هذا المجال للحصول على بعض المعايير التي تساعدنا لمعرفة أفضل الوجوه الإعرابية عند مواجهتنا لمواضع مشكل إعراب القرآن الكريم وأهم هذه المعايير التي استخرجناها من خلال المقارنة بين آراء المفسرين هي: (١) التناسب مع ظاهر ألفاظ القرآن، (٢) التناسب مع القواعد النحوية، (٣) الابتعاد عن التقدير، (٤) ذكر الاثنين وإرجاع الضمير إلى أحدهما والقصد كلاهما، (٥) استعمال المفرد مكان المثنى والجمع، (٦) المحييء بضمير الجمع قبل الفاعل الظاهر، (٧) المحييء بالمثنى بالألف في حالة النصب، (٨) المحييء بالجمع المذكور بالياء في حالة الرفع، (٩) التناسب مع معنى الآية، (١٠) التناسب مع شأن النزول.

المصادر والمراجع

- القرآن الكريم

- آلوسي، سيد محمود، (١٤١٥ هـ)، روح المعاني في تفسير القرآن العظيم، بيروت: دارالكتب العلمية.
- ابن الأنباري، أبو البركات، (١٤٠٣ق)، البيان في غريب إعراب القرآن، قم: دار الهجرة.
- ابن جوزي، ابوالفرج عبدالرحمن بن علي، (١٤٢٢ هـ)، زاد المسير في علم التفسير، بيروت: دار الكتاب العربي.
- ابن جني، أبو الفتح عثمان، (لاتا)، الخصائص، القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب.
- ابن عادل الدمشقي الحنبلي، أبو حفص عمر بن علي، (١٤١٩ق)، اللباب في علوم الكتاب، بيروت: دار الكتب العلمية.
- ابن عربي، أبو عبدالله محيي الدين محمد، (١٤٢٢ هـ)، تفسير ابن عربي، بيروت: دار إحياء التراث العربي.
- ابن فاس، احمد، (١٩٦٣م)، الصاحبي في فقه اللغة وسنن العرب في كلامها، بيروت: مؤسسة بدران للطباعة والنشر.
- ابن منظور، (١٩٩٢م)، لسان العرب، بيروت: دار إحياء التراث العربي ومؤسسة التاريخ العربي.
- ابن هشام، عبدالله، (١٩٧٩م)، مغني اللبيب عن كتب الأعاريب، الطبعة الخامسة.
- أبو الفتوح رازي، حسين بن علي، (١٤٠٨ هـ)، روض الجنان وروح الجنان في تفسير القرآن، تحقيق: دكتور محمد جعفر ياحقي و دكتور محمد مهدي ناصح، مشهد: بنياد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
- بحراني، سيد هاشم، (١٤١٦ هـ)، البرهان في تفسير القرآن، طهران: بنياد بعثت.
- بروجرده، سيد محمد ابراهيم، (١٣٦٦ ش)، تفسير جامع، طهران: انتشارات صدر.
- البيضاوي، عبدالله بن عمر، (١٤١٦ هـ)، تفسير البيضاوي، تحقيق: عبدالقادر عرفات، بيروت: دار الفكر.
- _____، (١٤١٨ هـ)، أنوار التنزيل وأسرار التأويل، بيروت: دار إحياء التراث العربي.
- الثعالبي، أبو منصور، (١٩٩٩م)، فقه اللغة وسنن العربية، بيروت: دار الكتاب العربي.

- حسيني شيرازي، سيّد محمّد، بيروت: دار العلوم، الطبعة الثانية، ١٤٢٣ هـ.
- دعاس، (١٤٢٥ هـ)، **إعراب القرآن الكريم**، دمشق: دار المنير ودار الفارابي.
- زجاج، ابراهيم بن سري بن سهل، (١٤٢٠ هـ)، **إعراب القرآن**، القاهرة، دارالكتاب المصري.
- الزّمخشري، أبوالقاسم محمود بن عمر، (١٤١٥ هـ)، **الكشّاف**، الطبعة الثانية، قم: منشورات البلاغة.
- سبزواري نجفي، محمد، (١٤١٩ هـ)، **إرشاد الازدهان الى تفسير القرآن**، بيروت: دار التعارف.
- السيوطي، جلال الدّين عبدالرحمن بن أبي بكر، (٢٠٠٠م)، **الإتقان في علوم القرآن**، تحقيق وتعليق: فوّاز أحمد زملي، الطبعة الثانية، بيروت: دار الكتاب العربي.
- شبر، سيّد عبدالله، (١٤٠٧ هـ)، **الجواهر الثّمين في تفسير الكتاب المبين**، تقديم: سيّد بحر العلوم، كويت: مكتبة الألفين.
- _____، (١٤١٢ هـ)، **تفسير القرآن الكريم (شبر)**، بيروت: دار البلاغة للطباعة والنّشر.
- شريف لاهيجي، محمّد بن علي، (١٣٧٣ش)، **تفسير شريف لاهيجي**، طهران: دفتر نشر داد.
- الصافي، محمود بن عبد الرحيم، (١٤١٨ هـ)، **المجدول في اعراب القرآن**، دمشق: دار الرشيد مؤسسة الإيمان.
- الطبرسي، فضل بن حسن، (١٣٧٢ش)، **مجمع البيان في تفسير القرآن**، تخران: انتشارات ناصر خسرو.
- _____، (١٣٧٧ش)، **تفسير جوامع الجامع**، تخران: انتشارات دانشگاه تخران ومديريت حوزه علميه قم.
- طبري، ابوجعفر محمد بن جرير، (١٤١٢ هـ)، **جامع البيان في تفسير القرآن**، بيروت: دار المعرفة.
- الطريحي، فخر الدين، (١٣٦٧ش)، **مجمع البحرين**، تحقيق: سيد أحمد حسيني، تخران: دفتر نشر فرهنگ اسلامي.
- الطنطاوي، أحمد، (لاتا)، **نشأة النحو وتاريخ أشهر النحاة**، مصر: دار المعارف.
- طوسي، محمد بن حسن، (لاتا)، **التبيين في تفسير القرآن**، بيروت: دار إحياء التراث العربي.
- طيّب، سيد عبد الحسين، (١٣٧٨ش)، **أطيب البيان في تفسير القرآن**، تخران: انتشارات اسلام.
- عاملي، علي بن حسين، (١٤١٣ هـ)، **الوجيز في تفسير القرآن العزيز**، قم: دار القرآن الكريم.
- العكبري، عبدالله بن حسين، (لاتا) **التبيين في اعراب القرآن**، عمّام: بيت الأفكار الدولية.
- عمر، يوسف حسن، (١٣٩٨ هـ)، **شرح الرضي على الكافية**، طهران: منشورات مؤسسة الصادق.
- فيضي دكني، ابوالفضل، (١٤١٧ هـ)، **سواطع الإلهام في تفسير القرآن**، قم: دارالمنار.
- قمي، علي بن ابراهيم، (١٣٦٧ش)، **تفسير قمي**، تحقيق: سيد طيب موسوي، قم: دار الكتاب.
- قمي مشهدي، محمد، (١٣٦٨ش)، **تفسير كنز الدقائق وبحر الغرائب**، تخران: انتشارات وزارت ارشاد اسلامي.
- كاشاني، ملا فتح الله، (١٤٢٣ هـ)، **زبدة التفاسير**، قم: بنياد معارف اسلامي.

- کرمی حویزی، محمد، (۱۴۰۲ هـ)، *التفسیر لکتاب الله المنیر*، قم: چاپخانه علمیه.
- گنابادی، سلطان محمد، (۱۴۰۸ هـ)، *تفسیر بیان السعادة فی مقامات العبادة*، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- مکّی بن أبی طالب القیسی، (۱۳۶۲ ش)، *مشکل اعراب القرآن*، تحقیق: یاسین محمد السوّاس، انتشارات نور.
- نجفی خمینی، محمد جواد، (۱۳۹۸ هـ)، *تفسیر آسان*، تهران: انتشارات اسلامیة.
- نحاس، أبوجعفر أحمد بن محمد، (۱۴۲۱ هـ)، *إعراب القرآن*، بیروت: منشورات محمدعلی بیضون، دار الکتب العلمیة.
- نیشابوری، محمود بن أبی الحسن، (۱۴۱۵ هـ)، *إیجاز البیان عن معانی القرآن*، بیروت: دار الغرب الإسلامی.

کاربست نظریه آلوده‌انگاری بر «مذکرات دجاجة»

کبری روشنفکر^۱، زینب جرونده، هادی نظری منظم

۱. دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه تربیت مدرس

۲. کارشناس ارشد زبان و ادبیات عربی دانشگاه تربیت مدرس

۳. استادیار گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه تربیت مدرس

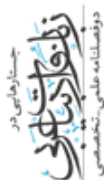
دریافت: ۹۶/۰۵/۱۱

پذیرش: ۹۶/۰۶/۱۷

چکیده

امروزه روش‌ها و نظریه‌های متعددی برای تحلیل متون به‌کار رفته است که می‌توان با بهره‌گیری از آن‌ها با نگاهی تازه به ادبیات، در تحلیل و فهم آثار ادبی افق‌های جدیدی گشود. یکی از این نظریه‌ها، نظریه آلوده‌انگاری ژولیا کریستوا است که برآمده از کنکاش‌های پسااخترگرایانه و رویکرد فمینیستی وی می‌باشد که بر همگرایی و هم‌پیوندی دو حوزه زبانشناسی و روانکاوی تأکید می‌کند. این نظریه قادر است متن را به عنوان یکی از نمودهای قدرت مطرح سازد و درونی‌ترین بحران‌های اجتماعی و جدی‌ترین فاجعه‌های انسانی و نابسامانی‌های جهان پیرامون نویسنده متن را بیان کند. این مقاله با تکیه بر روش تحلیلی-توصیفی و با تکیه بر بایسته‌ها و ابزارهای تحلیلی نظریه آلوده‌انگاری به خوانشی کریستوایی، خلاق و بدیع از اثر مذکرات دجاجة پرداخته و به این نتیجه رسیده است که مهم‌ترین مصادیق آلوده‌انگاری در مذکرات دجاجة، خودخواهی، ضعیف بودن، وابستگی زیاد، حسادت، نفاق و دورویی می‌باشد که سوژه برای جلوگیری از انتشار وسیع این امور آلوده در سطح خانواده‌اش به انتشار اصول خویش که مبتنی بر صلح و دوستی می‌باشد، می‌پردازد اما خود وی از طریق هم‌جنس‌انش به عنوان امر آلوده طرد می‌شود. مرگ خروس امر آلوده دیگری محسوب می‌شود که نمایانگر عفونت بی‌واسطه زندگی سوژه و هم‌جنس‌انش می‌باشد که امور آلوده دیگری از جمله تجاوز بیگانگان به سرزمین سوژه را در پی دارد.

کلید واژگان: آلوده‌انگاری، امر نشانه‌ای، امر نمادین، مذکرات دجاجة، اسحاق موسی الحسینی

سال سوم، شماره پنجم، بهار و تابستان ۱۳۹۷

۱- مقدمه

ژولیا کریستوا^۱ با پیوند زدن ادبیات آوان‌گارد و پیشرو با انقلاب سیاسی به طور عام و جنبش فمینیستی به طور خاص، زنان را صاحب نیروی رهایی‌بخش سرکوب‌نشده و غیرسرکوبگر می‌داند. وی سوژه^۲ زنانه را کاملاً خارج از نظم نمادین نمی‌داند، بلکه معتقد است این سوژه به جهت پیوند قوی‌تری که با مرحله قبل نمادین مادر دارد به شکل خاص وارد نظم نمادین می‌شود. کریستوا در بستر زبان‌شناسی در دوره اولیه کار خویش ساختارگرا می‌باشد و در فرآیند پویا و غیرایستای اندیشه خویش از جمله کسانی است که از ساختارگرایی گذر کرده و بنابر گفته خودش به تدوین پساساختارگرایی^۳ کمک کرده است (مک آفی، ۱۳۹۲: ص ۲۲). از نظر کریستوا یکی از اساسی‌ترین جریان‌های سوژه، در فرآیند نظریه آلوده‌انگاری^۴ می‌باشد؛ که علاوه بر نشان‌دادن علائمی از ناخوشی‌های روح، قادر است نقشی پالایش‌گر داشته باشد. در این بحث می‌کوشیم با تکیه بر روش توصیفی-تحلیلی و از منظر نظریه آلوده‌انگاری به کاربرد این نظریه در متن مذکرات دجاجه بپردازیم. سوال‌های این پژوهش عبارتند از:

۱. نظریه آلوده‌انگاری در چه متونی کارآمدتر عمل می‌کند؟
۲. مهم‌ترین نشانه‌های نظریه آلوده‌انگاری در خودنوشت مذکرات دجاجه چه می‌باشد؟

۱-۱- پیشینه پژوهش

در ایران و حتی در کشورهای عربی پژوهش‌های بسیار اندکی در زمینه نظریه آلوده‌انگاری صورت گرفته است که از جمله آن‌ها می‌توان به پژوهش‌های زیر اشاره کرد: پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان مطالعه شخصیت‌های زن در آثار منتخب تونی موریسون خوانشی مبتنی بر تئوری روان‌تحلیلی آلوده‌انگاری ژولیا کریستوا (۱۳۹۲) نوشته سیده فاطمه اولیایی صف‌سری با راهنمایی احمد مهروند. دانشگاه شهید مدنی آذربایجان. این پژوهش با بهره‌گیری از تئوری آلوده‌انگاری انزجار از زنان، سیاهان، فاحشه‌ها، فقیران و بردگان را در آثار موریسون نشان می‌دهد. مقاله‌ای

kristeva-۱

sujet-۲

Post-structuralism-۳

Abjection-۴

با عنوان «کاربست نظریه آلوده‌انگاری کریستوا بر شعر (دلیم برای باغچه می‌سوزد) فروغ فرخزاد» نوشته ابراهیم سلیمی کوچی و فاطمه سکوت‌چهرمی که در سال ۱۳۹۳ در فصلنامه جستارهای زبانی به چاپ رسیده است. نویسندگان در این مقاله به این نتیجه رسیده‌اند که با توجه به ویژگی‌های صوری و محتوایی شعر معاصر فارسی امکان کاربست این نظریه بر دیگر اشعار فروغ فرخزاد و سایر شاعران معاصر ایران وجود دارد. مقاله‌ای با عنوان «خوانش رمان قاعده بازی فیروز زنونزی جلالی، بر پایه نظریه آلوده‌انگاری ژولیا کریستوا» نوشته حجت‌الله پورعلی و همکاران که در سال ۱۳۹۳ در فصلنامه تخصصی مطالعات داستانی به چاپ رسیده است. نویسنده نظریه آلوده‌انگاری را یکی از نظریه‌هایی دانسته که موجب پیوند ادبیات و روانکاوی شده و آن را پیوندی میان جهان درون، جهان متن و نویسنده در مقام فاعل سخنگو برشمرده است. در زمینه مذکرات دجاجة نیز پژوهش‌هایی صورت گرفته که از جمله آن‌ها می‌توانیم از مقاله‌ای با عنوان «مذکرات دجاجة» که در سال ۱۳۸۱ توسط عزت ملا ابراهیمی نوشته شده است، یاد کنیم. نویسنده در این مقاله به بررسی آرا موسی اسحاق‌الحسینی و بررسی سبک فنی و ادبی این اثر پرداخته است. وی معتقد است که موسی‌الحسینی در مذکرات دجاجة با بیانی سمبلیک کوشیده است تا اهداف و آرمان‌های هموطنانش را به تصویر کشد. سبک مذکرات دجاجة سبک کلیله و دمنه یا منطق‌الطیر را با همان اهداف سیاسی و اجتماعی و اصلاح طلبانه‌اش در اذهان تداعی می‌کند. مقاله دیگری با عنوان «قراءة فی روایة مذکرات دجاجة» در سال ۲۰۰۲ توسط عونی الفاعوری در مجله دانشگاه دمشق به چاپ رسیده است. نویسنده معتقد است این خودنوشت در سطح فنی چیز جدیدی به ادبیات عربی اضافه نکرده است و اهمیت این خودنوشت در ایدئولوژی نهفته در آن می‌باشد. در هیچ یک از پژوهش‌های پیرامون مذکرات دجاجة این خودنوشت براساس نظریه آلوده‌انگاری مورد بحث و بررسی قرار نگرفته است. از این‌رو، نویسندگان این جستار، برای نخستین بار است که این خودنوشت را از منظر آلوده‌انگاری بررسی کرده‌اند.

۲- بحث نظری

۲-۱- آلوده‌انگاری

طبق نظریه کریستوا، آلوده‌انگاری پدیده‌ای روانی می‌باشد که در دوران کودکی پیش از مرحله آینه‌ای اتفاق می‌افتد. مرحله‌ای که کودک در آن شروع به جداسازی

خود از دیگران می‌کند؛ و در واقع فرآیند دورانداختن آن چه بخشی از خود شخص به نظر می‌رسد را آغاز می‌کند؛ که همان عملیات آلوده‌انگاری به حساب می‌آید، در این جا کریستوا فرآیندی را شرح می‌دهد که طفل از طریق آن از وحدت یکپارچه‌ای که با مادر و اطرافیان‌ش دارد بیرون می‌آید. کودک، این عمل را به گونه‌ای فیزیکی یا ذهنی با بیرون‌راندن آن چیز انجام می‌دهد که با خود سالم و دست نخورده‌اش بیگانه است. از آن جایی که مادر اولین وجود خارجی است که کودک پیش از همه با او در ارتباط است؛ بیش‌ترین تصور آلودگی بر مادر سایه می‌افکند. بر این اساس مادر و هرآنچه به او وابسته است مانند شیر، لباس و حتی آغوش گرم مادر، آلوده انگاشته می‌شود. آن چه آلوده شمرده شده، اصولاً طرد شده؛ اما هرگز به طور کلی برطرف نشده است و در پیرامون وجود شخص دائماً با مجادله با مرزهای سست خود او پرسه می‌زند، آن چه موجب می‌شود چیزی آلوده شمرده شود اما به راحتی از بین نرود این است که آن چیز به کلی از ناخودآگاه ناپدید نمی‌شود و به صورت تهدیدی هم خودآگاه و هم ناخودآگاه، برای خود سالم شخص باقی می‌ماند (مک آفی، ۱۳۹۲: صص ۷۹-۷۵). از آن جا که آلوده‌انگاری به دلیل این که سوژه شدن یک فرآیند است. بنابراین فرآیندی محسوب می‌شود که در سرتاسر عمر ادامه می‌یابد.

۲-۱-۱- بنیان‌های اصلی آلوده‌انگاری

۲-۱-۱- سوژه در فرآیند

به طور کلی می‌توان سه نوع جهت‌گیری در مورد سوژه را در فلسفه و فرهنگ مدرن ردیابی کرد. ۱- سوژه به عنوان موجودی خودآیین و خودآگاه که از هر کنش و عملی آگاه و موجودی استعلایی تمامیت‌یافته است که در فلسفه کلاسیک بر آن تأکید می‌شد ۲- سوژه‌ای که در چنبره ساختار محصور است و موجودی مغلوب و ثانوی تمامیت یافته می‌باشد. ۳- سوژه به عنوان برساخته. رویکرد سوم که همان رویکرد پساساختارگرایان می‌باشد، سوژه را برساخته ساختار و گفتمان (امر نمادین) به‌شمار می‌آورند و معتقدند سوژه یک موجود و مفهوم تمامیت‌یافته نیست بلکه مفهومی است شکافمند، ناسازگار و همواره در حال ساخته‌شدن، چنین نگرشی به سوژه را می‌توان در لکان سراغ گرفت.

۲-۱-۱-۲- سوبژکتیویته^۱ و زبان

از نظر کریستوا ویژگی بارز سوژه، سخن گفتن اوست و این امر بدون درهم‌تنیدگی سوژه و زبان ممکن نیست یعنی در واقع هویت سوژه به زبان وابسته است و زبان عنصر هویت‌بخش و هستی‌دهنده سوژه است و سوژه با به‌کارگیری زبان است که هویت خویش را شکل می‌دهد (کریستوا، ۱۹۸۴: ص ۲۲).

۲-۱-۱-۲- کورا^۲

منظور کریستوا از کورا مؤلفه‌ای است که در هر شخصی پیش از آن که چارچوب هویتی‌اش به طور کامل شکل بگیرد از آن برخوردار است. در این مکان یا فضای روانی اولیه؛ کودک انبوهی از رانه‌ها (احساسات، غرایز و...) را تجربه می‌کند که اگر نبود رابطه کودک با تن مادرش، می‌توانست بسیار مخرب باشد (مک‌آفی، ۱۳۹۲: ص ۳۹).

۲-۱-۱-۲- گسست نهادهای^۳

نوزادی که در کورا غوطه‌ور است، هنوز نمی‌داند یک واژه یا گزاره می‌تواند معنا داشته باشد و به چیزی اشاره کند. این آگاهی هنگامی روی می‌دهد، که فرق خود با جهان پیرامون را کشف کند. او در می‌یابد که واژگان می‌توانند برای اشاره به چیزهایی که او نیستند به کار رود. کریستوا این پدیده را گسست نهادهای می‌نامد (همان: ص ۴۲).

۲-۱-۱-۲- امر نشانه‌ای و نمادین

کریستوا در کتاب انقلاب زبان شاعرانه اظهار می‌دارد که دو گونه روند دلالت وجود دارد که در ساختن معنی تأثیر دارند و با یکدیگر پیوسته‌اند. او این دو ارتباط را نمادین و نشانه‌شناختی می‌نامد. امر نشانه‌ای زبانی شاعرانه، آهنگین و موسیقایی و رمزی است که برای نشان دادن خلاقیت به بدن مادینه زنان ارتباط پیدا می‌کند و بیش‌تر در ساختارهای کهنه‌تر و خالص‌تر و مودبانه‌تر و با

subjective-۱

chora -۲

Thetic break-۳

قیدهایی که عواطف بیش‌تری را بیان می‌کند نمود پیدا می‌کند. (نجاری، ۱۳۹۴: ص ۴۱) امر نمادین بر استفاده معمولی و منطقی واژه‌ها دلالت دارد و در این وجه زبانی فرد بدون هیچ ابهامی منظور خود را بیان می‌کند، اگر امر نمادین شالوده عمده‌ای از زبان متن باشد، آن متن «متن ظاهری» خواهد بود و اگر امر نشانه‌ای در آفرینش متن دخیل باشد، آن متن «متن زایشی» خواهد بود. دیدگاه کریستوا در این خصوص که در حالت طبیعی همواره دو نیرو در کردارهای دلالتی زبان جاری می‌باشد تنها محدود به کردارهای دلالتی هم‌چون سخن گفتن یا نوشتن باقی نمی‌ماند. کریستوا به بافت گفتمانی در هر جامعه معتقد بود و اعتقاد داشت صرف وجود گفتمان‌های متعدد در بافت گفتمانی یک جامعه نمی‌تواند بیانگر طبیعی بودن فرآیند دلالتی زبان در آن جامعه باشد، کریستوا آن بافت گفتمانی را طبیعی و دمکراتیک می‌داند که در آن هم گفتمان‌های متعلق به حوزه امر نشانه‌ای و هم گفتمان‌های متعلق به امر نمادین وجود داشته باشند و این دو نوع متفاوت گفتمان بتواند در فرآیند منازعات گفتمانی جامعه همدیگر را کنترل نمایند (<http://www.mostafamehraeen>).

کریستوا ادبیات آلوده‌انگار را فعالیتی پراهمیت و شایان توجه در بطن فرهنگ یک جامعه می‌داند که در آن به نوعی بر اهمیت فرهنگی - زبانی تأکید شده است و قادر است درونی‌ترین بحران‌های اجتماعی و جدی‌ترین فاجعه‌های انسانی و نابسامانی‌های جهان پیرامون را بیان کند (کریستوا، ۱۹۸۲: ص ۲۰۸).

۲-۲- زندگی و آثار اسحاق موسی الحسینی

اسحاق موسی الحسینی در سال ۱۹۰۴ در بیت المقدس متولد شد، وی تحصیلات متوسطه را در زادگاهش و تحصیلات عالی را در دانشگاه آمریکایی قاهره و بعدها در انگلستان تا مقطع دکتری رشته زبان‌های سامی به پایان رساند. بعد از تحصیل به میهن خود بازگشت و ضمن تدریس در مراکز آموزشی عالی بیت المقدس به مناصب مهمی گمارده شد. در سال ۱۹۴۸ به علت اشغال فلسطین از سوی اسرائیل در لبنان و قاهره سکنی گزید و در دانشگاه آمریکایی آن‌جا تدریس کرد. وی از جمله ادیبان و محققان بزرگ فلسطینی و از اعضای فعال مجمع پژوهش‌های اسلامی الأزهر بود. در سال ۱۹۸۳ میلادی نشان علوم و هنر مصر و نیز در ژانویه ۱۹۹۰ نشان فرهنگ و هنر بیت المقدس به او اعطا شد. سرانجام وی در ۱۷ دسامبر ۱۹۹۰ دیده از جهان

فرو بست و در زادگاهش به خاک سپرده شد (نک: حماده، ۱۹۸۵: صص ۲۹۶-۲۹۴ به نقل از ابراهیمی). وی اندیشمندی بود که ندای اصلاح و استقلال اندیشه سر می‌داد؛ و معتقد به ظهور ذهن (خیالی- مثالی) و نگرش فردی و حقیقت‌جویی و همراه کردن حس با علم و اندیشه بود. از مهم‌ترین کتاب وی می‌توان از مذكرات دجاجة نام برد که در این مقاله به بررسی آن از منظر نظریه آلوده‌انگاری خواهیم پرداخت.

۲-۲-۱- مذكرات دجاجة

خودنوشت مذكرات دجاجة زمانی نوشته شده است که مهاجرت یهودیان به فلسطین در اوج قرار داشته است. از این‌رو، نویسنده همین موضوع ورود یهودیان به فلسطین را در کنار موضوع‌های دیگری هم چون نابود شدن دولت عثمانی و دادن قیومت فلسطین از طرف جامعه ملل به بریتانیا (انگلستان) را با اسلوبی رمزی در این خودنوشت بیان کرده است و به علت شرایط خاصی که در این رمان وجود داشت این حوادث را از زبان یک مرغ که طه حسین آن را یک مرغ فیلسوف نام برده بیان کرده است (الوادى، ۱۹۸۱: ص ۵۷).

۳- تحلیل متن مذكرات دجاجة

۳-۱- تحلیل لایه آشکار متن مذكرات دجاجة

این خودنوشت، خاطراتی هستند از زبان یک مرغ که پس از انتقالش به خانه جدید روایت شده‌اند. مرغ در خاطرات خویش از حس حسادتی که هم جنسانش نسبت به او دارند و از مرگ همسر خویش که باعث تجاوز دیگران به حریم آن‌ها شده است، سخن می‌گوید، و سعی می‌کند با روش‌های درست مشکلاتی که در خانواده برایشان پیش می‌آید را حل کند، اما با ورود افرادی جدید به خانه‌اش، مرغ راهی به جز ترک خانه خویش و نشر و گسترش مبادی والای خویش نمی‌یابد.

۳-۲- تحلیل لایه پنهان متن مذكرات دجاجة

با دقت در متن مذكرات دجاجة به این نکته می‌رسیم که موسی الحسینی به دلیل شرایط سیاسی به نقد مستقیم حکومت و ورود بریتانیا و یهودیان به کشورش نمی‌پردازد؛ بلکه با انتخاب مرغ به عنوان شخصیت اصلی رمان و نماینده مردم مظلوم فلسطین و آوردن داستانی که شبیه ورود یهودیان به کشورش است

آن را به طور ضمنی مورد نقد قرار می‌دهد، تا علاوه بر این‌که به بالا بردن انعطاف‌پذیری حکومت در مقابل نقد کمکی کرده باشد با فراخواندن متجاوزان و غارتگران و مستبدان به نقد خویش زشتی‌شان را در برابر دیدگان‌شان با بیانی تمثیلی نشان دهد. او هم‌چنین امور مختلفی که زمینه را برای ورود یهودیان و انگلیسی‌ها به سرزمینشان فراهم کرده است را آلوده می‌پندارد و انزجار خویش را از ضعف و وابستگی سرزمینش به دولت‌های دیگر از جمله دولت عثمانی و انگلیس بیان می‌کند و اموری از جمله مفاسد اخلاقی و تجاوز به حریم دیگران و ضعف و وابستگی و نداشتن استقلال و غلبه قوی بر ضعیف و... را آلوده می‌داند که وجود آن‌ها در اندیشه افراد باعث شده است نظم موجود در جامعه به هم ریخته شود؛ از این‌رو، این امور باید ترک شوند تا جامعه به یکپارچگی خویش بازگردد؛ او با ارائه راه‌حل‌های آرمان‌گرایانه‌اش سعی به بازگشت جامعه و مردم آن به آرامشی خیالی دارد.

۳-۳- امر نشانه‌ای و نمادین در سطح متن

برای نشان دادن درهم تنیدگی امر نشانه‌ای و نمادین در سطح متن به صورت گذرا به قسمت‌هایی از متن اشاره می‌کنیم:

«وبعد لحظة دخلت ربة البيت علينا، وأقفلت وراءها الباب. فرعنا^۱» (الحسینی، ۲۰۰۳: ص ۱۲). داخل شدن و بستن در، امری متعارف و نمادین است اما تنشی که در پی دارد یعنی ترسیدن و وحشت‌زده شدن امری نشانه‌ای است که از تن ناشی می‌شود.

«لقد شفغني زوجي حبا، و تملك كل جارحة من جوارحي ولو كان لي أن أقطع من لحمي شطرا وأطعمه إياه لفعلت. ولو كان لي أن أتخذ من عيني ماء وأسقيه إياه لما توانيت^۲» (همان: ص ۱۵).

در این قطعه معنا را در هر دو وجهی که کریستوا بحث می‌کند، مشاهده می‌کنیم، وجه نمادین به واسطه استفاده منطقی از واژه‌ها و وجه نشانه‌ای به خاطر استفاده از جملاتی که بیش‌تر دارای مفهومی عاطفی هستند تا منطقی. تعدد شخصیت‌های مؤنث که از آن‌ها در این خودنوشت با عنوان دجاجه یاد شده است؛ در برابر کم بودن تعداد جنس مذکر و پرداختن به کنش‌های زنانه چون مسائل

۱- لحظه‌ای بعد صاحبخانه وارد شد و در را پشت سرش بست و ما وحشت‌زده شدیم.

۲- همسرم با عشقش مرا دیوانه کرد و تمام وجود مرا صاحب شد. اگر می‌توانستم قسمتی از گوشت بدنم را می‌بریدم و به او می‌خوراندم و اگر می‌توانستم از آب چشمم او را سیراب می‌کردم.

عاطفی (حسادت، خودخواهی و ...) نیز از جمله امور نشانه‌ای در این خودنوشت می‌باشند. هم‌چنین در قسمت‌هایی از متن سوژه با تحسر بر گذشته‌اش غمی نوستالوژیک را روایت می‌کند که ناشی از امر نشانه‌ای می‌باشد. در این خودنوشت نویسنده سعی کرده است موضوعی سیاسی-اجتماعی را در قالبی رمزی بیان کند و با عالم واقع ارتباط تنگاتنگی برقرار کند و از خیال کمتری بهره جوید؛ به همین خاطر در این متن امر نمادین بیش از امر نشانه‌ای نمود پیدا می‌کند و اگرچه متن ظاهری در این خودنوشت به نسبت متن زایشی آن که برگرفته از احساس و عواطف می‌باشد بیش‌تر است، اما در همین متن نیز درهم‌تنیدگی امر نشانه‌ای و نمادین نیز آشکار است که باعث تحرک و پویایی خودنوشت و کارآمدی نظریه آلوده‌انگاری در آن شده است.

۳-۴- امر نشانه‌ای و نمادین در سطح جامعه

موسی الحسینی در فلسطین متولد شده است؛ از این‌رو، آشنایی با تاریخ فلسطین ما را یاری می‌کند تا با امر نشانه‌ای و نمادین در سطح جامعه این نویسنده بیش‌تر آشنا شویم.

تا قبل از جنگ جهانی اول سرزمین فلسطین جزو امپراطوری عثمانی محسوب می‌شد اما پس از شکست عثمانی‌ها؛ بریتانیای کبیر و فرانسه موافقت‌نامه سایکس-پیکو که توافقی سری بود را در ماه مه ۱۹۱۶ در خلال جنگ جهانی اول و با رضایت روسیه برای تقسیم امپراتوری عثمانی منعقد کردند. این توافق‌نامه به تقسیم سوریه، عراق، لبنان و فلسطین میان فرانسه و بریتانیا منجر شد. این مناطق قبل از آن تحت کنترل ترک‌های عثمانی بودند ([/wikipedia.org/wiki](http://wikipedia.org/wiki)). بریتانیا قیمومت فلسطین را با هدف از پیش تعیین شده از شورای عالی متفقین گرفت. در طول دوره قیمومت انگلیس بر فلسطین، سازمان صهیونیست‌ها تلاش می‌کرد شرایط تأسیس سرزمین ملی یهودیان را در فلسطین فراهم کرده و مقدماتی ایجاد کند تا یهودیان و عرب‌ها بتوانند در کنار هم در این منطقه زندگی کنند. عرب‌های فلسطین احساس می‌کردند که این طرح منجر به نقض حقوق آنان خواهد شد. آنان هم‌چنین معتقد بودند این امر منجر به نقض تضمین‌هایی می‌شود که متحدین در قبال حمایت عرب از آنان در جریان جنگ جهانی در مورد استقلال به رهبران عرب‌ها داده بودند. نتیجه این امر مخالفت فزاینده عرب‌ها با اعطای قیمومت فلسطین و

متعاقب آن توسل عرب‌ها به خشونت علیه یهودیان شد. در ۲۹ نوامبر ۱۹۴۷، مجمع عمومی سازمان ملل متحد، با دو سوم رأی اکثریت بین‌المللی، طرح سازمان ملل برای تجزیه فلسطین را به تصویب رساند (قطعه‌نامه ۱۸۱ مجمع عمومی سازمان ملل متحد)، این طرح که برای پایان دادن به مناقشه عرب‌ها و اسرائیل (مناقشه عرب و یهودیان) در نظر گرفته شده بود، سرزمین فلسطین را به دو کشور یهودی‌نشین و عرب‌نشین تقسیم می‌کرد، و بخش اعظم بیت المقدس را که شامل بیت اللحم می‌شد تحت کنترل نیروهای بین‌المللی قرار می‌داد. رهبران یهودیان (و از آن جمله آژانس یهودیان)، این طرح را پذیرفتند، اما رهبران عرب فلسطین آن را نپذیرفته و از مذاکره در مورد آن امتناع کردند. کشورهای عرب و مسلمان همسایه فلسطین نیز با طرح تجزیه مخالفت کردند. پس از آن که کمیته عالی عرب در سال ۱۹۴۷ در بیت المقدس اعلام شورش کرد، جامعه عرب واکنش خشونت‌آمیزی نشان داده و دست به درگیری زدند که در نتیجه آن بسیاری از ساختمان‌ها و مغازه‌ها در آتش سوختند. با ادامه کشمکش‌های نظامی بین شبه‌نظامیان فلسطینی و یهودی در فلسطین، حق سرپرستی انگلیس بر فلسطین در تاریخ ۱۵ می ۱۹۴۸ به پایان رسید در حالی که یک روز پیش از آن، تأسیس کشور اسرائیل اعلام شده بود؛ همسایگان عرب و ارتش‌های آنان (لبنان، سوریه، عراق، مصر، اردن، ارتش جهاد، ارتش آزادی‌بخش عرب و عرب‌های محلی) بلافاصله پس از اعلام استقلال اسرائیل به این کشور حمله کردند، و متعاقب آن جنگ عرب‌ها و اسرائیل در سال ۱۹۴۸ در گرفت. در نتیجه، طرح تجزیه فلسطین هیچگاه عملی نشد (wikipedia.org/wiki).

در جامعه نویسنده، قبل از جنگ جهانی اول دولت عثمانی به عنوان حکومت حاکم بر اعراب بود و بعد از آن، بریتانیا به عنوان قدرت حاکم بر سرزمین فلسطین شناخته شد؛ از این رو، مردم فلسطین به عنوان مردمی بودند که هیچ‌گونه حقی در اداره کشور خویش نداشتند و همواره در حاشیه قرار داشتند و تابع امر نمادین در نظر گرفته می‌شدند. موسی الحسینی - به عنوان نماینده فلسطینی‌هایی که در حاشیه فرو رفته‌اند - در چنین شرایطی که انتقاد کردن از نظام حاکم عواقب غیر قابل جبرانی دارد با نوشتن مذکرات دجاجة با زبانی رمزی سعی در تغییر این وضعیت نامطلوب به وضعیت مطلوبی که با انتشار مبادی صلح صورت می‌پذیرد، دارد. در واقع، موسی الحسینی با انتقاد از ورود یهودیان و تجاوز انگلستان به حریم کشورش و... سعی می‌کند اموری همچون غلبه قوی بر ضعیف و تجاوز و... را امور

آلوده برشمرد و با نوشتن چنین متنی سعی در واسازی این امور آلوده دارد.

۳-۵- کاربست نظریه آلوده‌انگاری بر مذكرات دجاجة

سوژه در ابتدای رمان، خود را بیگانه‌ای می‌پندارد که در مکان جدید هیچ‌گونه تعلق ندارد؛ از این‌رو، حافظه‌اش همواره در جستجوی دستاویزی برای زندگی به گذشته رجوع می‌کند، گذشته‌ای که در آن حس بیگانه نبودن به آن دست نمی‌دهد. سوژه، با مرور خاطرات خویش تجربه بیرون رانده شدنش را از مکانی که به آن تعلق داشت و دلتنگی ناشی از آن را به تصویر می‌کشد: «هَذَا هُوَ الْيَوْمُ الثَّلَاثُ مِنْ انْتِقَالِي إِلَى بَيْتِي الْجَدِيدِ، وَيُظْهِرُ أَنِّي سَأَكُونُ سَعِيدَةً هُنَا بَيْنَ أُتْرَاقِي الْجَدِيدَاتِ. إِنِّي حَزِينَةٌ لِفِرَاقِ بَيْتِي الْقَدِيمِ» (الحسینی، ۲۰۰۳: ص ۱۱) و از سلب اختیارش در دخل و تصرف و تعیین سرنوشت خویش شکایت می‌کند: «وَلَكِنْهَا بَدَلًا مِنْ أَنْ تَعِينَنِي عَلَى تَحْقِيقِ رَغْبَتِي أَوْتَقْتُ قَدَمِي وَ وَضَعْتَنِي فِي جَفْنَةٍ وَ جَاءَتْ بِي إِلَى هَذَا الْبَيْتِ» (همان: ص ۱۲). او در مکان جدید علاوه بر این که امکاناتی بیش از مکان قدیمی‌اش در اختیارش است، اما هم‌چنان ناراحت است و به یاد خانه و کاشانه‌اش می‌افتد: «فَوَقَفْتُ قَلِيلًا أَفْكَرُ فِي بَيْتِي الْقَدِيمِ، وَفِي سِرِّ تِلْكَ الْفَعْلَةِ، أَحْلَقُ أَنِّي فَقَدْتُ أَعْزَاءَ، وَ أُنِي لَنْ أُجِدَ فِي هَذَا الْبَيْتِ مِنْ يَعْزِينِي عَنْ فَقْدِهِمْ» (همان: ص ۱۳). در واقع؛ می‌توان گفت این جدایی سوژه از منزل قدیمی‌اش را جدایی او از مکان آرامش‌بخشی است که همان کورای نشانه‌ای است؛ مکانی که سوژه در آن احساس آرامش داشت. او با ورود به مکان جدید وارد دنیای نمادینی شده است که در ابتدا برایش بیگانه بود اما با گذشت زمان با آن خو می‌گیرد و در برابر فروپاشی ناشی از این بیگانگی مقاومت می‌کند و با اعتماد بر خویش و خود بسندگی سعی می‌کند بر تشویش‌ها و نابسامانی‌های درون و بیرون غلبه کند و خود را با محیط جدید وفق بدهد: «إِنَّ زَوْجَنَا هُنَا يَظْهِرُ حَبْلًا لِي، وَيُؤَثِّرُنِي مِنْ حِينَ لَأُخْرَ فِي غَفْلَةٍ عَنْ زَوْجَاتِهِ بِالْحُبِّ السَّمِينِ. وَقَدْ لَحْتُ فِي عَيْنِيهِ عَطْفًا عَلَيَّ، إِمَّا لِأَنَّهُ عَلِمَ بَغْرَبَتِي فَأَرَادَ أَنْ يُوَاسِينِي، وَإِمَّا لِأَنَّنِي ضَيْفَةٌ عَلَيْهِ، وَلِلضِّيُوفِ مَقَامٌ. بَدَأَتْ أَلْفُ

۱- امروز سومین روز منتقل شدنم به خانه جدیدم است، به نظر می‌رسد که من در این‌جا بین همسالانم خوشبخت خواهم بود.

۲- به جای این‌که از میل من در مورد رفتن به خانه جدید آگاه شود پاهایم را محکم بست و در کیسه‌های انداخت و به خانه جدید آورد.

۳- به فکر خانه قدیمی‌ام افتادم و به فکر راز آن کار، به راستی که من عزیزان را از دست دادم و در این خانه کسی که با من به‌خاطر فقدانشان همدردی کند، پیدا نمی‌شود.

البيت الجديد وأشعر بكثير من الهناءة والترف^۱» (همان: ص ۱۳). نویسنده در همان ابتدای داستان با به تصویر کشاندن نظام مردسالاری برای خواننده، مرد را به عنوان موجودی حمایت‌گر و مصمم و زن را به عنوان موجودی متکی به مرد و فرمان‌بردار نمایش می‌دهد. خروس در واقع به عنوان قدرت برتری است که سوژه و هم‌جنس‌انش با وابستگی به او همه کارهایشان را در راستای خوشحالی او انجام می‌دهند زیرا آنان به گونه‌ای تربیت شده‌اند که مردسالاری را به عنوان ارزشی برتر پذیرفته‌اند و خواسته‌های مردان در روابط خانوادگی و اجتماعی را بر همه چیز ترجیح می‌دهند. این وابستگی به حدی است که سوژه با آرزو کردن اینکه عشق مردش (خروس) متعلق به او باشد دچار نوعی خودخواهی می‌شود: «الحق أني كنت أؤثر أن أنجو من هذا المأزق بأن أعيش مع زوجي وحيدة، فلا أؤلمه ولا أنكد عيشي بوجود سائر زوجاته^۲» (همان: ۱۴). اما در برابر این حس خویش که آن را امری آلوده می‌داند، که فساد زندگی‌اش را در پی دارد، به سرعت از خویش مقاومت نشان می‌دهد: «ولكن أليس هذا أنانية مني؟ لم لا أقنع قناعة سائر زوجات ولم أفسد حياتي بهذه المطامع البعيدة^۳» (همان: ص ۱۴). از این‌رو، برای بیرون‌راندن و زدودن این آلودگی به همسرش گوشزد می‌کند که: «يا حبيبي الحب واحد، وجميع زوجاتك وأنا معهن يخبئك حبا متساوياً. وما أحسبك إلا محباً لنا جميعاً على السواء... وما رأيك تؤثر إحدانا على الأخريات^۴» (همان: ۲۰). و سعی می‌کند با آلوده نکردن خویش به خودخواهی، مفاهیم تازه‌ای چون عشق را بیافریند. توجه و علاقه و وابستگی سوژه و هم‌جنس‌انش به جنس مذکر به حدی در آن‌ها نهادینه شده است که هنگام حمله دشمن به آن‌ها «هبط علينا عدو مخيف^۵» (همان: ص ۲۲)، هیچ نیرویی ندارند که بتوانند

۱- همسرمان در اینجا به من ابراز عشق می‌کند و در هنگام غفلت دیگر همسرانش به من دانه‌ای فربه می‌دهد من درچشم‌انش یک مهربانی نسبت به خودم می‌بینم شاید این کارش به خاطر غریب بودن من است و او می‌خواهد این-گونه به من دل‌داری دهد یا شاید چون من مهمان هستم و مهمان دارای منزلت است. با خانه جدید انس و الفت گرفتم و احساس شادی و لذت می‌کنم.

۲- من ترجیح می‌دهم از این تنگنا نجات پیدا کنم و با همسر من تنها زندگی کنم و زندگی‌م را به خاطر وجود دیگر همسرانش سیاه نکنم.

۳- اما آیا این نشان دهنده خودخواهی من نیست؟ برای چه مثل دیگر همسران قانع نباشم؟ و زندگی‌م را با این طمع ورزی و حرص فاسد کنم.

۴- ای معشوق من، عشق یکی است و تمام همسرانت و من، تو را به یک اندازه دوست می‌داریم و عشق تو را نسبت به همه ما به یک اندازه می‌دانیم.

۵- دشمنی ترسناک بر ما وارد شد.

با دشمن خویش به مبارزه بپردازند چرا که تسلط نظام مرد سالارانه و این وابستگی از آن‌ها موجوداتی حقیر و بی‌اراده و ضعیفی ساخته است که آنان را از ایفای هر نقش مفیدی بازداشته است؛ تا به حدی که در آن هنگام که باید از خویش قدرتی نشان دهند فقط به نظارهٔ جنگ خروس با دشمنشان می‌نشینند «*أما نحن فلم نستطيع حراكاً . فقد تولانا الذعر وراعنا العدوان الطاري . فجلسنا نشهد الصراع بين خصمين جبارين*» (همان: ص ۲۲). این حمله از ناحیهٔ دشمن زنگ خطری برای سوژه به شمار می‌رود، و این حادثه تلخ باعث می‌شود که سوژه به فکر فرو رود و تصویر منفعل و آسیب‌پذیر و وابستهٔ خویش و دیگر هم‌جنسانش را نوعی آلودگی به شمار آورد: «*جاست أفكر اليوم بعد تلك الحفلة في مصرنا، لو قدر لذلك العدو أن يصرع زوجنا . لا شك في أننا لم نستطيع أن نقاومه ولا سبيل لنا سوى الاستخزاء والاستسلام . قلت في نفسي: ترى ألا يخطر مثل هذا الخاطر في بال زوجنا؟ أ لا يقدر ما يكون عليه حالنا بعد مصرعه؟ وإن فكر فماذا أعد لنا من وسائل الدفاع؟ أغلب الظن أنه لم يفكر في شي من هذا، لأنه لو فكر لأطلعنا على ما هيأ من عدة^۱*» (همان: ص ۲۳). که با نبود خروس و تجاوز دشمن منجر به نابودی آن‌ها می‌شود «*ولا عجب في ذلك فالقضية قضية موت وحياة^۲*» (همان) این ضعف و ناتوانی در مقابل دشمن که درون وجود سوژه و هم‌نوعانش رخنه کرده است، از دیدگاه سوژه امری آلوده به شمار می‌رود؛ از این رو سوژه سعی می‌کند راهی برای مقابله با این ضعف و ناتوانی خود و دیگر هم‌جنسان خویش پیدا کند: «*لقد حملني تفكيري على وجوب التسلح بمثل القوة التي يتسلح بها زوجنا والى متى نظل عالمة على الذكر نحملة مسؤولياتنا ومتاعبنا؟ يجب أن نكون للذكر مصدر قوة ولا مصدر ضعف^۴*» (همان: ص ۲۴). سوژه در هنگام بیماری همسرش علاوه بر این که ضعف

۱- اما ما نتوانستیم حرکتی کنیم و ترس و وحشت ما را فرا گرفت و این دشمن ناگهانی ما را ترساند. پس نشستیم و درگیری بین دو دشمن تنومند را نظاره کردیم.

۲- امروز نشستیم و به بعد آن جشن فکر کردم، به این که اگر آن دشمن می‌توانست همسرمان را از پای درآورد بدون شک ما نمی‌توانستیم در مقابلش ایستادگی کنیم و راهی بجز تسلیم و پذیرش خواری نداشتیم. با خودم گفتم آیا این فکر به ذهن همسرمان خطور نکرده است؟ آیا به ما بعد از مرگش فکر کرده است و چاره‌ای اندیشیده است؟ و اگر فکری دارد چه چیزی برای دفاع آماده کرده است؟ من گمان می‌کنم که او هیچ فکری در این زمینه نکرده است زیرا اگر او در این مورد فکر می‌کرد بی‌شک ما را از آن امکانات آگاه می‌کرد.

۳- تعجب نکنید در مورد آن چون مسأله، مسألهٔ مرگ و زندگی است.

۴- اندیشه‌ام مرا واداشت که خود را مانند همسرمان مسلح کنم، تا کی باری بر دوش همسرمان باشیم که مسؤولیت و سختی‌های ما را بر دوش بکشد؟ واجب است که ما منبع نیرو و قدرت مرد باشیم نه

خویش و دیگر هم‌جنسانش را نوعی امری آلوده تلقی می‌کند که اگر چاره‌ای برای آن نیاندیشند، رفته رفته باعث زوال زندگی آنان می‌شود «ولو كان الذكر يدوم للأثني دوام العمر، ولو كنا نضمن له السلامة والعافية والظفر في جميع الملمات. ولكن لا الدهر مأمون، ولا الأحداث مضمونة، ولا الذكر مكفول العمر. ونحن بين أمرين: إما أن نعيش عيشة الأيم والبؤس والشقاء عند فقد ذكورنا، وإما أن نسلح أنفسنا ضد العوادي والخطوب منذ نشأتنا، وفي أيام صبانا» (همان: ص ۲۴).

امور دیگری هم‌چون متحد نبودن، خودبینی، غرور، دورویی و حسادت در بین هم‌جنسان خویش را نیز اموری آلوده به شمار می‌آورد: «سمعتها تقول: على الزوجة التي آثرها زوجها بحبه أن تقوم بالدور الأول في معالجته، وعلى تلك الزوجة التي فتنت زوجها واستأثرت بعواطفه دوننا أن تشاركه اليوم في آلامه. أما نحن فما علينا من ذلك كله» (همان: ص ۲۵). «فتربى الغيرة تمادت في غيرتها» (همان: ۲۷). «وتربى النهمة الأكل أسرفت في معالجة معدتها وبالغت في إظهار أنانيتها» (همان). او می‌داند که این امور آلوده باعث می‌شوند دشمن به راحتی بتواند بر آن‌ها مسلط شود؛ از این رو سوژه سعی در برگرداندن خانواده پرشکاف و متنازع خویش به نظمی یکپارچه و خیالی می‌کند که این امر فقط از طریق حذف امور آلوده‌ای چون حسادت، دروغ‌گویی و... میسر می‌شود. سوژه سعی می‌کند در مقابل این امور آلوده از خویش مقاومت نشان دهد اما این امور آلوده به سوبژکتیویته او راه پیدا می‌کند «وأظن أن مزاجي صار حادا في هذه الفترة فلم أطق السكوت والتجمل بالصبر» (همان: ص ۲۷). در این بین یکی از هم‌جنسان سوژه که مرغی دانا

ضعف آن.

- ۱- اگر چه مرد موجب استمرار عمر زن می‌شود و اگر چه ما سلامت و عافیت و پیروزی او را در تمام سختی‌ها تضمین می‌سازیم. اما روزگار قابل اعتماد نیست. حوادث تضمین نشده‌اند، و مرد هم عمرش تضمین شده نیست. ما در مقابل دو عمل قرار داریم: یا در هنگام از دست‌دادن همسرمان، در زندگی سرشار از سختی و بدبختی به‌سر ببریم و یا خود را بر ضد دشمنان و مصیبت‌ها از زمان کودکی مان مسلح سازیم.
- ۲- شنیدم که می‌گوید: بر آن مرغی که همسرش را برای خود می‌خواست واجب است؛ که نقش اول را در معالجه خروس بر عهده بگیرد و آن کسی که همسرش را شیفته خود کرد و عواطفش را بدون ما برانگیخت واجب است که امروز او را در دردهایش یاری کند. اما همه این وظایف بر عهده ما نیست.
- ۳- و همنشین بسیارحسود بر حسادتش افزود.
- ۴- و همنشین آزمند و حریص در پرورش معده‌اش زیاده‌روی کرد و بر خودخواهیش افزود.
- ۵- گمان می‌کنم خلقم در این زمان سیار تند شده است و صبر و شکیبایی را ندارم.

بود با آرام کردن سوژه مانع از گسترش این امور آلوده در بین افراد خانواده‌اش می‌شود «وعندئذ توسط تلك الترب العاقلة الرزينة بيننا وأخذتني جانبا قائلة: ليس هناك من يدعوك إلى التبرم وأنت من عرفت سعة صدر، تعلمين أن الطبايع في المخلوقات هي من صنع الخالق وليس للمخلوق حرية تكوين طباعه. ومن جهة أخرى من الذي يقر بعبويته؟ وأغلب الظن أن أتراك يرون فيك ما يرون فيهن^۱» (همان). مرغ عاقل با گوشزد کردن به سوژه و روشی که او برای متحد کردن هم‌جنسانش در پیش گرفت به او آموخت که با افزایش خوش‌بینی نسبت به دیگران و باور به این‌که هر کسی طبعی متفاوت دارد می‌تواند به هدف خود که متحد کردن خانواده است برسد. سوژه بعد از این با وجود این‌که هم‌جنسانش نسبت به او دشمنی زیادی نشان دادند؛ در راستای رسیدن به هدف خویش مصمم‌تر می‌شود «منذ اليوم الذي صممت فيه على تنفيذ مبادي التي رسمتها لمعالجة أخلاق أتراك وأنا في جهاد عنيف معهن فقد أخذن يظهرن عداوتهن لي بلا تفرق وكان عداوتهن كانت نائمة فأيقظتها بيدي^۲» (همان: ۳۰). «وتعاهدن على أن يسخفن أرائي ويبطلن أقوالي كي أفقد الثقة بنفسي^۳» (همان). در صحنهٔ منازعهٔ سوژه و هم‌جنسانش، سوژه با به کار بردن جملاتی که حاکی از آلودگی بعضی از صفات اخلاقی هم‌جنسانش است؛ سعی در واسازی این امر آلوده دارد، زیرا او عقیده دارد که وجود این ویژگی‌های منفی در بین هم‌جنسانش نظم یکپارچهٔ خانواده را به هم زده است؛ از این‌رو باید طرد شوند تا بتوان خانواده‌ای متحد در برابر دشمن به‌وجود آورد، اما سوژه زمانی‌که به بیان امور آلوده در هم‌جنسانش می‌پردازد؛ خودش بیش از پیش مورد هجوم و حملهٔ آن‌ها قرار

۱- در این هنگام همنشین عاقل بین ما میانجی‌گری کرد و مرا به گوشه‌ای برد و گفت: کسی در این‌جا تو را به ملول گشتن و خسته شدن سوق نمی‌دهد، تو به بخشش معروف هستی... می‌دانی که ذات و طبیعت در مخلوقات ساختهٔ خالق است و مخلوق آزادی تکوین آن را ندارد. و از طرف دیگر چه کسی به عیوب خویش اقرار می‌کند؟ و بیش‌تر گمان این می‌رود که همنشینان در تو چیزی را می‌بینند که در خودشان نمی‌بینند.

۲- از روزی که تصمیم به اجرای اصولی برای درست کردن اخلاق همنشینانم گرفتم؛ در جهادی سخت و شدید با آنان هستم به گونه‌ای که دشمنی‌شان را بدون هیچ ترحمی آغاز کردند؛ گویی دشمنی‌شان خوابیده بود و من آن را بیدار کردم.

۳- با هم‌دیگر عهد بستند که آراء مرا سست بشمارند و سخنانم را نقض کنند و باطل بدانند تا اعتماد به نفسم را از دست بدهم.

می‌گیرد و به اتهام داشتن این امور آلوده طرد می‌شود و در واقع هم‌جنسان سوژه با نسبت دادن صفاتی چون حسادت، دروغ‌گویی و... سعی در برساختن سوژگی مورد نظر سوژه می‌کنند و می‌خواهند او را به سوژگی خود درآورند: «إذا قلت للحسودة مالك تفنين علي حب زوجي لي وحب له... تقول لي: أنت الحسودة وحسدك هو الذي صور لك هذه الأفة فريتني بها»^۱ (همان: ص ۳۰). «إذا قلت للأكولة: إن الإسراف في الأكل شره وخيم العواقب وانت فغني عنه مادمننا جمعيا ممتعين بنعم الله علي السواء. قالت والله ما عرفت النهم إلا فيك وما عرفت وصفه إلا فيك»^۲ (همان: ص ۳۰). «وإذا قلت للمنافقة ما لك وللمواربة والريا والنفاق، انت تعلين أن ظاهرنا كباطننا، وباطننا كظاهرنا؟ تقول لي: أنك لثريني بدائك وتسترين بالصرحة والإخلاص كي لا ينكشف أمر»^۳ (همان: ص ۳۰). سوژه در حال تلاش برای متحد کردن هم‌جنسان خویش است که همسرش از دنیا می‌رود «وما إن أسلم زوجنا روحه حتى هرعنا إليه وإنكبنا عليه نذرف الدموع مترحات ومتوجعات»^۴ (همان: ص ۳۵).

سوژه و هم‌جنسانش زمانی که با مرگ همسر خویش مواجه می‌شوند؛ شکنندگی زندگی خویش را بیش از پیش تجربه می‌کنند. این جسد و جنازه همسر آن‌ها بیانگر عفونت بی‌واسطه زندگی آن‌هاست که باعث متزلزل شدن هویت آن‌ها می‌گردد و به آن‌ها نهیب می‌زند که زندگی آن‌ها در معرض خطر است. سوژه اندیشه خویش در مورد مرگ را که به سوژکتیویته او راه یافته و ذهن او را آلوده کرده چنین بیان می‌کند: «إني إذا اطلق لفكري التأمل في هذه النتيجة التي لا مناص منها أعجب للمخلوق كيف يبني تلك الساعة. عل يظن المخلوق في أثناء حياته إلى أن جيع ما يفتخر به من زهو وقوة وسلطان، وما يزهى به من ملك وجاه، وما يعتز به من أصحاب وأحباب، إن ذلك جيعه لا يغنيه

۱- زمانی که به حسود گفتم: تو را چه شده است که نسبت به عشق من به همسرم و عشق او به من حسادت می‌ورزی؛ به من می‌گویی: تو حسودی و این حسادتت همان چیزی است که این آفت را برایت زیبا جلوه داده تا آن را به من نسبت دهی.

۲- و هنگامی که به مرغ شکمو و حریص گفتم: زیاده‌روی در خوردن، عواقب و پیامدهای ناگواری دارد؛ در حالی که تو نیازی به آن نداری؛ مادامی که همه ما از نعمت‌های خداوند به طور یکسان بهره‌مندیم، گفت به خدا سوگند حرص و ویژگی‌هایش را فقط در تو یافتیم.

۳- و هنگامی که به مرغ رباکار گفتم: تو را با ربا و نفاق و دوری چه کار، در حالی که می‌دانی ظاهر ما مانند درونمان است و درونمان مانند ظاهرمان. به من گفت: تو بیماری که در خودت است را به من نسبت می‌دهی و خودت را با اخلاص می‌پوشانی تا کارت آشکار نشود.

۴- به محض اینکه همسرمان جان به جان آفرین تسلیم کرد به سمت او شتافتیم و خود را روی او انداختیم و دلسوزانه و با آه و ناله اشک می‌ریختم.

في ساعة ما فتيلاً، وإن جيع ذلك يعود في ساعة ما إلى العدم^۱» (همان: ص ۳۵) سوژه احساس آلوده‌انگاری را همواره در اطراف خود احساس می‌کند؛ او علاوه بر این که از مرگ همسر که خود نوعی مصداق مهم برای امر آلوده به حساب می‌آید پرده بری دارد، امور آلوده دیگری که این مرگ با خود به همراه داشته را نیز آلوده می‌پندارد، از جمله؛ خطر ورود متجاوز به سرزین و غارت آن، و... «وافجيتناه لقد انهار عمود بيتنا وحام حمانا وأسد عريننا وأصبحنا نوبة لكل غاز. فمن يرد عنا اليوم العادي والباغي؟ ومن يدفع عنا الشر والعدوان؟ لقد أصبحت حياتنا بعد زوجنا أمر من العلقم^۲» (همان: ص ۳۷). این مرگ باعث بحران عاطفی شدید در سوژه و سردگی او می‌شود به گونه‌ای که سوژه فکر خودکشی و تمنای مرگ هم به ذهنش خطور می‌کند: «ولولا أن في تمني الموت نكرانا لنعمة الخالق لتمنية ولولا أن الانتحار ثورة طائشة على حكم الله للتعجات إليه في رضی واطمئنان^۳» (همان). زیرا سوژه می‌داند این فقدان باعث به وجود آمدن هرج و مرج و بی‌نظمی در خانواده می‌شود «إنا نخرج اليوم في الصباح نلتمس الطعام والشراب على غير هدى، فواحد تشرق وأخرى تعرب، وهذه تمشي و تلك تجلس ولولا هذا السور الذي يحيط بمأوانا لانحل عقدنا. وتشتت شملنا^۴» (همان: ص ۳۷). سوژه و هم‌جنسانش که بعد از مرگ همسرشان هویت خویش را متزلزل یافتند با چنگ زدن به ریسمان محبت مانع از بروز بیش‌تر نفاق که باعث مسلط شدن دشمنان بر آنهاست شدند «ونحن الآن نجابه خطر الغزو والعدوان فإن عدتن الي ما كنتن فيه من خصام وخلاف فيبطش بنا جيعا دون رحمة ولا شفقة وإن اعتصمن بجبل

۱- همانا اگر من اندیشه‌ام را از تامل و فکر کردن در این نتیجه‌ای که راه‌گریزی از آن نیست رها کنم؛ شگفت زده می‌شوم از مخلوقی که چگونه آن لحظه را فراموش می‌کند، آیا در خلال زندگی‌اش می‌اندیشد که تمام چیزهایی که به آنها افتخار می‌کند مثل قدرت و شکوه و آنچه که به آنها می‌نازد مثل مقام و ملک و آنچه به خاطر آنها به خود می‌بالد مثل دوستان و یاران؛ همه آنها در آن لحظه اصلاً به دردش نمی‌خورند و همه آنها در آن لحظه به نیستی تبدیل می‌شود.

۲- آه، چه مصیبتی! ستون خانه‌یمن و نگهبان حرمان و شیر بیشه‌یمن از بین رفت و ما غنیمتی برای هر متجاوزی گشتیم. پس امروز چه کسی حمله متجاوزگر را از ما دفع می‌کند؛ و چه کسی ما را از شر و سوء قصد دور می‌کند؟ زندگی‌مان بعد از همسرمان تلخ‌تر از علقم شد.

۳- و اگر طلب مرگ، ناسپاسی در برابر نعمت‌های خالق نبود؛ قطعاً آن را آرزو می‌کردم و اگر خودکشی طغیان و سرکشی بر حکم خدا نبود قطعاً با رضایت و اطمینان به آن پناه می‌بردم.

۴- ما امروز صبح خارج می‌شویم و بی‌هدف و سرگردان غذا و نوشیدنی را جستجو می‌کنیم. یکی به سمت شرق می‌رود و یکی به سمت غرب این راه می‌رود و دیگری می‌نشیند و اگر این دیوار در اطراف ما نبود بی شک گروه‌هایمان گشوده می‌شد و اجتماعمان متفرق می‌شد.

الحبة والوفاق وقفن متکاتفات ورددتن بواذر الاضمحلال^۱» (همان: ص ۳۸) «بعد آن آخذنا نحیا حیاة جدیدة، قائمة علی الحب الخالص، بعد أن رأینا فی وفاة زوجنا مصیر ذلك الجسم الذی نبالغ فی الاحتفال به وما هو إلا حفنة من تراب^۲» (همان: ص ۴۱). در واقع، می‌توان این رمان را به دو بخش تقسیم کرد؛ که بخش اول آن بیش‌تر نشان‌دهنده مرگ خروس و اثراتی که فقدان خروس در زندگی مرغان برجای گذاشته است، می‌باشد. در این بخش اگر چه نوعی ملاحظت و مهربانی از جانب جنس مذکر نسبت به سوژه و هم‌جنسانش مشاهده می‌شود اما در پس این ملاحظت‌ها اندیشه‌ای عمیق نهفته است. اندیشه‌ای که حاکی از نداشتن استقلال و آزادی آنان است؛ هم چنین، حاکی از ضعف این مرغان به علت وابستگی بیش از حد به خروس در مقابل دشمن است. در واقع، حتی انتخاب مرغ به عنوان شخصیت اصلی و راوی این خودنوشت که به عنوان نمادی برای کشور فلسطین به کار گرفته شده است؛ خود دالی برای نشان دادن ضعیف بودن این کشور و وابستگی بیش از حد آن به دولت عثمانی است و هم‌چنین نشان‌دهنده ضعف عمومی است که دولت عثمانی در منطقه عربی به وجود آورد که زمینه‌ساز سیطره کشورهای فرانسه و انگلیس بر این منطقه شد. در بین این دو بخش، داستانی فرعی نیز آورده می‌شود که در واقع می‌توان آن را، راه حلی برای از بین بردن وابستگی خودشیفته‌وار و به دست‌آوردن استقلال دانست؛ در بین مرغان، یکی ۱۵ جوجه به دنیا می‌آورد، این جوجه‌ها در داخل حوزه‌ای مملوء از تمامیت و وفور تولد یافته‌اند و در آغوش مادرشان احساس ارضا شدن می‌کنند و تمام نیازهایشان قبل از این‌که آن‌ها را تشخیص دهند، توسط مادرشان برآورده می‌شود، در این زمان مرغ مادر، آماج دغدغه‌های جوجه‌های خویش قرار گرفته اما او چیزی نیست که از خود جوجه‌ها متمایز باشد؛ بلکه به عنوان انگاره اولیة آن به‌سان یک شبیح در ارتباط با آن‌ها قرار می‌گیرد، جوجه‌ها تفاوتی میان خود و مادرشان قائل نمی‌شوند؛ این امر در ارتباط مرغ با جوجه‌هایش مشهود می‌باشد «إن تربنا العزیزة فقد كانت مشغولة فی البحث عن أطیب الغذاء کی یتیبغ أولادها ما یأکلون هینما

۱- و ما الان با خطر حمله و تجاوز مواجهیم و اگر به چیزی که در آن دشمنی و اختلاف است برگردیم در نتیجه دشمن بدون هیچ دلسوزی بر ما غلبه خواهد کرد و اگر به ریسمان محبت و دوستی چنگ زنییم دوش به دوش همدیگر می‌ایستیم (یکدیگر را حمایت می‌کنیم) و نشانه‌های نابودی را از خود دفع می‌کنیم.
۲- بعد از این‌که با مرگ همسرمان، سرنوشت آن جسمی را که فقط مشتی خاک بود و ما در توجه کردن به او اغراق کردیم، دیدیم. تصمیم گرفتیم که زندگی جدیدی را براساس عشق آغاز کنیم.

مرینا. ما كانت الحب تصل الى فم الأم حتى يهرع الصغار يطلبونها... كانت الحبة تسقط في فم أحدهم بعد كثير من الرياضة واللعب^۱» (همان: ص ۵۲). «تربي العزيزة تحيط أولادها بياح من العطف والحنو .. ما رأيت له نظيرا في حياتي. لقد كانت تؤثر أولادها على نفسها^۲» (همان: ص ۵۴). بعد از این، سوژه شاهد فاصله گرفتن مرغ عاقل از جوجه‌های خویش می‌باشد «خرجت الترب من المأوى... فإذا هي بلغت آخر الساحة، فعجبت كيف تعجلت سيرها اليوم خلاف عادتها وما كادت أسير قليلا حتى رايت الأولاد يترأضون في اطراف الساحة وتربى العزيزة تنقر الحب في فم عجيب. فهذا احد اولادها يدنو ليتناول حبة من امامها فتسرع وتتاولها قبله. وهذا يشرق وذاك يغرب وهي لاهية كأنها ما تعرفهم^۳» (همان: ص ۵۶). در این جا شاهد آنیم که مرغ عاقل به منظور برخوردار شدن فرزندان خویش از هستی خود - به عنوان یک من - از آن‌ها فاصله می‌گیرد تا آن‌ها خود راه و رسم زندگی را بیاموزند و از تمایزات خود و محیط پیرامونشان آگاه شوند. اگر چه این فاصله گرفتن مادر از فرزندان برای جوجه‌ها بسیار مشقت‌بار بود و باعث شد که به دنیای نمادینی داخل شوند که با دنیای قبلی خود که در آن همه چیز فراهم بود و مادر مسؤولیت فراهم کردن تمام نیازهای آن‌ها را بر عهده داشت تفاوت بسیاری داشته باشد؛ اما سرانجام این جدایی خود نتیجه با ارزشی در پی داشت که در صفحه ۶۱ آن را مشاهده می‌کنیم: «تركت الأولاد وحدهم يستمتعون بنعيم الحرية، وفضيلة الاعتماد على النفس، ولذة البحث عن الطعام في أرض واسعة...، وعدت الى الساحة فإذا بالأترب يجلسن مكنتبات، وما كادت أصل إلى مقامهن حتي بادرتني إحداهن بقولها: أيتها الأخت كيف أبحت لهؤلاء الصغار الخروج من المأوي؟ قلت إنهم ما عادوا صغارا. وهذا أوان خروجهم للسعي في طلب الرزق. فقالت ثانية: لقد عشنا في هذه الديار طويلا دون أن نعدى الجدار، فماذا جد اليوم

۱- همنشین گرانمایه‌مان مشغول جستجوی بهترین غذا بود تا فرزندان از آن‌چه می‌خورند لذت ببرند. دانه به دهان مادر نمی‌رسید که جوجه‌ها می‌شتافتند و آن را طلب می‌کردند و بعد از بازی و سرگرمی دانه در دهان یکی از آن‌ها می‌افتاد.

۲- همنشین عزیزم جوجه‌هایش را در حصار از لطف و مهربانی که مانند آن را در زندگی‌ام ندیدم؛ احاطه کرده است. او فرزندان را به خودش ترجیح می‌داد.

۳- آن دوست از منزل خارج شد و به انتهای حیاط رسید تعجب کردم چگونه حرکتش را برخلاف عادت همیشگی‌اش سرعت بخشید، کمی راه رفته بودم که جوجه‌ها را دیدم پیرامون حیاط می‌دویدند و همنشین عزیزم به دانه با حرصی عجیب نوک می‌زد. یکی از فرزندان نزدیک شد تا دانه‌ای که جلویش بود را بخورد اما او قبل از فرزندش به سرعت شتافت و آن را خورد. یکی از فرزندان به طرف شرق می‌رفت و دیگری به سمت غرب و او (مادرشان) بی‌توجه بود گویی آن‌ها را نمی‌شناخت.

حتی بخالف العرف، وینار علی النظام؟ قلت: أن أولادنا يعيشون لزمن غير زماننا هذا. وقد جد الان ويجد غدا، من الظروف والاحوال ما يدعو أن يكونوا على أتم استعداد لمواجهةها بعزائم قوية وقلوب لا تعرف الخور والاستسلام... ولكن الاولاد يلتمسون الحرية، حرية الحركة والير ويلتمسون الاعتماد على النفس، وفصيلة التعاون في بناء بيتهم الجديد وأخيرا يلتمسون الرزق بعرق الجبين^۱» (همان: ص ۶۱). در واقع، در این قسمت نویسنده داستان به طور ضمنی راه حلی برای جلوگیری از وابستگی بیش از حد را به مخاطب عرضه کرده است که نشان می‌دهد، فرد برای این که مستقل شود و راه و رسم زندگی را بیاموزد و آزادی را لمس کند باید از عادات اشتباهی که با آن‌ها خو گرفته یا بنا بر شرایط بر او تحیل شده است، فاصله بگیرد و وابستگی بیش از حد را آلوده بشمرد تا بتواند در زندگی خویش پیشرفت کند و طعم آزادی را بچشد. در بخش دوم مذكرات دجاجه مهم‌ترین مصداق آلوده‌انگاری در واقع العمالقه - که نماد (انگلستان) - می‌باشد که سوژه با توصیف این امور آلوده در فضایی که مشحون از آلودگی و کلماتی با بار منفی است به طرد آن‌ها می‌پردازد.

۳-۵-۱- توصیف العمالقه در فضایی مشحون از آلودگی

«ليس العمالقة قساة طغاة لا يسألون عما يفعلون؟ أليس في العمالق قدرة على البطش دون شفقة ولا رحمة؟^۲» (همان: ص ۴۸). «ولكن كيف يستطيع مخلوق أن ينشئ قصرا جميلا منجدا وسط مقبرة

۱- بچه‌ها را رها کردم، هر کدام از آن‌ها از نعمت آزادی و از مزیت اعتماد به نفس و لذت جستجوی غذا در سرزمین گسترده بهره‌مند شدند. به حیاط برگشتم. دوستان غمگین نشسته بودند؛ هنوز به مکان آن‌ها نرسیده بودم که ناگهان یکی از آن‌ها کلامی را به من گفت: ای خواهر چگونه به خارج شدن جوجه‌ها از منزل راضی شدی؟ گفتم: آن‌ها دیگر کوچک نیستند و این زمان خارج شدنشان برای تلاش در جستجوی رزق و روزی است. دیگری گفت: ما زمان زیادی در این سرزمین زندگی کرده‌ایم بدون این که فراتر از این دیوار برویم پس چه چیزی امروز جدید شده است که مخالف عرف است و بر قانون و نظام شورش می‌برد؟ گفتم آن‌ها در دوره‌ای غیر از دوره ما زندگی می‌کنند و قطعاً الان دوره جدید شده و فردا مدرن‌تر خواهد شد. برخی از شرایط باعث می‌شود که با عزمی قوی و قلب‌هایی که سستی و خواری را نمی‌شناسند در آمادگی کامل با آن‌ها مواجه شوی. فرزندان خواستار آزادی‌اند، آزادی حرکت و خواستار اعتماد به نفس‌اند و مزیت همکاری در ساختن خانه‌های جدیدشان و در نهایت خواستار رزق و روزی با ریختن عرق پیشانی خویش هستند.

۲- آیا این نره‌غول‌ها، سنگ‌دلان غاصب و ستمگری نیستند که پاسخ‌گو و مسؤول آن‌چه انجام می‌دهند

خاصة بالاشلاء والجمام؛ إن من يزعم أنه يستطيع أن يفعل ذلك لاضل مخلوق علي وجه الارض^۱ «(همان: ۶۴). «عجيب أمر هذه المخلوقات كيف تتعاشر وتتعامل... لابد أن تكون حياتهم سلسلة من الفتن والحروب^۲» (همان: ۶۹). «قد يفرض عليهم أن يزنوا الناس بغير موازينهم فيضعون الجاهل فوق العالم والشريير فوق الفاضل والظالم فوق العادل^۳» (همان: ص ۷۱). در واقع سوژه و هم جنساش با دادن صفاتی چون طغیان گر و متجاوز به این حیوانات تنومند عمالقه (انگلستان) در پی آنند تا این امور آلوده را به سوژه‌ای مورد نفرت تبدیل کنند که باعث شده‌اند جامعه دچار هرج و مرج و بی‌نظمی شود؛ از این رو باید طرد شوند تا بتوان امنیت جامعه را به آن بازگرداند.

۳-۵-۲- تلاش برای طرد و نفی ارتباط با امر آلوده

سوژه در این مرحله سعی در انکار امر آلوده دارد؛ از این‌رو، زمانی که با این امر آلوده مواجه می‌شود سعی می‌کند با گریز از این امر آلوده مرزهایی بین خود و امر آلوده به وجود آورد: «فخرجت وحدي... وما كدت أير قليلا حتي رأيت عمالقا من اولئك العمالقة الطغاة، فتجنبته لأني أعلم أن السلامة في تجنب الشر^۴» (همان: ص ۶۵).

۳-۵-۳- ایجاد مزاحمت توسط امر آلوده

امر آلوده با ایجاد مزاحمت برای سوژه باعث به وجود آمدن ترس در وجود سوژه و هم‌نوعانش می‌شود، به گونه‌ای که حتی فکر کردن به این امر آلوده هم باعث ترس در آن‌ها می‌شود «فما كدت افتح فمي حتى مر بنا شبح عملاق ففزعت الأتراب واسرعت إلى المأوى وظلمت في مكاني... لكن الخوف وسوس في صدري. فهذه أول مرة يدنو العمالقة

نمی‌باشند؟ آیا در این نره‌غول قدرت ظلم کردن بدون رحم و دلسوزی وجود ندارد؟

۱- اما چگونه مخلوق می‌تواند قصری زیبا و مرتفع وسط گورستانی آکنده از جسد‌ها و جمجمه‌ها بسازد؟ کسی که گمان می‌کند می‌تواند چنین کاری انجام دهد بی‌شک همراه‌ترین مخلوق در زمین است.

۲- کار این مخلوقات عجیب است چگونه با هم معاشرت می‌کنند و معامله می‌کنند؛ بی‌شک زندگیشان زنجیره‌ای از آشوب‌ها و جنگ‌هاست.

۳- بر آن‌ها واجب است که مردم را بدون قاعده‌ای بسنجند و نادان را بالاتر از دانا و پست را بالاتر از فرهیخته و ستمکار را بالاتر از عادل و... قرار دهند.

۴- به تنهایی خارج شدم و هنوز اندکی نرفته بودم که حیوانی تنومند از آن حیوانات تنومند سرکش را دیدم پس از آن کناره گرفتم زیرا می‌دانم که سلامتی در دوری از شر است.

من المأوى وأول مرة نستشعر الخوف في حمانا ومن لنا اليوم وقد فقدنا الزوج^۱» (همان: ص ۷۲).
«ظلمنا بعد ذلك الحادث الذي وقع لي مع العمالقة أياماً لا شغل لنا إلا ذكر العمالقة وتصور أحوالهم^۲
» (همان: ص ۷۲).

۳-۵-۴- اوج منازعه حیوان تنومند (عمالقه) و مرغان

اوج منازعه سوژه و هم‌جنسانش با امر آلوده زمانی است؛ که امر آلوده با ورود به حریم خصوصی سوژه و هم‌جنسانش و با اسیر کردن هم‌جنسان سوژه سعی در از بین بردن آن‌ها دارند تا بتوانند به راحتی بر آن‌ها مسلط شوند و عقاید خویش را بر آن‌ها تحیل کنند «وفي صباح اليوم التالي شعرنا بحركة غير مألوفة خارج المأوى ففرعنا وبعد قليل فتح الباب إذا بعملاق يدخل المأوى وفي وجهه شر مروع فترأضنا في المأوى وهب الأولاد من نومهم مذعورين أشد الذعر وجالت يد العملاق فينا جولة الارهاب فقبضت على أترابي جميعهن الواحدة بعد الأخرى. فصحننا وصاح الأولاد والعملاق منصرف عنا. وبعد أن خرج نفر الأولاد مسرعين نحو الساعة وخرجت جسمي يرتعد من الذعر^۳» (همان: ص ۷۴). در واقع، می‌توان منظور از صبح بعد را همان تقسیم کشورهای عربی بین دو کشور فرانسه و انگلیس در نظر گرفت تقسیمی که در پی قرار داد سایکس- بیکو حاصل شد (أبو مطر، ۱۹۸۰: ص ۴۵).

۳-۵-۵- یافتن راه‌حل برای مبارزه با امر آلوده

بعد از منازعه امر آلوده و مرغان که باعث ربه‌شده شدن بعضی از هم‌جنسان سوژه

- ۱- به محض این‌که دهانم را باز کردم سایه نره‌غولی را دیدم که از کنار ما رد شد؛ همنشینان ترسیدند و به سمت منزل شتافتند و من در جایم باقی ماندم... ترس در دلم راه پیدا کرد. این اولین باری است که نره‌غول‌ها به منزل نزدیک می‌شدند و اولین باری است که در خلوتگاهمان ترس را احساس می‌کنیم امروز چه کسی با ماست؟ در حالی که همسرمان را از دست دادیم.
- ۲- بعد از آن واقعه‌ای که برای من با نره‌غول‌ها اتفاق افتاد؛ خود را با یاد نره‌غول‌ها و مجسم کردن وضعیتشان مشغول کردیم.
- ۳- در صبح روز بعد حرکتی غیر عادی را بیرون از منزل احساس کردیم پس ترسیدیم. کمی بعد در باز شد و ناگهان نره‌غولی به منزل داخل شد چهره‌اش بسیار وحشت‌زده بود پس ما دویدیم در منزل و بچه‌ها بسیار هراسان از خواب برخاستند و نره‌غول به طور وحشت‌آمیزی به ما دست درازی می‌کرد و همسالان من را یکی پس از دیگری محکم می‌گرفت. پس فریاد زدیم و فرزندان هم فریاد زدند و نره‌غول دست از سر ما برداشت. بعد از این‌که تعدادی از جوجه‌ها شتاب‌زده به سمت حیاط رفتند خارج شدم و تنم از ترس می‌لرزید.

شد، فرزندان خانواده تنها راه بیرون راندن و زدودن این امر آلوده را انتقام گرفتن از آن‌ها می‌دانند تا بتوانند به وسیله آن خود را از این امر آلوده تطهیر کنند «أما العزیزة عنما علی الانتقام من اولئك العمالقة الطغاة الذين انتهكوا حرمة بیتنا... قلت: وإن قضی علیکم العمالقة فتخسرون خسارة مزدوجة... وستكون النتيجة المحتومة أن یصرعکم العمالقة، وعندئذ یكون الظفر للقوة. أفتزیدون أن تتحكم القوة فی الخلق؟... إن مقابلة الشر بالشر والظلم بالظلم والعدوان بالعدوان ستؤدي إلى نتیجة واحدة لا شك فیها...» (همان: ص ۷۷). اما سوژه راه برگزیده شده برای از بین بردن امر آلوده را مصداق دیگری از آلوده‌انگاری می‌پندارد که باعث آلوده شدن افراد به آلودگی دیگری چون مرگ و نابودی می‌شود؛ سوژه مدام این هراس را احساس می‌کند که ممکن است هر لحظه آلودگی به سوپرکتیویته او نفوذ و هویتش را آلوده کند. به همین خاطر در جستجوی راه‌حلی برای نجات و رهایی روی می‌آورد و تنها راهی را آرمانی می‌داند، که در آن فرد به انتشار مبادی والایش بپردازد؛ و با استفاده از این مبادی تمام دنیا را از آلوده شدن به آلودگی‌ها برحذر دارد؛ این چنین نویسنده از طریق سوژه مرز میان خود به معنای «من» و «دیگران و آلودگی» را مشخص می‌کند و این‌گونه با پرداختن به دغدغه‌هایش در طول متن، روان و ذهن خود را - من خود را- از این آلودگی‌ها پاک می‌کند: «هو سیل الواحد هو ان تنتشروا المبادی السامیة^۲» (همان: ص ۷۸). «ان الانتقام من الخصم القوی المستبد یورث هلاکنا و یعزز فیہ البغی والعدوان وهذه نتیجة یجب أن نتجنبها^۳» (همان: ص ۷۸).

او انتشار مبادی و اصول صلح را تنها راه‌حل برای جلوگیری از گسترش امر آلوده می‌داند؛ اگر چه امر آلوده هرگز به طور کامل دفع یاسرکوب نمی‌شود. بلکه از آن‌جایی که امر آلوده همیشه وجود دارد و از بین نمی‌رود کشمکش دائمی بین امر آلوده و سوژه به وجود می‌آید، در واقع حضور امر آلوده همواره آرامش سوژه را

۱- ای مادر عزیزمان ما تصمیم گرفتیم از آن نره‌غول‌های ستمگر که حرمت خانه‌یمان را زیر پا گذاشتند؛ انتقام بگیریم.. گفتم پس اگر نره‌غول‌ها شما را نابود کردند دو برابر خسارت می‌بینید و نتیجه از پیش تعیین شده است که نره‌غول‌ها شما را از پای در می‌آورند و در آن هنگام بیروزی از آن نیرومند است. آیا می‌خواهید که نیرومند در زمین حکمرانی کند؟ جواب دادن شر با شر و ستم با ستم و دشمنی با دشمنی بی‌شک به نتیجه واحدی ختم می‌شود

۲- تنها راه این است که اصول والا را گسترش دهید.

۳- انتقام گرفتن از دشمن نیرومند و خودکامه نابودیمان را در پی دارد و تجاوز و ظلم را در دشمن تقویت می‌کند و این نتیجه‌ای است که باید از آن اجتناب کرد.

از پاک بودن خود متزلزل می‌کند و این نگرانی و ترس در او ایجاد می‌شود که هیچ‌وقت نمی‌تواند خود را از آلودگی‌ها در امان یابد؛ از این‌رو، نفوذ تجاوزآیز آلودگی به سوژه و سوژه‌کتابیته او پاک‌ی و تطهیر او را چنان تهدید می‌کند که شخص هرگز خود را مصون از آلودگی نمی‌یابد: «فقال أحدهم: وهل هذه الحادثة التي وقعت لنا تكررت؟ قلت: كثيرا، ففي كل بقعة من هذه الدنيا قوي وضعيف وظالم ومظلوم... ولو قدر لكم أن تسيحوا في الارض لا اخترتم بأنفسكم ضروب العدوان ولثارت عاطفة الانتقام في نفوسكم مرات كل يوم ولكنتم بلوتم من ضروب الظلم أشكالا وألوانا، فهناك ظالم يظلم بالقوة دون تستر، وظالم يظفي ويتجبر^۱» (همان: ص ۷۸). در پایان این خودنوشت مشکل دیگری گریبان‌گیر سوژه و خانواده‌اش می‌شود و آن ورود الغریبات که در واقع می‌توان از آن‌ها به عنوان یهودیان یاد کرد، می‌باشد: «عدنا إلى مأوانا بعد نزهة جيلة. فدخلنا الواحد تلو الآخر وإذا الساحة كما هي لم يصعبها تغيير أو تبديل. ثم اتجهنا إلى المأوى ونظرنا إلى داخله فإذا هناك مخلوقات غريبة عنا، فوجت الباب وإذا مجالسنا مشغولة ففزعت وصحت: من هنا؟ فردت على انثى قائلة: لا تجزعي أيتها الأخت. نحن مخلوقات مثلكم حملنا إلى هذا المأوى. ولم نعرف أين نحمل. قلت: أهاريات من ضميم وعذاب أنتن؟ قالت لا. أنا حملنا إليكم من بيوتنا. قلت: أتمكتن طويلاً هنا؟ قالت كلا علم لنا بذلك ودخل الأعراء، وتقاسمنا المأوى وبتنا لياتنا في ضيق^۲» (همان: ص ۸۴). این غریبات که دارای رفتارهای عجیب و غریبی بوده‌اند با ورود به خانه سوژه و هم‌جنسانش شروع به انجام دادن کارهایی کردند که باعث بروز هرج و مرج در سرزین سوژه شدند؛ آن‌ها برای جبران عقده آوارگی‌های خود به ستیزه‌جویی و خشونت و تبعیض‌های غیر انسانی و برتری طلبی خویش روی

۱- یکی از آن‌ها گفت: آیا این حادثه‌ای که برایمان اتفاق افتاد دوباره تکرار می‌شود؟ گفتیم: فراوان. و در هر جایی از این دنیا، قوی و ستمکار و ستم‌دیده و.. وجود دارد. و اگر برای شما فراهم شد که در زمین بگردید و خودتان شکل‌های دشمنی و تجاوز را واریسی کنید می‌بینید که ستمکاری قدرتمند وجود دارد که آشکارا ظلم می‌کند و ظالمانه حکم می‌کند و قدرت‌نمایی می‌کند.

۲- بعد از یک گردش و هواخوری لذت‌بخش به خانه برگشتیم یکی پس از دیگری داخل شدیم حیاط هیچ‌گونه تغییری نکرده بود، سپس به سمت منزل رفتیم و داخل منزل را نگاه کردیم که ناگهان مخلوقاتی که با ما بیگانه بودند را یافتیم، از در وارد شدم دیدم جایگاه‌های ما اشغال شده، ترسیدم و فریاد زدم: چه کسی این‌جاست؟ مرغی به من جواب داد؟ ای خواهر بی‌تابی نکن. ما مخلوقاتی مثل شما هستیم که به این منزل آمدیم. و نمی‌دانستیم کجا برویم. گفتیم: آیا به خاطر عذاب و ظلم و ستم گریختید؟ گفتند: نه. ما از خانه‌هایمان به این‌جا آمدیم. گفتیم آیا زیاد می‌مانید؟ گفت: از این اطلاعاتی ندارم. عزیزان داخل شدند و بین خود منزل را تقسیم کردیم و شب را به سختی سپری کردیم.

آورند تا از این طریق به نوعی آرامش و حس امنیتی کاذب برسند: «وجاء وقت الطعام، وانتشر الأعراف في الساحة دأجم كل يوم. وتنجيت جانبا ارقب القادما ت. فإذا خلاف يدب بينهن، فهذه تستسمن حبة فما تكاد تصل إليها حتى تقفز إليها أخرى محاولة أن تنتزعها من فمها وإذا الكبيرات منهن يضرين الصغيرات ويمنعهن من التماس غذائهن^۱» (همان: ص ۸۴). «إذا صراخ يعلو في جانب آخر من الساحة وإذا إحدى الصغيرات تستجير من أخرى كبيرة ضربتها في رأسها ضربة موجعة فأسرت نحوهما وحلت بينهما. وقلت للصغيرة لم تعدين على مقام أختك الكبيرة فقالت؟ أيتها العزيزة ما اعتديت وإنما هي تريدني على أن أكون خادمة لها أجمع لها الحب بنفسي وأقدمه لها غنيمته باردة وهي لا تريد أن تسعى بنفسها وتتناول طعامها بجدها^۲» (همان: ص ۸۵). اوج خودخواهی و رفتار ناپسند این تازه واردها زمانی است که یکی از آنها با غصب کردن مکان افراد خانواده سوژه، با ادعای این که سنش و مقامش از دیگران بالاتر است، سعی در گسترش رفتار متجاوزانه خویش دارد؛ اما سوژه با آلوده شمردن اصولی که این تازه واردها از آن پیروی می کنند سعی در واسازی این اصول که امری آلوده محسوب می شوند؛ دارد: «فقلت: إني أطلب هذا المكان لأني أكبر من هذا الفتى سنا وأسي منه مقاما وأشد منه قوه وبطشا. قلت أيتها العزيزة أنت تصدري عن مبدي برئنا منها في مأوانا هذا^۳» (همان: ص ۸۶). سوژه که از این وضعیت خسته شده و از ظلم و ستم افراد قوی بر افراد ضعیف به ستوه آمده است؛ دچار نوعی فروپاشی می شود و همان گونه که کریستوا می گوید زمانی که فروپاشی افراد به نقطه ای برسد که دیگر ندانند چه هستند برای حفظ نشانی از شخصیت خویش از مرتجعانه ترین مخرج مشترک پناه می گیرند، که در واقع همان خانواده و ریشه های نیاکان خویش می باشند (کریستوا، ۱۳۹۴: ص ۱۱).

۱- وقت غذا فرا رسید و عزیزان طبق عادت روزانه در حیاط پراکنده شدند. به گوشه ای رفتیم و تازه واردها را زیر نظر گرفتیم، ناسازگاری در بین آنها وجود داشت، این دانه ای می یافت و هنوز به آن نرسیده بود که دیگری می پرید و تلاش می کرد آن را از دهانش بیرون آورد. بزرگسالان خردسالان را می زدند و آنها را از طلب خوراک و طعامشان منع می کردند.

۲- ناگهان فریادی از سمت دیگر حیاط بلند شد، یکی از خردسالان از بزرگسال دیگری که ضربه شدید و دردناکی به سرش زد، طلب کمک می کرد. به سرعت به سمتشان رفتیم و به خردسال گفتم: برای چه به خواهر بزرگترت بی احترامی می کنی؟ گفت ای گرانمایه، بی احترامی نکردم. او می خواهد من خدمتکار او باشم، و من برایش دانه جمع کنم و غنیمتی بی دردسر را تقدیمش کنم و او نمی خواهد خودش تلاش کند و خود غذایش را با تلاشش به دست آورد.

سوژه از کینه‌توزی‌های افرادی که از خود نیستند - العمالقۀ و الغریبات - به جمع خودی‌ها باز می‌گردد و به مخرج مشترکی کهن و آغازین چنگ می‌زند چیزی از جنس نزدیک‌ترین خویشاوندان، به اید این‌که از این بیگانه‌ها قابل اعتمادترند سوژه با به یاد آوردن گذشته‌اش در واقع در پی آرامشی خیالی می‌باشد آرامشی که او را از این حوادثی که باعث متزلزل شدن هویتش شده نجات دهد: «لقد نشأت في بيئة ريفية استمتع بالهواء الطلق والأرض الفيحة التمس غذائي نفسي واجمع الحب بعرق جبیني فاکتسبت حرية الحركة وصفاء الذهن وسذاجة القلب ونقاء الضير كانت حياتي في تلك البيئة متمشية مع الفطرة الأولى ولم يقع لي ما یخدشها أو یفسدها» (همان: ص ۸۹). سوژه در نهایت با راهایی که دیگران برای مقابله با این افراد جدید پیشنهاد می‌دادند، مخالفت می‌کند و تصمیم می‌گیرد با ترک خانه‌اش به انتشار اصول و مبادی صلح در سرزمین‌های مختلف بپردازد: «قلت: إذن لیس لكم إلا أن تنتشروا في هذه الأرض، وتبشروا الخلق بالخضوع للحق وحده وتقنعوا الباغي بأن بغية يريده. ليذهب كل واحد منكم إلى بقعة من بقاع الأرض وليوقف نفسه على نشر العدل والمساواة والمحبة بين الخلق جميعا وقد يستهزی بعض الخلق بكم وبمبادئكم... إن العالم يعيش في لجاج من الضلال وإن قضايا الظلم والبغي والعدوان تتكرر في كل يوم، ولكن الخلق مهياون لتحكيم مبادئ الفطرة القائمة على المحبة والعدل والمساواة. وإن لم تفلحوا فستفح مبادئكم على أيدي أعقابكم، أو أعقاب أعقابكم»^۲ (همان: ص ۹۲). او اعتقاد دارد که جهان سرشار از رذیلت و ظلم و ستم است اما هرکس مسؤول است اصولی که بر محبت و عدالت استوارند را در جهان منتشر سازد تا جهانی سرشار از عدل و محبت برقرار گردد؛ از این‌رو، با ترک خانه‌اش و رفتن به قسمت‌های دیگر سعی در انتشار مبادی صلح دارد تا بتواند به

۱- درخانه‌ای روستایی متولد شدم که از هوای آزاد و زمین وسیع لذت می‌بردم خودم غذای خودم را جستجو می‌کردم و با عرق پیشانی و تلاش و کوششی که انجام می‌دادم دانه جمع می‌کردم و دارای آزادی و پاک‌ی درون و نیت پاک و خوش قلب بودم و زندگی‌ام در آن سرزمین هم‌نوا و هم‌ساز با طبیعت ابتدایی بود که چیزی آن را خدشه‌دار و فاسد و تباه نمی‌کرد.

۲- گفتم، بر شماست که در زمین پراکنده شوید و خلق را به خضوع و فروتنی در مقابل حق بشارت دهید و ستمکار را قانع کنید که ظلم و ستمش او را به هلاکت می‌افکند. پس باید هر یک از شما به مکانی بروید و به انتشار عدل و برابری و محبت و عشق بین مخلوقات بپردازید و ممکن است گاهی بعضی از مردم شما و اصولتان را مسخره کنند... دنیا گردابی از تاریکی است و مسائلی چون ظلم و ستم و تجاوزگری هر روز تکرار می‌شود اما مردم آمادگی تحکیم اصول که بر محبت و عدل و مساوات دارند و اگر شما پیروز نشدید بی‌شک اصول شما به وسیله فرزندانان یا فرزندان فرزندانان محقق خواهند شد.

وسیله آن بر آلودگی‌های موجود در دنیا غلبه کند.

۴- نتیجه

۱- نظریه آلوده‌انگاری یکی از جریان‌های سوژه در فرآیند است که بیان می‌کند، مرزبندی سوژه تنها به مرحله آینه‌ای مربوط نمی‌شود بلکه در سراسر مراحل زندگی سوژه انسانی وجود دارد، این نظریه بیش‌تر در متون و جوامعی که در هم تنیدگی امر نشانه‌ای و نمادین در آن‌ها بارزتر است، کارآمدتر عمل می‌کند.

۲- اگر خودنوشت مذکرات دجاجة را به دو بخش تقسیم کنیم بخش اول: ضعیف شدن خروس (دولت عثمانی) و بخش دوم بعد از مرگ خروس، خواهیم دید که در قسمت اول از ابتدای ورود سوژه به خانه جدیدش اموری چون خودخواهی آلوده شمرده می‌شود و سوژه برای این‌که این امور آلوده به سوپژکتیویته او راه پیدا نکنند سعی کرده است با عشق در مقابل این امور که باعث متزلزل شدن هویتش می‌شود از خود مقاومت نشان دهد. مصداق دیگر آلوده‌انگاری را پس از حمله دشمن به خروس می‌یابیم که سوژه به ضعف خویش و هم‌جنس‌انش پی می‌برد و این ضعیف بودن و وابستگی زیاد به خروس را که باعث متزلزل شدن هویت آن‌ها گشته است را امری بیار آلوده محسوب می‌کند. بعد از مرگ خروس سوژه اموری همچون حسادت، نفاق و دورویی و... را امور آلوده‌ای می‌داند که به درون افراد خانواده وی رخنه کرده‌اند و حتی با ورود به سوپژکتیویته سوژه باعث آلوده گشتن سوژه به این امور گشته است. سوژه برای جلوگیری از انتشار ویع این امور آلوده در سطح خانواده‌اش به انتشار اصول خویش که مبتنی بر صلح و دوستی می‌باشد می‌پردازد اما خود وی از طریق هم‌جنس‌انش به عنوان امر آلوده طرد می‌شود. سرانجام زمانی که خروس می‌میرد مرگ وی امر آلوده‌ی دیگری محسوب می‌شود که نمایانگر عفونت بی‌واسطه زندگی سوژه و هم‌جنس‌انش می‌باشد که باعث شده به آن‌ها گوشزد شود زندگی آن‌ها در معرض خطر است این امر آلوده به -عنوان مهم‌ترین مصداق آلوده‌انگاری امور آلوده دیگر از جمله تجاوز بیگانگان (انگلستان) به سرزین سوژه را در پی دارد که سوژه با توصیف کردن آن در فضایی که مشحون از آلودگی می‌باشد؛ به طرد آن پرداخته است. مصداق دیگر آلوده‌انگاری در مذکرات دجاجة را می‌توان راه‌حل‌های پیشنهادی افراد خانواده سوژه برای مقابله با عمالقه (بریتانیا) و ورود یهودیان به سرزینشان دانست که سوژه آن‌ها را موجب آلوده شدنشان به مرگ

که امر آلوده دیگری است که باعث نابودی آن‌ها می‌شود) می‌دانند. راه‌حل سوژه برای از بین بردن امور آلوده انتشار مبادی صلح در سرزین‌های مختلف است که این امر از نظر سوژه جز از طریق ترک خانه و کاشانه و رفتن به سرزین‌های دیگر برای انتشار مبادی صلح یسر نمی‌شود.

مصادر و منابع

الف: کتاب‌ها

- أبومطر، احمد، (۱۹۸۰)، *الرواية في الادب الفلسطيني، الطبعة الأولى*، بیروت: المؤسسة العربية للدراسات والنشر.
- الحسيني، اسحاق موسى، (۲۰۰۳)، *مذكرات دجاجة، القاهرة*: دار المدى للثقافة والنشر.
- کریستوا، ژولیا، (۱۳۹۴)، *ملت‌هایی بدون ملی‌گرایی*، مترجم: مهرداد پارسا، تهران: نشر شونند.
- مک‌آفی، نوئل، (۱۳۹۲)، *ژولیا کریستوا*، مترجم: مهرداد پارسا، چاپ دوم، تهران: نشر مرکز.
- نجاری، محمد، (۱۳۹۴)، *زبان زنان بررسی زبان زنانه در نمایشنامه‌های نغمه‌نینی و چیستا یثربی*، تهران: اختران.
- وادی، فاروق، (۱۹۸۱)، *ثلاث علامات في الرواية الفلسطينية، الطبعة الأولى*، بیروت: المؤسسة العربية للدراسات والنشر.
- Kristeva, Julia. (۱۹۷۴). *Lar`evolutiondulonga-ge poetique. paris*, seuil
- Kristeva, Julia, (۱۹۸۲). *powers of horror: anEssay. on abjection*. newyork: columbiauniversity.

ب: مقاله‌ها

- ملا ابراهیمی، عزت، (۱۳۸۱)، «مذکرات دجاجة»، *تحقیقات کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاهی*، شماره ۳۸، صص ۱۶۲-۱۵۷.
- ج: سایت‌های اینترنتی
- علی اکبری، معصومه. (۱۳۹۳). «نابرابری صورتی از آلوده انگاری» <http://zananemrooz.com/fa/print.aspx?id=307>.

- مهرآیین، مصطفی. (۱۳۹۲). «اعتدال یا کشاکش یل و عقل در زبان و ادیشه مدرنیست اسلای؛ بنیان فکر گفتمان اعتدل دکتر روحانی»
<http://.mostafamehraeen.blogfa.com/post/8>
[-wikipedia.org/wiki](http://.wikipedia.org/wiki)

تحلیل و مقایسه زیبایی‌شناسی در دو سوره "مریم" و "طه" با تکیه بر نقد فرمالیسم

علی پیرانی شال^۱، سیده فیروزه حسینی

۱. دانشیار زبان و ادبیات عربی دانشگاه خوارزمی

۲. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات عربی دانشگاه شهید بهشتی

دریافت: ۹۶/۰۴/۲۵

پذیرش: ۹۶/۰۶/۲۰

چکیده

بدون شک قرآن سخنی زیبا، دقیق و دارای ساختاری بی‌نظیر است. تناسب لفظ و معنا و آهنگین بودن قالب و وزن کلمات، مطابقت داشتن آن با طبع و تاثیرگذاری در نفس، توجه هر پژوهشگری را به کشف زیبایی‌شنای در آیات آن جلب می‌کند. دو سوره "مریم" و "طه" از زیباترین سوره‌های قرآن به شمار می‌آیند که در مقام عظمت و قدرت خداوند نازل شده‌اند. بررسی صورت‌گرایانه این دو سوره بر پایه نقد فرمالیست‌هایی چون ویکتور شکلوفسکی و رومن یاکبسون در خور توجه است. هر دو سوره با حروف مقطعه آغاز و با حرف و آهنگ واحدی چون (الف) در انتهای آیات ختم شده‌اند. هماهنگی آوایی از نظر به‌کارگیری حروف و واژگان، موسیقی تاثیرگذار و شگفت‌انگیز، فصاحت و بلاغت بالا، آیات محاوره‌ای، آرایه‌های معنوی و لفظی چون اسلوب حکیم، تاکید، به همراه تناسب معنوی کلمات، از جمله مواردی است که زیبایی این دو سوره را دوچندان نموده است. این پژوهش قرآنی بر آن است تا با عنایت بر نقد فرمالیسم به تحلیل و نقد سوره‌های مریم و طه و مقایسه زیبایی‌شنای در این دو سوره بپردازد و چه بسا ما را در شناخت بیش‌تر اعجاز این کتاب آسمانی یاری دهد.

کلید واژگان: سوره مریم، سوره طه، ادبیت، آشنایی‌زدایی.

سال سوم، شماره پنجم، بهار و تابستان ۱۳۹۷

۱- مقدمه

بر همگان واضح و مبرهن است قرآن با فصاحت و بلاغت بالای خود، کلای فوق بشری بوده که توجه هر پژوهشگری را به تدبّر و تعمق در آیات آن جلب می‌کند. قلمرو زیباشنای قرآن ابعاد گسترده‌ای دارد هم معنا و هم صورت را در بر می‌گیرد. انتخاب و گزینش واژگان، عبارات آهنگین، آرایه‌ها و صنایع بدیعی متناسب با معنا به همراه موسیقی دلپذیر، جلوه‌های زیبایی قرآن را دو چندان کرده است. بنابراین؛ تحلیل آیات قرآن بر اساس انواع نقدها در خور اهیت است.

از مؤلفه‌های مهم در ماندگاری اثر ادبی، فرم (صورت) است که در دیدگاه صاحب نظران، مفهوی پر معنا و پیچیده دارد. آنچه به اثر ادبی، شکل و ساختار می‌بخشد، همان بیان است که در صورت تجلی یافته و ماندگاری اثر را حاصل می‌شود. بافت شکل گرفته بر اثر هماهنگی و انسجام آرایه‌های زیباشناختی، فرم یا صورت، عینیت یافته و معنا در آن نظام می‌یابد.

لازم به ذکر است مساله "فرم" با چشم‌اندازهای گوناگون و در تقابل‌های مختلف، از دیر باز مورد توجه فلاسفه بوده است. اصطلاحات "جوهر" و "صورت" و "ماده" همیشه در مرکز گفتگوهای صاحب‌نظران بوده است (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۱: ۶۸). بنابراین؛ پژوهش و تحلیل آثار ادبی بر پایه فرم یا صورت اهمیت زیادی دارد خصوصاً اگر پژوهش در سخنان باری تعالی باشد.

این مقاله بر آن است تا با تکیه بر نقد فرمالیسم، دو سوره "مریم" و "طه" را مورد نقد صورت-گرایی قرار دهد. سوالی که در این‌جا مطرح است آن است که:

۱- بر اساس نقد فرمالیسم، عناصر زیباشنای دو سوره "مریم" و "طه" کدامند؟

۲- مظاهر ادبیت، آشنایی‌زدایی، وجه غالب و جادوی مجاورت در دو سوره "مریم"

و "طه" چگونه نمود یافته است؟

۳- بر اساس نقد صورت‌گرایی دو سوره "مریم" و "طه"، آیا وجه اشتراک و

اختلافی در ساختار زیبایی دو سوره وجود دارد؟

۱-۱- پیشینه تحقیق

صرف نظر از کتاب‌های نقد که در آن از فرمالیسم روی بحث می‌شود، کتاب "رستاخیز کلمات" از شفیعی کدکنی، از مهم‌ترین کتاب‌هایی است که در این حیطه می‌توان نام برد. نویسنده این کتاب مخاطب را با جریان صورت‌گرایی روی و تأثیر

آن آشنا می‌کند که سبب می‌شود خواننده با نگاهی متفاوت به آثار سعدی و حافظ و دیگر بزرگان ایران زمین بنگرد.

در مورد سبک‌شناسی، فصاحت و بلاغت، اعجاز قرآن کتاب‌ها و مقالاتی نوشته شده است که برای جلوگیری از اطاله کلام به ذکر برخی بسنده می‌کنیم: پایان نامه "جلوه‌های ادبی و موسیقایی جزء ۳۰ قرآن در مهار ترجمه فارسی: ۱۳۸۵" و "تأثیر الصوت علی معانی آیات "الإنذار" و "البشیر" الجزء الثلاثون نمودجا: ۱۳۸۸". در سال ۱۳۸۹ سوره مبارکه مریم از منظر سبک‌شنای توسط محمد خاقانی و محمد جعفر اصغری مورد نقد و بررسی قرار گرفت.

در سال ۱۳۹۲ "آشنایی‌زدایی در جزء ۳۰ قرآن کریم" توسط قاسم مختاری و مطهره فرجی کار شد.

در سال ۱۳۹۳ سوره "ضحی" نیز توسط محمد خاقانی با تکیه بر نقد فرمالیستی مورد نقد و تحلیل قرار گرفت.

درباره دو سوره طه و مریم تا به حال به شکل پژوهشی مستقل، کاری صورت نگرفته است.

۲- ادبیات نظری

۲-۱- مکتب فرمالیسم

قبل از این که به مکتب فرمالیسم بپردازیم، لازم است ذکر کنیم که از دیدگاه ناقدان، عبد القاهر جرجانی (۴۷۱ هـ) با مطرح کردن "نظریه نظم"، از پیشگامان نقد صورت‌گرایی به شمار می‌آید. جرجانی منهج کاملی را در نقد ارائه داد. وی تأکید داشت نظم کلمات و معنی آن‌ها ارتباط تنگاتنگی با هم دارند و بین لفظ و معنی مناسبت وجود دارد (عبد المنعم، ۱۴۱۶: ۱۰۳-۹۸). از نظر عبد القاهر نقد ادبی سالم، به سلامت نظم و ترتیب درست جملات استوار است نه به آرایه‌های سنگین مثل تجنیس و ترصیع و... (علی علام، ۱۹۹۳: ۶۴).

فرمالیسم روی یکی از مهم‌ترین مکاتب نقد ادبی و از بحث انگیزترین رویکردهای آغاز قرن بیستم، توجه بسیاری را به خود جلب کرده است. این مکتب در طول جنگ جهانی اول در روسیه به وجود آمد و در خلال سال‌های ۱۹۲۰ به اوج رسید. با تأسیس انجمن مطالعه در زبان ادبی "society for the study of literary of language" و انجمن تحقیقات زبان شعری "society for investigation of poetic

"language" که اعضای معروف آن بوریس آخن بام، شکلوفسکی و یاکوبسن بودند و انجمن زبان‌شناسان مسکو "Moscowlinguistic" فرمالیسم روسی به ریاست یاکوبسن در سال ۱۹۱۵، شکل گرفت (شیسا، ۱۳۷۸: ۱۴۸).

فرمالیست‌ها ادبیات را فرم محض دانسته، از نظر آن‌ها دو اصل تغییر شکل در زبان عادی و صناعات ادبی، باعث آشنایی‌زدایی شده‌اند. این مکتب با این دیدگاه، مورد انتقاد مارکیست‌ها مواجه شد چون این دو مکتب دو رویکرد متفاوت نسبت به ادبیات داشته‌اند. فرمالیست‌ها به ظاهر و ساخت توجه می‌کردند و مارکیست‌ها ادبیات را بازتاب مستقیم واقعیت اجتماعی می‌دانستند.

از فرمالیست‌های معروف می‌توان روبان یاکیسون، رنه ولک، ویکتور شکلوفسکی را نام برد که هر یک دارای آراء خاص خود در نقد فرمالیسم هستند که در متن مقاله به آن‌ها اشاره خواهیم کرد.

۲-۲-۲- پردازش کلی سوره "مریم" و سوره "طه"

۲-۲-۱- سوره مریم

سوره مریم در مکه نازل شد و نوزدهمین سوره قرآن است و ۹۸ آیه دارد و با حروف مقطعه "کهیعص" آغاز می‌شود. ترتیب نزول بعد از سوره فاطر و قبل از سوره طه است. نام‌گذاری این سوره از آیه ۲۷، نام مادر حضرت عیسی گرفته شده است. این سوره شامل سرگذشت زکریا و مریم و حضرت عیسی و یحیی و ابراهیم و فرزندش اسماعیل و ادريس و دیگر پیامبران الهی است. مسائل مربوط به قیامت و چگونگی رستاخیز و سرنوشت مجرمان و پاداش پرهیزکاران و مواعظ و نصیحت است. فضای سوره سرشار از لطف و امید است تا جان و دل انسان را به ایمان و پاکی و تقوا سوق دهد. شیوه بیان قصه به صورت آیات محاوره‌ای می‌باشد که زیبایی خاصی به آیات بخشیده است. با توجه به این که در قرآن آیات سجده‌دار وجود دارد و چهار سوره سجده واجب دارند، اما آیه ۵۸ سوره مریم آیه سجده نام‌گذاری شده است. در تفسیر آمده است این آیه نتیجه‌ای است از سرنوشت پیامبران و امت‌های گذشته که در آیات قبل آمده است (معرفت، ۲۰۰۷: ۱/ ۱۹۸).

۲-۲-۲- سوره طه

سوره طه در مکه نازل شد و بیستین سوره قرآن است و ۱۳۵ آیه دارد. ترتیب

نزول بعد از سورهٔ مریم می‌باشد. با حروف مقطعهٔ "طه" آغاز می‌شود. این سوره شامل عظمت قرآن، صفات جلال و جمال خداوند، سرگذشت پیامبران پیشین همچون حضرت موسی (ع) و حضرت آدم (ع) و ماجرای وسوسهٔ ابلیس است و نصیحت و اندرز بیدارکننده است. نام دیگر این سوره کلیم است چون دربارهٔ حضرت موسی (ع) و چگونگی گویش ایشان با خداوند سخن گفته است.

فضای سوره بر لطف و مرحمت پروردگار است. این سوره نیز مثل سورهٔ مریم شامل آیات محاوره‌ای می‌باشد. آیات ۸۱ و ۸۶ سورهٔ طه به آیات غضب نام‌گذاری شده است. لازم به ذکر است غضب حالتی است که بر اثر عوامل خاصی بر انسان عارض شده، با تأثر و تغییر حالت توأم است؛ ولی از آن‌جا که ذات باری تعالی ثابت و نامتغیر است، قطعاً مراد از غضب خداوند سبحان غیر از غضب در انسان است. محققان و مفسران قرآن منظور از غضب خداوند را همان انتقام و بلا و عذاب می‌دانند که بر اثر بدکاری در دنیا بر شخص وارد می‌شود. (فرهنگ نامهٔ علوم قرآن، ۹۹/۱)

۳- تحلیل و بررسی سورهٔ "مریم" و "طه" بر اساس مقولات نقد

فرمالیسم

۳-۱- ادبیت

از مسائل بنیادی در فرمالیسم روی مسألهٔ ادبیت است. ادبیت همان چیزی است که یک متن موجود در یک زبان را از دیگر متن‌هایی که ارزش ادبی ندارند جدا می‌کند. از نظر صورت-گرایان روس وظیفهٔ منتقد، کشف هین ادبیت است (همان: ۶۶).

رستاخیز کلمات یکی از مظاهر ادبیت است. در نگاه فرمالیست‌ها واژه از اهمیت زیادی برخوردار است. واژگان در کنار یکدیگر اثر ادبی زیبا پدید می‌آورند. همان‌طور که رنه ولک می‌گوید: «انواع فنون ادبی نظیر وزن شعر، تکرار اصوات یا صداها و کلمات و طرز ترکیب اصوات برای این ابداع شده‌اند تا توجه را به سوی واژه جلب کنند» (علوی مقدم، ۱۳۷۷: ۷۴). نخستین اثر فرمالیستی موسوم به "رستاخیز واژه" توسط شک洛夫سکی در سال ۱۹۱۴ منتشر شد (شیسا، ۱۳۷۸: ۱۵۲). منظور از رستاخیز واژه، مجموعه عناصری که ساختار ادبی را پدید می‌آورد و از وزن، قافیه، صامت، مصوت، هجا، صور خیال، صنایع بدیعی، زاویه دید تشکیل می‌شود. مشروط بر

این‌که نباید زائل و فاقد نقش باشد و همه کلمات، نقش خاصی را ایفا کنند و اجزاء در کنار یکدیگر زیبایی متن را قوت بخشند.

واژگان در قرآن کریم، زیبایی اعجاب‌انگیزی دارند. هماهنگی و تناسب بین لفظ و معنا، فصاحت و بلاغت قرآن را به حد اعلا رسانده است. بسیاری از واژگان تنها یک‌بار در قرآن به‌کار رفته‌اند که نمونه آن‌ها را در سورهٔ مریم و طه نیز شاهد هستیم. بررسی این واژه‌ها و عمق معنای آن‌ها، از نقطه نظر نقد فرمالیستی، چه بسا بیش‌تر ما را در جهت زیباشنای قرآن، کتاب مقدس رهنمون می‌کند. اگر چه شناخت زیبایی قرآن وصف ناشدنی است.

۳-۲- رستاخیز کلمات سورهٔ "مریم"

۳-۲-۱- اِنْسِيًّا

این واژه تنها یک‌بار در قرآن به‌کار رفته است و آن هم در سورهٔ مریم: *فَكُلِّي وَاشْرِي وَفَرِي عَنِّيَا فَاِنَّمَا تَرِي مِنَ الْبَشَرِ اَحَدًا فَقُولِي اِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَنِ صَوْمًا فَلَنْ اَكْلِمَ الْيَوْمَ اِنْسِيًّا* (مریم/۲۶) در غریب القرآن آمده است: اِنْسِي: و هو واحد الإنس و إنس جمع الجنس يكون بطرح ياء النسبة مثل روم (روى) (سجستانی: ۷۱/۱). (اِنْسِيَا: دون اَحَدًا: اَنَّ المراد فَلَئ اَكْلِمَ الْيَوْمَ اِنْسِيَا وَاِنَّمَا اَكْلِمَ الْمَلِكِ وَاُنَاجِي رَبِّي). (الألوى، ۱۲۷۰: ۸۷) یعنی من فقط با انسان سخن نمی‌گویم ولی با فرشتگان و پروردگرم مناجات می‌کنم. این واژه به زیبایی در جایگاه خودش قرار گرفته است که هم متناسب با معنا می‌باشد و هم، هماهنگ با واژگان فاصله در آیات قبل که شامل "جَنِيًّا، سَرِيًّا، مَنِيًّا و..." می‌باشد و هم، هماهنگ با فاصله در آیات بعدش مثل "فَرِيًّا، بَعِيًّا، صَبِيًّا و..." می‌باشد. هیچ واژه‌ای را با این معنا و با این هم‌آوایی نمی‌توان جایگزین این کلمه کرد.

۳-۲-۲- رُطْبًا جَنِيًّا

کلمهٔ رُطْبٌ فقط یک بار در قرآن به‌کار رفته است و آن هم در سورهٔ مریم آیهٔ ۲۵. *«وَهَزِي اِلَيْكَ بِجِدْعِ النَّخْلَةِ تُسَاقِطُ عَلَيْكَ رُطْبًا جَنِيًّا»* در تفسیر القرطبی آمده است: رُطْبًا جَنِيًّا: لَمْ يَدُو. قَالَ وَتَفْسِيرُهُ: لَمْ يَحْفَ وَ لَمْ يَبْسُ وَ لَمْ يَبْعُدْ عَنْ يَدِي مُجْتَنِبِهِ (قرطبی، بی‌تا: ۳۵۱/۱۱) جَنِيًّا: (قد طَابَتْ وَصَلَّتْ). خرما نیز در زبان عربی اسامی زیادی دارد مقصود در اینجا خرمایی که تازه باشد صفت جَنِيًّا که همراه با رُطْبٌ به‌کار رفته هم برای تثبیت و اطمینان دادن به حضرت مریم است و هم برای هم‌آوایی با فواصل قبل و بعدش

که زیبایی این واژه را سبب گردیده است.

۳-۲-۳- اصطبر

این واژه به‌طور کلی سه بار در قرآن به‌کار رفته است که یک‌بار آن در سورهٔ "مریم" آمده است «رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا فَاعْبُدْهُ وَاصْطَبِرْ لِعِبَادَتِهِ هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا» (مریم/۶۵). این واژه به معنای صبر تنها نیست، بلکه صبری که با تحمل کردن باشد ملاک است. در لسان‌العرب ابن‌منظور آمده است: واصطبر: جعل له صبراً (ابن‌منظور، ۲۰۱۰: ۴/۴۳۹). راغب اصفهانی در "المفردات فی غریب القرآن" می‌نویسد: اصطبر: أی تَحَمَّلَ صَبْرًا بَجْهَدِكَ (الراغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۱/۴۷۴). در این آیه نیز، تناسب لفظ با معنای در خور توجه است. در آیات قبل آمده است بهشت از آن کسی است که پرهیزکار باشد و خداوند فراموش نخواهد کرد. در ادامه صبر داشتن برای رسیدن به بهشت، ملتزم عبور از سختی‌ها و ثابت قدم بودن در عبادت است نه فقط صبر تنها. بنابراین این واژه نیز با در برداشتن دو معنی در خودش به زیبایی‌گزینش شده است.

۳-۲-۴- عتیا

این واژه دو بار در سورهٔ مریم، و تنها در این سوره از قرآن به‌کار رفته است: «قَالَ رَبِّ أُنِّي يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا وَقَدْ بَلَغْتُ مِنَ الْكِبَرِ عِتِيًّا» (مریم / ۸). «ثُمَّ لَنَزَعُنَّ مِنْ كُلِّ شَيْعَةٍ أَيْهَمٌ أَشَدُّ عَلَى الرَّحْمَنِ عِتِيًّا» (مریم/۶۹). در قاموس قرآن آمده است: عتیا: كَبُرَ وَ وَلِيَّ كِه هَمَان نِهَائِيَّت فِرْتَوْتِي وَ نِهَائِيَّت پِيرِي اسْت (قرشي بنایي، ۱۳۷۱: ۴/۲۹۱). زجاج در معانی القرآن می‌آورد: عتیا: (الأشدُّ فالأشدُّ) (الزجاج، ۱۹۸۸: ۳/۳۴۰). هدف از به‌کارگیری کلمهٔ "عتیا" در این جایگاه، که نهایت پیری زکریاء را به تصویر می‌کشد، نمایان‌گر قدرت لایزال خداوند در ممکن کردن غیرممکن است. در آیهٔ ۶۹ عتیا در اصل عتوی بر وزن فعول بوده به معنای تمرد و عصیان است. منظور آیه به‌زودی متمردين نسبت به خدای رحمان را بیرون می‌آوریم. در کلمهٔ "علی الرحمن" هم التفات به‌کار رفته است و شاید نکتهٔ آن اشاره به این باشد که تمرد آن‌ها بیار بزرگ است. آن‌ها خدایی را که رحمتش همه را فرا گرفته، چنین خدایی را تمرد کردند (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۴/۱۲۰).

۳-۲-۵- سمياً

فقط دو بار در قرآن و تنها در سورهٔ مریم به کار رفته است: «يَا زَكَرِيَّا إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ اسْمُهُ يَحْيَىٰ لَمْ نَجْعَلْ لَهُ مِنْ قَبْلُ سَمِيًّا» (مریم/۷) سمياً (أى: نظيراً في السَّمَوِّ وَالرَّفْعَةِ) یعنی احدی را قبل از او یحیی نام نهادیم. خداوند در هین سوره، برای نظیر نداشتن در بلندی و عظمت و علو از کلمهٔ سیاً استفاده کرده است. «رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا فَاعْبُدْهُ وَاصْطَبِرْ لِعِبَادَتِهِ هَلْ نَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا» (مریم/۶۵) (الشنقیطی، ۲۰۱۳: ۳/۳۶۸) این واژه، هم برای خداوند و هم برای حضرت یحیی در همانند نداشتن استفاده شده است. در تفسیر الیزان آمده است اوصافی که خداوند برای حضرت یحیی شمرده اوصافی است که در اوصاف هیچ پیغمبری قبل از او نظیرش نیست. مثل دارا شدن حکم در کودکی و یادت و ترک ازدواج (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۸).

۳-۲-۶- جثیاً

این کلمه دو بار در قرآن و تنها در سورهٔ مریم به کار رفته است: «هُوَ رَبُّكَ كُنْ حَشْرَتَهُمْ وَالشَّيَاطِينَ ثُمَّ كُنْ حَضْرَتَهُمْ حَوْلَ جَهَنَّمَ جِثِيًّا» (مریم/۶۸). «ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ آمَنُوا وَنُدْرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثِيًّا» (مریم/۷۲) کلمه جثی جمع جاثی است و وزنش در اصل فاعول بوده است و جاثی کسی را گویند که دو زانو نشسته باشد. مقصود این است که مردم در روز قیامت انبوه انبوه و دسته دسته حاضر می‌شوند. دسته‌های متراکم که از پشت هم بالا می‌روند و این معنا با سیاق آیه متناسب‌تر است. در روز قیامت همه را برای چشیدن عذاب جمع می‌کنیم، در حالی که همه از ذلت به زانو در آمده باشند (همان: ۱۱۹).

۳-۲-۷- وُدّ

واژه "وُدّ" تنها یکبار در قرآن و آن هم در سورهٔ مریم در آیهٔ ۹۶ به کار رفته است: «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا» (مریم/۹۶). کسانی که ایمان آورده و کارهای شایسته کرده‌اند به زودی (خدای) رحمان برای آنان محبتی (در دل‌ها) قرار می‌دهد. "وُدّ" به معنای حبّ تنها نیست بلکه دوست داشتن همراه با میل و الفت است. در غریب القرآن آمده است. الوُدّ محبة الشيء وتمنی کونه، ویستعمل فی کل واحد من المعنیین علی أن التمنی یتضمن معنی الود لان التمنی هو تشهی حصول ما توده، وقوله: (وجعل بینکم مودة ورحمة) وقوله: (سیجعل لهم الرحمن ودا) فإشارة إلى

ما أوقع بينهم من الألفه المذكورة. (الراغب الاصفهانی، ۱۴۱۲: ۵۱۷/۱) این که واژه‌ای یا تعداد حروف اندک، بار معنایی بالایی را در رساندن پیام به خواننده دارد در خور اهمیت است. احتمال دارد بر اساس همین زیبایی لفظی باشد که این آیه به آیه "وَدَّ" نام‌گذاری شده است.

۳-۳-۳- رستاخیز کلمات در سوره طه

۳-۳-۱- آانسث

«إِذْ رَأَى نَارًا فَقَالَ لِأَهْلِهِ امْكُثُوا إِنِّي آنَسْتُ نَارًا لَعَلِّي آتِيكُمْ مِنْهَا بِقَبَسٍ أَوْ أَجْدٍ عَلَى النَّارِ هُدًى» (طه / ۱۰) "آنسث" یعنی رأیث، "آنس: عَلِمَ". در لسان العرب آمده است: "الإناس" وهو الإبصار ويُقال: آنَسْتُ وأنسْتُه أي أبصرته (۱۶/۶) آنس الشيء: أحسّه. آنس من جانب الطور ناراً یعنی موسى أبصر ناراً وهو "الإناس" (۱۵/۶).

قرآن کلمات مترادف را دقیقاً در جای خود به کار برده است. در این آیه واژه "آنس" و "أبصر" مترادف هستند. آنس الشيء: أبصر. آنس به همراه (رأى) به معنی (أبصر) به کار رفته است. آنس را قرآن وقتی به کار برده که آن چیز را ببینی یا بشنوی و انسی هم داشته باشی. در این جا دیدن آتش همان رحمتی است که برای پیامبر نازل شده است.

۳-۳-۲- أهش

واژه أهش فقط یکبار در قرآن و آن هم در سوره طه آیه ۱۸ به کار رفته است: «قَالَ هِيَ عَصَايَ أَتَوَكَّأُ عَلَيْهَا وَأَهشُّ بِهَا عَلَى غَنَمِي وَلِي فِيهَا مَأْرَبٌ أُخْرَى» در تفسیر الیزان آمده است: منظور ریختن برگ درختان به وسیله عصا برای آنها است (طباطبائی، ۱۳۷۴: ۱۴۳/۱۴). در این آیه به کارگیری واژه "أهش" خصوصیت عصای حضرت موسی را بیان می‌کند. تکرار حرف "هـ" در "أهش، هی، علیها، بها، فیها" صنعت واج‌آوایی را در این آیه نشان می‌دهد و زیبایی این واژه را سبب شده است.

۳-۳-۳- بیضاء

واژه بیضاء در این آیه نیز از کلماتی است که زیبایی آیه را سبب شده است و دقیقاً در مکان اصلی خودش به کار رفته است سفیدی به گونه‌ای بوده است که برای بینندگان خارق عادت به شمار می‌رفته است (همان: ۲۷۱/۸). «وَاضْمُمْ يَدَكَ إِلَى

جَنَاحِكَ تَخْرُجُ بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ سُوءِ آيَةٍ أُخْرَى» دستت را در گریبانانت فرو بر، تا بی هیچ عیبی، سفید و درخشان بیرون آید، این هم آیتی دیگر است. دومین معجزه حضرت موسی که خداوند در همان ابتدا به خود او نشان داد "ید بیضاء" بود که چون دست در گریبان می کرد و بیرون می آورد، با اراده الهی دست او از سفیدی می درخشید. همچنین؛ بیضاء در این آیه زیبایی کلمه ید و جناح را نیز دو چندان می کند.

۳-۳-۴- یخصفان

«طَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ» این آیه دوبار در قرآن به کار رفته است یکی در سوره اعراف ۲۲/ و دیگری در سوره طه ۱۲۱/. واژه «ی خصفان» در واقع متعدی می باشد و شیئاً در تقدیر گرفته شده است (العکبری، بی تا: ۵۶۱/۱). و به معنای پوشاندن آمده است "شروع کردند به پوشاندنشان با برگ های بهشت." اما این "پوشاندن" با "پوشاندن" لباس متفاوت است. با دقت در چند فرهنگ لغت می بینیم انتخاب "این فعل" در این جایگاه کاملاً به جا است. برای پوشیدن لباس از فعل "لَبَسَ" استفاده می شود. با تدبیر در معنای "خَصِفَ" می بینیم این واژه در اکثر لغت نامه ها به معنی پیوستن و چیزی را بر روی چیز دیگری قرار دادن، آمده است: «خَصَفَ الْعُرْيَانُ الْوَرَقَ عَلَى بَدَنِهِ» آلزقه به، غطاه به، ستره به (ابراهیم انیس، ۱۳۸۹: ۴۵۰). در اینجا نیز حضرت آدم و حوا با برگ بهشت خودشان را پوشاندند نه این که آن را پوشیده اند.

۳-۳-۵- اصطنعتک

این فعل فقط یکبار در قرآن به کار رفته است «وَاصْطَنَعْتُكَ لِنَفْسِي» (طه/ ۴۱) کلمه اصطناع بر وزن افتعال به معنای احسان است وقتی گفته می شود (صنع فلانا - فلانی را صنع کرد معنایش این است که به او احسان نمود، و چون گفته شود (اصطنع فلانا) معنایش این می شود که احسان خود را درباره فلانی تحقق داد و تثبیت کرد. وقتی گفته می شود (فلانی فلان را اصطناع کرد) معنایش این است که آن قدر به وی احسان کرد که وی را به او نسبت می دهند، و می گویند: این صنیع فلانی است و این نمک پرورده او است (طباطبائی، ۱۳۷۴: ۲۱۲/۱۴). معنای اصطناع موسی به این است که خدای تعالی او را برای خود اختصاص داد و آن وقت موقعیت کلمه (لنفسی) کاملاً روشن می شود و اما بنا بر معنای اول، از نظر سیاق مناسب تر آن است که بگوییم (اصطناع) متضمن معنای اخلاص است و به هر حال معنای آن این است که من تو را خالص برای خودم قرار دادم و همه نعمت هایی

که در اختیار تو است همه این‌ها از من و احسان من است و در آن غیر من کسی شرکت ندارد، پس تو خالص برای منی، آن وقت مضمون آیه مورد بحث با آیه (واذکر فی الكتاب موسی انه کان مخلصاً) روشن می‌شود. از این جا معلوم می‌شود این که بعضی گفته‌اند: مراد از اصطناع، اختیار است و معنای اختیار خدا موسی را برای خود این است که او را حجت میان خود و خلق خود قرار دهد، به طوری که کلام او و دعوتش کلام و دعوت وی باشد (همان: ۲۱۳/۱۴).

۳-۳-۶- الْمَنِّ وَالسَّلْوَى

«يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ قَدْ أَنْجَيْنَاكُمْ مِنْ عَدُوِّكُمْ وَوَعَدْنَاكُمْ جَانِبَ الطُّورِ الْأَيْمَنِ وَنَزَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوَى»

(طه/۸۰) ای فرزندان اسرائیل در حقیقت شما را از دشمنان رهانیدیم و در جانب راست طور با شما وعده نهادیم و بر شما ترجیحین و بلدرچین فرو فرستادیم. کلمه سلوی سه بار در قرآن به کار رفته است و در هر سه مورد با کلمه "المن" آمده است (عبدالباقی، ۱۳۷۴: ۴۵۴).

من در لغت به گفته بعضی قطرات کوچکی همچون قطرات شبنم است که بر درختان می‌نشیند و طعم شیرینی دارد (مفردات راغب ماده من) یا به تعبیر دیگر یک نوع صمغ و شیره درختی است با طعم شیرین و بعضی گفته‌اند طعم آن شیرین توأم با ترشی بوده است. سلوی در اصل به معنی آرامش و تسلی است. و بعضی از ارباب لغت و بیاری از مفسران آن را یک نوع "پرند" دانسته‌اند (الراغب، ۱۴۱۲: ۲۴۱/۱). راغب این دو کلمه را یک چیز می‌داند: «كلاهما إشارة إلى ما أنعم الله به عليهم وهما بالذات شيء واحد لكن سماه منا بحيث أنهما من به عليهم، وسماه سلوی من حيث أنه كان لهم به التسلي» (همان: ۴۷۵). این دو واژه در کنار هم ترکیب زیبایی را به وجود آورد. برخی از شاعران از این دو کلمه در آثارشان استفاده کرده‌اند. پروین اعتصای از این دو واژه در اشعارش بهره برده است:

چو اسرائیلیان کفران نعمت مکن چون هست هم سلوی و هم من

(دیوان پروین اعتصای: ۱۵)

۳-۴- آشنایی زدایی

آشنایی زدایی از جمله مفاهیم کاربردی در نظریات نقد هنری و ادبی است که نخستین بار توسط ویکتور شکلوفسکی در سال ۱۹۱۷ در مقاله‌ای با عنوان "هنر یعنی

تکنیک "مطرح شد. وی در این مقاله عنوان می‌کند کار اصلی هنر، ایجاد تغییر شکل در واقعیت است (شیسا، همان: ۱۵۸). هدف شکوفسکی از آفرینش مفهوم "آشنایی‌زدایی" در واقع کشف وجه تمایزی بود که زبان شاعرانه را از زبان مقرون به صرفه و ساده روزمره مجزا می‌کند. او معتقد بود که "سخن شاعرانه سخنی شکل‌بندی شده (فرم‌بندی شده) است. بر طبق این مفهوم، هدف هنر، انتقال حس چیزهاست آن‌گونه که ادراک می‌شوند، نه آن‌سان که دانسته می‌شوند؛ از این رو هنر با افزودن بر دشواری و زمان فرایند ادراک، از آن‌ها آشنایی‌زدایی می‌کند (رک: رضایی هفتاد، ۱۳۹۲: ۸۸-۶۹).

یکی از دلایلی که بر اهمیت آشنایی‌زدایی می‌افزاید، آن است که به بخش یا بخش‌هایی از متن منحصر نمی‌شود، بلکه بخش‌های مختلف و متعدد متن را در بر می‌گیرد، و از آن‌جایی که پیکره متن از کلمات و جملات تشکیل می‌شود، آشنایی‌زدایی می‌تواند در بخش زیادی از این کلمات و جملات بیاید. به همین جهت می‌توان آشنایی‌زدایی را به دو نوع اساسی تقسیم کرد، که همه انواع آشنایی‌زدایی در آن بگنجد. نوع اول به جوهر ماده زبانی مربوط است؛ که جان کوهن آن را «آشنایی‌زدایی استبدالی یا جایگزینی» نامیده است. نوع دوم به ترکیب کلمه با کلمات دیگر در سیاق مربوط است، سیاقی که گاه طولانی و گاهی کوتاه است. و این نوع آشنایی‌زدایی «ترکیبی یا ساختاری» نام دارد (همان: ۸۸-۶۹).

بسیاری از مسائل زبانشناسی امروز برای ما به سبب کثرت استعمال عادی شده‌اند و لذا تأثیر خود را از دست داده‌اند، اما با غریب‌سازی می‌توان دوباره از آن‌ها استفاده کرد (شیسا، ۱۳۷۸: ۱۵۸). آشنایی‌زدایی حد و مرز ندارد. هر نوع نوآوری در هنر، آشنایی‌زدایی است زیرا در عالم هنر هیچ حرف تازه‌ای وجود ندارد و در عین حال اگر چیزی واقعا هنر باشد، حتما تازه است و "غریب" و "نا آشنا" (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۱۸: ۹۹). اینک به بررسی آشنایی‌زدایی در دو سوره "مریم" و "طه" می‌پردازیم.

۳-۴-۱- آشنایی‌زدایی در سوره "مریم"

۳-۴-۱-۱- حروف مقطعه

حروف مقطعه در آغاز سوره‌ها می‌آیند و معنای مستقلی ندارند. این حروف بین خدا و رسولش نوعی رمز به حساب می‌آیند. سوره "مریم" جزء ۱۴ سوره‌ای

است که با حروف مقطعه آغاز می‌شود. حروف مقطعه سورهٔ مریم پنج حرفی می‌باشد. یکی از زیبایی‌های این حروف، طولانی بودن آن است و همچنین، سه عدد از حرف‌های آن باید با مدّ خوانده شود و این خود از زیبایی‌های این سوره می‌باشد. چرا که تا قبل از این سوره، حرف‌های مقطعه سوره‌ها کوتاه هستند. همچنین شروع حروف مقطعه سوره با حرف "ک" و تکرار حرف "ک" در آیهٔ دوم در کلماتی مثل "ذکر، ربّک، زکریاء" آرایهٔ واج‌آرایی را تداعی می‌کند.

۳-۴-۱-۲- خطاب

یکی از انواع خطاب‌های قرآن، خطاب «تحبیب» یا «تجب» است. «تحبیب» به معنای کسی را دوست خود قرار دادن و «تجب» به معنای اظهار محبت و دوستی به دیگران است. در خطاب تحبیب، گوینده می‌خواهد به مخاطب اظهار دوستی و محبت کند؛ مانند: (یا أَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ) «ای پدر! چرا چیزی را می‌پرستی که نه می‌شنود و نه می‌بیند؟». در این آیه حضرت ابراهیم عمویش آذر را خطاب و دوستانه، وی را از پرستش بت‌ها نهی می‌کند: «إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلَا يُغْنِي عَنْكَ شَيْئًا / يَا أَبَتِ إِنِّي قَدْ جَاءَنِي مِنَ الْعِلْمِ مَا لَمْ يَأْتِكَ فَاتَّبِعْنِي أَهْدِكَ صِرَاطًا سَوِيًّا / يَا أَبَتِ لَا تَعْبُدِ الشَّيْطَانَ إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلرَّحْمَنِ عَصِيًّا / يَا أَبَتِ إِنِّي أَخَافُ أَنْ يَمَسَّكَ عَذَابٌ مِنَ الرَّحْمَنِ فَتَكُونَ لِلشَّيْطَانِ وَلِيًّا» واژهٔ "أَبَتِ" ۸ بار در قرآن به کار رفته است که ۴ بار در سوره مریم به ترتیب در آیه‌های ۴۲، ۴۳، ۴۴ و ۴۵ است.

۳-۴-۱-۳- خَرُّوا سُجَّدًا

واژهٔ "خَرُّوا" سه بار به شکل جمع در قرآن به کار رفته است: (یوسف / ۱۰۰) (سجده / ۱۵) (مریم / ۵۸). در سورهٔ مریم: «وَأُولَئِكَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ مِنْ ذُرِّيَةِ آدَمَ وَمِمَّنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ وَمِمَّنْ ذُرِّيَةِ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْرَائِيلَ وَمِمَّنْ هَدَيْنَا وَاجْتَبَيْنَا إِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُ الرَّحْمَنِ خَرُّوا سُجَّدًا وَبُكِيًّا» (۵۸) (..... سجده‌کنان و گریان به خاک می‌افتادند). در هر سه آیه واژه "خَرُّوا" با "سُجَّدًا" آمده است. خَرُّوا در اصل از مادهٔ "خَرِر" است که معنای صدای آب و مانند آن است که از بلندی به زیر می‌ریزد در خود قرآن به هین معنا نیز آمده است: «خَرَّ مُوسَىٰ صِعْقًا» (اعراف / ۱۴۳). به کار بردن این تعبیر در مورد سجده‌کنندگان اشاره به این است که آن‌ها در همان لحظه که برای سجده به زمین می‌افتند صدایشان به تسبیح بلند است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۴۵/۱۷).

۳-۴-۱-۴-۳- اطناب

یکی از انواع اسلوب بدیعی قرآن، اطناب به زیادت است. در این اسلوب، کلماتی بر جمله داخل می‌شود که بدون آن‌ها هم محتوا کامل است اما برای تأکید مطلب، این کلمات به جمله افزوده می‌شود. اطناب به زیادت انواع گوناگونی دارد. اصولاً غالب کلماتی که زیادت واقع می‌شوند حرف هستند اما در سورهٔ مریم فعل "کان" زیادت واقع شده است «فَأَشَارَتْ إِلَيْهِ قَالُوا كَيْفَ تُكَلِّمُ مَنْ كَانَ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا» (مریم / ۲۹).

۳-۴-۱-۵- خبر و انشاء

خبر کلامی است که ذاتاً قابل اتصاف به صدق و کذب باشد و بتوان آن را اثبات یا رد کرد. قصد اولیه و اصلی از ایراد جملات خبری، انتقال پیامی به مخاطب و آگاه کردن وی از مضمون خبر است؛ اما از جملات خبری برای اغراض دیگری هم استفاده می‌شود که در علم معانی بررسی می‌شود؛ یعنی گاهی مقاصد دیگری وظیفه اصلی (اخبار) را تحت الشعاع قرار می‌دهند. در آیه ۴ سوره مریم مراد از خبر اظهار ضعف و بیچارگی است «هَلْ رَبِّ إِلَهِي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَاسْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا وَلَمْ أَكُنْ بِدُعَائِكَ رَبِّ شَقِيًّا» (مریم / ۴).

۳-۴-۱-۶- استعاره

قَالَ رَبِّ إِلَهِي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَاسْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا وَلَمْ أَكُنْ بِدُعَائِكَ رَبِّ شَقِيًّا (مریم / ۴). گفت پروردگارا من استخوانم سست گردیده و (موی) سرم از پیری سپید گشته و ای پروردگار من هرگز در دعای تو ناامید نبوده‌ام. در این آیه استعاره محسوس به محسوس به کار رفته است. اشتعال به معنای انتشار زبانهٔ آتش و سرایت آن است. هر چیزی که قابل احتراق باشد در مجمع البیان آمده است جمله "اشتعل الرأس شیباً" از بهترین استعارات است و معنای این است که سفیدی مو در سر من منتشر می‌شود و منظور از شعلهٔ آتش همان زبانه است (بیستونی: ۱۴۲).

۳-۴-۱-۷- قسم

به آیاتی که در آن‌ها سوگند یاد شده است "آیات قسم" می‌گویند؛ چه یادکننده سوگند خدا باشد و چه مخلوقات، هرچند بیش‌تر سوگندهای قرآن از طرف خدای

متعالی است که برای تاکید بر سخن خویش یا بیان اهیت برخی پدیده‌ها و موضوعات به آن‌ها سوگند یاد کرده است. «فَوَرَبِّكَ لَنَحْشُرَنَّكَ وَالشَّيَاطِينَ لَنَحْضُرَنَّهُمْ حَوْلَ جَهَنَّمَ جِثِيًّا» (مریم / ۶۸).

۳-۴-۲- آشنایی‌زدایی سوره "طه"

۳-۴-۲-۱- رمز و سمبل: "طه"

کوتاه‌ترین آیه بی‌نقطه قرآن است که اولین آیه سوره طه با آن آغاز می‌شود.

۳-۴-۲-۲- حروف مقطعه

سوره "طه" جزء ۱۴ سوره‌ای است که با حروف مقطعه آغاز می‌شود، نیز جزء چهار سوره‌ای است که نامش و آیه اولش که همان مقطعه می‌باشد یکی است. زیبایی این حروف که دو حرفی است و بعد از سوره مریم که حروف مقطعه آن پنج حرف می‌باشد؛ توجه هر قرآن‌پژوهی را به تفکر و تعمق در واژه جذب می‌کند و این از زیباشناختی‌های قرآن محسوب می‌شود.

"الرَّحْمٰنُ عَلٰی الْعَرْشِ اسْتَوٰی"

این آیه به آیه "استواء" نام‌گذاری شده است. معنی این آیه این است: «خدای رحمان بر تخت قرار گرفت» چون کلمه عرش در خود قرآن نیز به معنای عرش استعمال شده است. در سوره یوسف می‌فرماید: «وَرَفَعَ أَبَوَيْهِ عَلَى الْعَرْشِ» یعنی (یوسف پدر و مادر خود را بر تخت نشانند و بالا برد). به این ترتیب آیه موهم جسمانیت پروردگار است که البته خداوند از این موضوع منزّه است لذا معنای حقیقی آیه چیز دیگری است: (و خداوند بر هستی مستولی گشت).

۳-۴-۲-۳- سامری

این لفظ سه بار در قرآن و تنها در سوره "طه" ذکر شده است: «قَالَ فَإِنَّا قَدْ فَتَنَّا قَوْمَكَ مِنْ بَعْدِكَ وَأَضَلَّهُمُ السَّامِرِيُّ / قَالُوا مَا أَخْلَفْنَا مَوْعِدَكَ بَلْكُنَّا جَمَلْنَا لَمَجْنُونًا أَوْزَارًا مِنْ زِينَةِ الْقَوْمِ فَقَدَرْنَا هَٰهَا فَكَذَّبَكَ الْقَلْبِيُّ السَّامِرِيُّ / قَالَ فَمَا حَطْبُكَ يَا سَامِرِيُّ».

داستان وی بر حسب قرآن مجید از این قرار است که حضرت موسی (ع) برای گرفتن تورات به کوه طور می‌رفت. سامری در نبود حضرت موسی (ع)، مجسمه‌ای به شکل گوساله درست کرد و در آن لوله‌های تعبیه شده قرار داد که وقتی باد

از آن می‌گذشت صدای گاو تولید می‌شد. وی بدین شکل قوم موسی را فریفت اصل لفظ "سامری" منسوب است به "شمرون". شمرون فرزند شیلکر است که یشاگر فرزند چهارم یعقوب بود که به مناسبت انتساب به جد خویش (شمری) یا (سامری) معروف شده است.

۳-۴-۲-۴- مقتضای حال

آن‌چه در سوره طه مناسب اقتضای حال و مقام است آیه قرآنی «خَذَهَا وَلَا تَخْفُ سُنْعِيدَهَا يَرْتَمَا الْأُولَى» می‌باشد که به دنبال آیه «فَأَلْقَاهَا فِإِذَا هِيَ حَيَّةٌ تَسْعَى» می‌آید. اوصاف گوناگون به «عصای موسی دادن، به اقتضای مقام و مناسب کلام است؛ زیرا در آیه ۲۰ سوره طه، از آن به «حَيَّةٌ تَسْعَى» تعبیر شده و دو بار یعنی در سوره شعراء / آیه ۳۲ و سوره اعراف / آیه ۱۰۷ به «ثعبان مبین» معرفی شده و در سوره نمل آیه ۱۰ و سوره قصص آیه ۳۱ از عصای موسی به صورت «...تَهْتَزُ كَأَنَّهُ جَانٌ...» تعبیر شده است. در سوره طه خطاب «خَذَهَا وَلَا تَخْفُ...» چون موسی ترسیده بود و خطاب آرام‌بخش لازم بوده است که در موسی طمأنینه ایجاد کند. بنابراین به اقتضای حال و مقام سخن گفته شده است.

۳-۴-۲-۵- خطاب تثنیه به لفظ مفرد

آن است که گوینده، لفظ مفرد می‌آورد و دو فرد را در نظر می‌گیرد. در سوره طه شاهد این مورد هستیم: «قَالَ فَمَنْ رَبُّكُمَا يَا مُوسَى» (طه/۴۹) ای موسی پروردگار شما دو تن کیست. آیه خطاب به موسی و هارون است ولی موسی ذکر شده و هارون ذکر نشده است. یا موسی و یا هارون در تقدیر بوده است. «فَلَا يَخْرُجُكُمَا مِنَ الْجَنَّةِ فَتَشْقَى» مبادا ابلیس شما را از بهشت بیرون کند! که به زحمت و رنج خواهی افتاد. آیه خطاب به آدم و حوا است ولی کلمه "فَتَشْقَى" به صورت مفرد آمده، اما هر دو را قصد کرده است.

۳-۴-۲-۶- استفهام تقریری

یکی از زیبایی‌های قرآن در بیان سرنوشت گذشتگان، به کارگیری اسلوب استفهام تقریری است. این اسلوب در فن داستان‌نویسی، مخاطب را تشویق می‌کند تا قصه را پی‌گیری نماید. نمونه استفهام تقریری در سوره طه «وَهَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى» (طه/۹) و آیا خبر موسی به تو رسید.

۳-۴-۲-۷- استعاره

همچنین، در آیه ۱ سوره طه «*وَلَا صَلْبَيْنَكُم فِي جُدُوعِ النَّخْلِ*» لفظ «فی» که برای هر جزئی از جزئیات ظرفیت وضع شده است برای معنی «علی» به شیوه تصریحیه تبعیه، استعاره آورده شده است.

۳-۴-۲-۸- توریه

توریه مجرده آن است که هیچ‌کدام از لوازم "موری به" و "موری عنه" در آن ذکر نشود. مانند: (الرحمن علی العرش استوی). استوا به دو معنا است؛ یکی استقرار در مکان که معنای نزدیک است، ولی مقصود گوینده نیست؛ زیرا خداوند منزله از مکان است و دیگری استیلا و ملک که معنای دور و بعید از ذهن است. در این آیه، معنای دور استوا مقصود خداوند است.

۳-۴-۲-۹- جناس

جناس مذیل که به آن جناس متوج نیز می‌گویند، از انواع جناس ناقص و به این معنا است که یکی از دو کلمه، ارکان جناس، از دیگری چند حرف بیش‌تر داشته و افزایش حروف تنها در اول و یا آخر کلمه باشد؛ به خلاف جناس ناقص که افزایش حروف آن گاهی در اول، گاهی در وسط و گاهی در آخر کلام است. مانند آیه «*وَانظُرِ إِلَى الْهَلِكِ*». (طه/۹۷)

۳-۴-۲-۱۰- مجاز

نام‌گذاری چیزی به اسم حالت سابق آن، از اقسام مجاز لغوی است. یکی از اقسام مجاز لغوی "تسیة الشيء بما كان عليه" یعنی نام‌گذاری چیزی به اسم حالت و کیفیت قبلی آن است، به عبارت دیگر، در نظر گرفتن یک چیز به همان حالتی که در زمان گذشته بوده که این از علاقات مجاز نیز شمرده شده است: «*من يأت ربه مجرمًا*» در این آیه نیز به شخصی که در دنیا مجرم بوده، به اعتبار گذشته‌اش، در آخرت مجرم اطلاق شده است.

۳-۵- وجه غالب

یکی از مراحل سه‌گانه‌ای که فرمالیسم در آغاز مورد تحقیق قرار داد، وحدت جانب صوتی و معنایی است به‌گونه‌ای که یک کل غیر قابل تفکیک را شکل می‌دهد.

در این مرحله مفهوم وجه غالب به گونه‌ای ثمربخش از کار درآمد و به یکی از حساس‌ترین و دقیق‌ترین و پر محصول‌ترین وجوه و مفاهیم در نظریه فرمالیسم روی بدل شد. وجه غالب، انسجام و استواری ساخت و صورت را تضمین می‌کند. وجه غالب، هر اثر را تشخیص می‌بخشد. می‌توان گفت که به گونه‌ی شاخصی از منظر موسیقایی نشان ویژه همان طرح‌های عروضی است، همان چیزی که صورت منظوم آن را شکل داده است. نظم به خودی خود، نظامی از ارزش‌هاست (شفیعی کدکنی، ۱۳۱۸: ۳۶۰-۳۵۹). اوزیپ پریک در سال ۱۹۱۷ مقاله‌ای منتشر کرد و در آن کوشید همه عناصر مهم زبانی را در شعر مشخص کند. تکیه او در این مقاله بر تکرار آواهاست. بعدها رنه ولک گفت که تأثیر کلی شعر بر آهنگ، یعنی ارکستریشن است (شیسا، ۱۳۷۸: ۱۶۱).

دکتر شفییعی کدکنی در کتاب رستاخیز کلمات سه نوع موسیقی را بر می‌شمارد: "موسیقی عروضی، موسیقی قافیه و موسیقی داخلی" که دو تای اخیر را عنوان می‌کند در قرآن وجود دارد. موسیقی داخلی در نثر "سجع" و در قرآن "فاصله" نام دارد (همان: ۴۴۸ و ۴۴۹). بنابراین؛ تحلیل زیباشنای قرآن بدون در نظر گرفتن وجه موسیقایی، غیر ممکن است. هماهنگی لفظ و معنا در واژه‌های قرآن تبلوری اعجاب‌انگیز دارد. هماهنگی بین حروف و نظماهنگ انتهایی آیات و جاذبه موسیقایی مرتبط با معنا بیار متأثر از آواها و صوت سجع‌ها و فواصل قرآنی است. نظماهنگ‌ها برگرفته از ویژگی‌های خاص حروف الفبا است.

گفتیم موسیقی قافیه در نثر سجع نام دارد. سجع در لغت به معنی آواز کبوتر است و در ادبیات به تناسب آوایی در پایان جمله‌های نثر گفته می‌شود، اما به پایان آیات کریمه قرآن، اغلب «فواصل» به جای سجع، اطلاق می‌شود، از جمله آثار و عملکردهایی فواصل و یا اسجاع در قرآن، تأثیر مویقایی، تنظیم فکر و احساس قاری قرآن، استواری لفظی آیات، کمک به حافظه و تداعی معانی، ایجاد وحدت در شکل آیات، توجه به زیبایی ذاتی کلمات، تناسب و قرینه‌سازی، وحدت در کثرت و تناسب است.

۳-۵-۱- موسیقی در سوره "مریم" و "طه"

۳-۵-۱-۱- موسیقی درونی

به طور کلی موسیقی قرآنی، یا ظاهری و یا باطنی است و فرق بسیاری بین

آن‌هاست. موسیقی ظاهری آن است که وقتی می‌شنوی، به وجد می‌آیی و جنبه خارجی دارد و از تقسیم کلام در پاره‌های مساوی و سپس قافیه‌بندی هر عبارت پدید می‌آید. اگر موسیقی از خارج عبارت و نه از داخل آن به گوش برسد، یعنی از قافیه‌ها و بحر و وزن، این همان موسیقی درونی یا باطنی است، که سری از اسرار معماری قرآنی می‌باشد و هیچ ترکیب ادبی در آن مشارکت ندارد (سلطانی، ۱۳۹۱: ۸).

موسیقی درونی همان مؤانست بین لفظ و معنا است. موسیقی بیرونی نیز دستاورد صنایع بدیعی همان قافیه، سجع و... است. نظام‌هنگ درونی دستاورد جلالیت تعبیر و ابهت بیان است. در نوع دوم زیبایی لفظ و شکوهمندی معنا پیوند ناگسستنی دارند (معرفت، ۲۰۰۷: ۲۳۴). نمونه آن در سوره "مریم" آن‌گاه که حضرت زکریاء در جایگاه عجز و ناله در می‌آید و اظهار سستی می‌کند آیه این‌گونه می‌آید: «إِذْ نَادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا» (مریم / ۳) (پروردگارش را آهسته صدا زد). کلمه خفياً کاملاً با معنا و مقتضای حال سازگار است.

در آیه ۴ نیز «قَالَ رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي» در این آیه یان صوت و معنا رابطه محکی برقرار است که جا به جا کردن آن، موجب خلل در آیه می‌شود. یا زمانی که حضرت زکریاء با صدای بلند شکوه می‌کند: «إِنِّي خِفْتُ الْمَوَالِيَ مِنْ وَرَائِي وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا» (مریم / ۵) صدای فتحه و الف در کلماتی مثل "الموالی، ورائی، عاقراً، ولیاً" کاملاً متناسب با معنا آورده شده‌اند. در سوره "طه" حضرت موسی (ع) در مقام کمک از خداوند ضییر "ی" متکلم در فاصله قرار می‌گیرد. «قَالَ رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي / وَيَسِّرْ لِي أَمْرِي / وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي / يَفْقَهُوا قَوْلِي» در حالی که در آیه قبل به الف ختم شده است: «أَذْهَبْ إِلَيَّ فِرْعَوْنُ إِنَّهُ ظَعْنِي».

۳-۵-۱-۲- موسیقی بیرونی

موسیقی بیرونی همان قافیه و سجع و دستاوردهایی از این قبیل است. مثل فواصل آیات در قرآن، که تقریباً همان کارکرد قافیه در شعر است ولی فراتر از آن و منحصر به خود می‌باشد. به هر حال، فواصل آیات آثار و عملکردهایی را در ایجاد نظم‌آهنگ دقیق در میان آیه‌های شریفه قرآنی دارد که از آن جمله‌اند: تأثیر موسیقایی، تشخص دادن به کلماتی خاص، زیبایی و احساس خوشایندی و نشاط قاری، زیبایی معنوی یا تنوع در عین وحدت، تنظیم فکر و احساس قاری قرآن، استواری

لفظی آیات، کمک به حافظه و سرعت انتقال قاریان قرآن، جهت فهم مفاهیم قرآنی، ایجاد وحدت در شکل آیات، کمک به تداعی معانی، ایجاد قالب مشخص و حفظ وحدت در بین آیات (سلطانی، ۱۳۹۱: ۸).

سوره مریم و طه شکلی داستان گونه دارند و آهنگ و موسیقی فواصل و داخل آیات این سوره زیباترین جنبه هنری آن‌ها است که با فضای معنایی داستان‌ها هماهنگی کامل دارد، داستان‌ها با اسلوب نرم و رضایت‌بخش آيخته شده‌اند. فواصل در این دو سوره به حرف الف ختم شده‌اند و تکرار برخی از کلمات در فواصل زیبایی خاصی به دو سوره بخشیده است.

برخی مواقع در قرآن کریم برای ایجاد این نوع تناسب‌های زبانی و مویقایی، تغییراتی (ظاهری و درونی) در آن انجام می‌شود. از جمله تغییرات ظاهری یا فراهنجاری‌های ادبی در فواصل آیات، تقدیم و تأخیر عامل‌ها و معمول‌ها در جمله، غیر منصرف شدن واژه‌ای که منصرف است، انتخاب جنبه مذکر یا مؤنث بودن اسم جنسی که هم می‌تواند مذکر باشد و هم مؤنث، تغییرات معنایی، در معنا و درون ایجاد می‌شود تا از لحاظ مفهومی نیز بافت منسجی به وجود آید: نمونه‌ای از تقدیم و تأخیر الفاظ یا همان تناسب زبانی و موسیقایی:

۱. «فَأَلْفِي السَّحْرَةَ سُجَّدًا قَالُوا آمَنَّا بِرَبِّ هَارُونَ وَمُوسَى» (طه / ۷۰) در این آیه ابتدا نام هارون و سپس نام موسی آمده است ولی در بقیه سوره‌ها اول نام موسی و سپس هارون آمده است. این امر نشان می‌دهد که برای رعایت فواصل آیه، هارون را مقدم آورد تا پایان آیات به الف ختم شود.

۲. در آیه ۶۷ "طه" موسی در نقش فاعل در انتهای آیه قرار گرفته است «فَأَوْجَسَ فِي نَفْسِهِ خِيفَةً مُوسَى / قَالُوا لَنْ نَبْرَحَ عَلَيْهِ عَاكِفِينَ حَتَّى يَرْجِعَ إِلَيْنَا مُوسَى» (طه / ۹۱).

۳. اصولاً موسی که مورد خطاب قرار می‌گیرد بیش‌تر در اول به کارگیری می‌شود در سوره "طه" (یا موسی) برای رعایت فواصل در انتهای کلام آمده است: مثل: «وَمَا تَلْكَ يَمِينِكَ يَا مُوسَى» (۱۷) «قَالَ أَلْقَهَا يَا مُوسَى» (۱۹) «قَالَ قَدْ أُوتِيتَ سُؤْلَكَ يَا مُوسَى» (۳۶) «... ثُمَّ جِئْتَ عَلَيَّ قَادِرٌ يَا مُوسَى» (۴۰) «قَالَ فَمَنْ رُبُّكُمْ يَا مُوسَى» (۴۹) «قَالَ أَجِئْتَنَا لِنُخْرِجَكَ مِنْ أَرْضِنَا بِسِحْرِكَ يَا مُوسَى» (۵۷) «وَمَا أَعْجَلَكَ عَنْ قَوْمِكَ يَا مُوسَى» (۸۳).

لازم به ذکر است کلماتی که در فواصل می‌آیند از اهمیت زیادی برخوردارند و تکیه کلام بر آن‌ها استوار است. با وجود این که فاصله آیات سوره "طه" بر حرف "الف" بنا شده اما در جایی که سخن از "سامری" به میان می‌آید، "سامری" با

وجود این که بر حرف (ی) مشدد می‌باشد، در فاصله قرار می‌گیرد: «قَالَ فَإِنَّا قَدْ فَتَنَّا قَوْمَكَ مِنْ بَعْدِكَ وَأَضَلَّهُمُ السَّامِرِيُّ» (۸۵) «قَالُوا مَا أَخْلَفْنَا مُوعِدَكَ بِمَلِكِنَا وَلَكِنَّا حَمَلْنَا أَوْزَارًا مِنْ زِينَةِ الْقَوْمِ فَقَدَفْتَاهَا فَكَذَلِكَ أَلْقَى السَّامِرِيُّ» (۸۷) «قَالَ فَمَا حَطْبُكَ يَا سَامِرِيُّ» (۹۵).

۳-۶- جادوی مجاورت

جادوی مجاورت یکی از مهم‌ترین عوامل تعیین‌کننده در تأثیرات زبانی و شیوه‌های بلاغی است، همان چیزی که بعضی از انواع آن را در بلاغتهای ملل مختلف جهان، چندین هزار سال است که ادیبان و اربابان بلاغت با عنوان جناس یا معادل‌های آن، در زبان‌های فرنگی شناخته‌اند و به رده‌بندی انواع آن پرداخته‌اند. تأثیر هنری جادوی مجاورت، در شاهکارهای ادبی جهان و در کتب مقدس عالم و در صدر همه آن‌ها قرآن کریم، امری است که هیچ‌کس از آشنایان در آن تردید ندارد. جادوی مجاورت در همه زبان‌ها بوده و هست (شمیسا، ۱۳۷۸: ۴۰۸-۴۰۹).

اگر چه قافیه‌ها، قافیه‌های یانین، تسجیع‌ها و جناس‌ها ابزارهای هنرنمایی شاعران بوده‌اند؛ اما چیدمان کلمات و متجانس بودن آن‌ها در کنار هم، در زیبایی ساختار شعر و نثر اهیت زیادی دارد.

نمونه جادوی مجاورت را در سوره مریم و طه شاهد هستیم: مثل "كُنْ فَيَكُونُ": «مَا كَانَ لِلَّهِ أَنْ يَتَّخِذَ مِنْ وَلَدٍ سُبْحَانَهُ إِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» (۳۵) و یا "نَسِيًا منسياً" بخشی از آیه ۲۳ مریم است: «فَأَجَاءَهَا الْمَخَاضُ إِلَىٰ جَنَعِ النَّخْلَةِ قَالَتْ يَا لَيْتَنِي مِتُّ قَبْلَ هَذَا وَكُنْتُ نَسِيًا مَنْسِيًا» (۲۳). آن‌جا که حضرت مریم به درخت نخل خشکیده پناه آورد و ی‌گوید ای کاش فراموش شده بوده بودم. ترکیب "نسیا منسياً" به معنی کاملاً فراموش شده و به طور کلی از یاد رفته است که فقط در این سوره آمده است (انوری، ۱۳۸۶: ۷۸۱۶).

از نمونه‌های جادوی مجاورت در سوره "طه": می‌توان به موارد مشخص شده در آیات اشاره کرد «إِذْ تَمْشِي أُخْتُكَ... وَفَتَنَّاكَ فُتُونًا فَلَبِثْتَ سِنِينَ... يَا مُوسَىٰ» (۴۰). و یا «فَأَتْبَعَهُمْ فِرْعَوْنُ بِجُنُودِهِ فَغَشِيَهُمْ مِنَ الْيَمِّ مَا غَشِيَهُمْ» (۷۰) «قُلْ كُلٌّ مُرْتَضٍ فَرِئُصًا فَسْتَعْلَمُونَ مَنْ أَصْحَابِ الصِّرَاطِ السَّوِيِّ وَمَنِ اهْتَدَىٰ» (۱۳۵). با دقت در کلمات بالا می‌بینیم کنار هم قرار گرفتن این کلمات و در مجاورت هم سبب زیبایی ساختار آیات سوره مریم و طه گردیده است.

۳-۷- اشتراکات زیباشناختی دو سوره "مریم" و "طه"

۱. دو سوره "مریم" و "طه" هر دو از سوره‌های مکی می‌باشند و پشت سر هم آمده‌اند.
۲. هر دو سوره با حروف مقطعه آغاز می‌شوند و حروف مقطعه نیز جز اعجاز قرآن به شمار می‌آید.
۳. هر دو سوره اولین‌های قرآن را نیز دارند: مثل: آیه "وَدَّ" و آیه "استواء".
۴. هر دو سوره جز سوره‌های "عتاق" به‌شمار می‌آیند (سوره‌های عتاق عبارتند از: "اسراء، کهف، مریم، طه، انبیاء).
۵. یکی از مواردی که زیبایی دو سوره را سبب شده است آیات محاوره‌ای می‌باشند. به آیاتی که بازگو کننده گفتگوهای رسولان الهی با امت‌های آنان است "آیات محاوره‌ای" گویند. شاهد آیات محاوره‌ای در دو سوره "مریم" و "طه": آیات ۴۲ - ۵۱ سوره طه "اذهب انت واخوك..."; گفتگوی دیگری از حضرت موسی و هارون (علیهما السلام) با فرعون و آیات ۴۱ - ۵۰ سوره مریم "واذکر فی الکتاب ابراهیم .. اذ قال لایبه .." ماجرای گفتگوی ابراهیم (ع) با پدرش.
۶. سوره "مریم" و "طه" شکل داستان‌گونه دارند و آهنگ و مویقی فواصل و داخل آیات این دو سوره، زیباترین جنبه هنری آن است که با فضای معنایی هر دو سوره هماهنگی دارد.
۷. قصه‌های هر دو سوره با اسلوبی رضایت‌بخش و با آهنگی نرم و پر از رحمت در پایان قصه‌ها آراسته است و در برخی موارد هم آیات اسلوب قاطع و جدی به خود می‌گیرد.
۸. داستان قرآنی هر دو سوره همراه با پندهای اخلاقی و مواعظ الهی می‌باشند که در کنار هر قسمت، نکته‌ای زیبا یادآور می‌شود و تأثیرپذیری مخاطب از نصائح هنگام خواندن آیات، زیبایی آیات را دو چندان می‌کند.
۹. اوج نکات بدیع و ظرافت سخنوری در هر دو آیه بالاست.
۱۰. هر دو سوره برای تأکید و تقریر کلام از اسلوب‌های تأکید استفاده کردند.
۱۱. آهنگ و موسیقی هر دو سوره یکسان است. فاصله عمدتاً بر حرف مدّ الف می‌آید. مگر در چند آیه که به غیر از حرف الف بنا شده است. قابل ذکر است سوره مریم بیش‌تر بر حرف الف تنوین دار ختم شده، اما سوره طه اکثراً بر الف مقصوره.

فاصله در سورهٔ مریم و طه	
طه	مریم
طه ﴿١﴾ مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْقَى ﴿٢﴾ إِلَّا تَذَكُّرَةً لِمَنْ يَخْشَى ﴿٣﴾ ثَنَدِيلاً مِمَّنْ خَلَقَ الْأَرْضَ وَالسَّمَاوَاتِ الْعُلَى ﴿٤﴾ الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى ﴿٥﴾	كهيعص ﴿١﴾ ذُكِّرَ رَحْمَتِ رَبِّكَ عَبْدَهُ زَكَرِيَّا ﴿٢﴾ إِذْ نَادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا ﴿٣﴾ قَالَ رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا وَلَمْ أَكُنْ بِدُعَائِكَ رَبِّ شَقِيًّا ﴿٤﴾

۱۲. یکی از سبک‌ها و اسلوب‌هایی که مشترکاً در دو سوره شاهد هستیم آیات استفه‌ای می‌باشد: «قَالَ رَبِّ أُنِّي يَكُونُ لِي غُلَامٌ...» (مریم ۸) «قَالَتْ أُنِّي يَكُونُ لِي غُلَامٌ...» (مریم ۲۰) در سوره "طه" نیز آیات استفه‌ای زیاد به کار رفته است: «وَهَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى (طه / ۹) وَمَا تَلَكُ يَمِينُكَ يَا مُوسَى» (۱۷).

۱۳. یکی از اسباب اجمال ظاهری در آیات قرآن "تکرار" است. تکرار، اتصال کلام را در ظاهر قطع می‌کند و آیه دچار اجمال می‌شود. عمده فایدهٔ تکرار، تقریر و تثبیت مطلب در ذهن و نفس آدمی است. منظور از تکرار، تأکید است. این مورد را در هر دو سوره شاهد هستیم: تکرار واژهٔ یوم در این آیه نشان دهندهٔ تکریم و گرای داشت است «وَسَلَامٌ عَلَيْهِ يَوْمَ وُلِدَ وَيَوْمَ يَمُوتُ وَيَوْمَ يُبْعَثُ حَيًّا» (۱۵). و باز این آیه با تغییری اندک تکرار شده است و این از زیبایی‌های نظم-آهنگ‌های قرآنی است: «وَالسَّلَامُ «عَلَيَّ يَوْمَ وُلِدْتُ وَيَوْمَ أَمُوتُ وَيَوْمَ أُبْعَثُ حَيًّا» (۳۳). قرآن کریم، در این زینه، بلاغت را به اوج خود رسانیده است و به گفتهٔ برخی پژوهندگان: «همبستگی الفاظ با معانی، ویژگی تمای قرآن است.» در سوره "طه" نیز شاهد تکرار هستیم: «كَيْ نَسْبِحَكَ كَثِيرًا (۳۳) وَنَذْكُرَكَ كَثِيرًا (۳۴) فَعَشِيهِمْ مِنَ الْيَمِّ مَا عَشِيَهُمْ (۷۸)».

۱۴. از واژگانی که در بردانده معانی مختلف در قرآن است "عین" می‌باشد. این واژه ۶۵ بار در قرآن به کار رفته که در چند آیه عین به خداوند سبحان نسبت داده شده است؛ این بخش از آیات را آیات صفت عین می‌گویند. مثل آیهٔ ۳۹ طه «وَالْقَيْتُ عَلَيْكَ مَحَبَّةٌ مِّنِّي وَلِتُصْنَعَ عَلَيَّ عَيْنِي». علاوه بر این، واژه "عین" در سورهٔ مریم و طه به معنای روشن شدن چشم به کار رفته است. که در هر دو سوره روشن شدن چشم مادر با دیدن فرزند بشارت داده شده است: «فَتَرَىٰ عَيْنًا...» (مریم/۲۶) (چشم خود روشن دار) و همچنین خطاب به مادر به عیسی «...کی تَقَرَّرَ عَيْنُهَا» (طه/۴۰)

تا چشم مادرت روشن گردد) خطاب به موی (ع). در هر دو سوره در دو موقعیت یکسان، روشن شدن چشم مادر یعنی مادر حضرت عیسی (ع) و موسی (ع) و با الفاظ هم‌ریشه به کار رفته است.

۱۵. هر دو سوره به دلیل اسلوب داستانی و برای تقریر سخن خداوند در مخاطبان، بردارنده آیاتی محکم و استوار هستند و زیبایی صنعت اسلوب حکیم در هر دو سوره مشهود است: در سوره "مریم": «قَالَ رَبِّ أُنِّي يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا وَقَدْ بَلَغْتُ مِنَ الْكِبَرِ عِتْيًا (۸) قَالَ كَذَلِكِ قَالَ رَبُّكَ هُوَ عَلَيَّ هَيِّئْ وَقَدْ خَلَقْتَنكَ مِنْ قَبْلُ وَلَمْ تَكُ شَيْئًا» (۹) در سوره طه «قَالَ فَمَا بَالُ الْقُرُونِ الْأُولَى (۵۱) قَالَ عَلَّمَهَا عِنْدَ رَبِّي فِي كِتَابٍ لَا يَضِلُّ رَبِّي وَلَا يَنْسَى» (۵۲).

۱۶. تکرار فواصل را در هر دو سوره شاهد هستیم. در هر دو سوره برخی از کلمات در آخر آیات تکرار شده‌اند. در سوره مریم کلمه "نبیاً" ۷ بار در فاصله قرار گرفته است. آیات "۳۰، ۴۱، ۴۹، ۵۱، ۵۳، ۵۴، ۵۶" و موسی نیز ۱۲ بار در فاصله قرار گرفته است (قرآن کریم / سوره مریم و طه). تکرار از زیبایی‌های ادبی است که واژه را استحکام می‌بخشد.

۱۷. در هر دو سوره شاهد اشتراکات لفظی و معنایی هستیم. نمونه‌هایی از آن‌ها

را در این جا ذکر می‌کنیم:

اشتراکات "لفظی یا معنایی"	مریم	طه
قیامت: (الساعة)	وَأَمَّا السَّاعَةَ فَمَنْ يَعْلَمُونَ مَنْ هُوَ شَرٌّ مَكَانًا وَأَضْعَفُ جُنْدًا ﴿٧٥﴾	إِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ أَكَادُ أُخْفِيهَا لِتُجْزَىٰ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا تَسْعَىٰ ﴿١٥﴾
شقاوت: این واژه و مشتقاتش سه بار در سوره مریم و سه بار در سوره طه به کار رفته است.	... لَمْ أَكُنْ بِدُعَائِكَ رَبِّ شَقِيًّا ﴿٤﴾ وَلَمْ يَجْعَلْ لِي جَبَارًا شَقِيًّا ﴿٣٢﴾ ... أَلَا أَكُونُ بِدُعَاءِ رَبِّي شَقِيًّا ﴿٤٨﴾	.. مَا أَتْرَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْقَىٰ ﴿٢﴾ .. فَلَا يُخْرِجَنَّكُمَا مِنَ الْجَنَّةِ فَتَشْقَىٰ ﴿١١٧﴾ ... فَلَا يَضِلُّ رَبِّي وَلَا يَنْسَىٰ ﴿١٢٣﴾
روشن شدن چشم "قر العين"	قَرِي عَيْنًا ... ﴿٢٦﴾	... كِي تَقَرَّ عَيْنُهَا ﴿٤٠﴾
"چشم خود روشن دار" خطاب به مادر به عیسی (ع)		"تا چشم مادرت روشن گردد" خطاب به موی (ع)

راه راست الصراط السوئی	...فَاتَّبِعْنِي أَهْدِكَ صِرَاطًا سَوِيًّا ﴿٤٣﴾	.. مَنْ أَصْحَابِ الصِّرَاطِ السَّوِيِّ وَمَنِ اهْتَدَى ﴿١٣٥﴾
دعا: "السلام"	وَسَلَامٌ عَلَيْهِ يَوْمَ وُلِدَ وَيَوْمَ يَمُوتُ وَيَوْمَ يُبْعَثُ حَيًّا ﴿١٥﴾ وَالسَّلَامُ عَلَيَّ يَوْمَ وُلِدْتُ وَيَوْمَ أَمُوتُ وَيَوْمَ أُبْعَثُ حَيًّا ﴿٣٣﴾ قَالَ سَلَامٌ عَلَيْكَ سَأَسْتَغْفِرُ لَكَ رَبِّي إِنَّهُ كَانَ بِي حَفِيًّا ﴿٤٧﴾	فَأْتِيَاهُ فَقُولَا إِنَّا رَسُولَا رَبِّكَ فَأَرْسِلْ مَعَنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ وَلَا تُعَذِّبْهُمْ قَدْ جِئْنَاكَ بَيِّنَاتٍ مِّن رَّبِّكَ وَالسَّلَامُ عَلَيَّ مَنِ اتَّبَعَ أَهْدَى ﴿٤٧﴾
اصطبر تنها سه بار در قرآن به کار رفته است. یکبار در سوره مریم و یکبار در سوره طه	رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا فَاعْبُدْهُ وَاصْطَبِرْ لِعِبَادَتِهِ هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا ﴿مریم/٦٥﴾	وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا لَا تَسْأَلُكَ رِزْقًا نَحْنُ نَرْزُقُكَ وَالْعَاقِبَةُ لِلتَّقْوَى ﴿١٣٢﴾

۴- نتیجه

با دقت در زیباشنای دو سوره می‌بینیم هر دو سوره با حروف مقطعه آغاز می‌شوند و اکثر آیات با حرف و آهنگ واحدی چون (الف) در فواصل ختم شده‌اند. هماهنگی آوایی از نظر به‌کارگیری حروف و واژگان، مویقی تأثیرگذار و شگفت‌انگیز، فصاحت و بلاغت بالا، آرایه‌های معنوی و لفظی چون اسلوب حکیم، تأکید و... به همراه تناسب لفظی و معنوی کلمات، زیبایی آیات این دو سوره را دو چندان نموده است.

مکی بودن هر دو سوره و این‌که هر دو سوره به ترتیب پشت هم نازل شده‌اند می‌تواند یکی از دلالتی باشد که سبک و یاق دو سوره را مثل هم کرده است. هر دو سوره دارای ترکیبات و واژگانی هستند که تنها یکبار در قرآن به کار رفته است و این خاص بودن هر دو سوره را نشان می‌دهد.

دیگر از عواملی که سوره مریم و طه را از نقطه نظر زیباشنای در کنار هم قرار می‌دهد شکل داستان‌گونه آیات است. بر این اساس دربردارنده آیات محاوره‌ای هستند. همبستگی یا ائتلاف لفظ و معنی، در دو سوره در اوج است. الفاظ مناسب و شایسته معنای موردنظر می‌باشد. در مقام احترام و تکریم، الفاظ زیبا و نیکو و

در مقام ترساندن و تهدید، کلمات سهمگین انتخاب شده است. به گونه‌ای که لفظ و معنی، در رساندن مقصود، بر هم پیشی بسته و یکی بر گوش و دیگری بر دل فرود آید.

مصادر و منابع

-قرآن کریم

- ابراهیم انیس، عبدالحلیم منتصر؛ عطیه صوالحی، محمد خلف احمد، (۱۳۸۹)، مترجم: محمد بندرریگی تهران: اسلای.
- الآلوسی، (۱۲۷۰)، *تفسیر الآلوسی*، المؤلف: الجزء: ۱، المجموعة: مصادر التفسیر عند السنة
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، (بی تا)، *تفسیر القرآن العظيم*، بیروت: دارالکتب العلمیة.
- ابن منظور، (۲۰۱۰)، *لسان العرب*، بیروت: دار صادر.
- انوری، حسن، (۱۳۸۶)، *فرهنگ سخن*، تهران: انتشارات سخن.
- دیوان پروین اعتصای، کتابخانه اینترنتی برز، مدیریت مسعود حسنی، ۹۵/۱۰/۱
- الراغب الأصفهانی، حین بن محمد، (۱۴۱۲)، *المفردات فی غریب القرآن*، بیروت: دار الشایة.
- رضایی هفتادار، غلامعباس، (۱۳۹۲)، «آشنایی زدایی در نقد شعر»، *مجله ادب عربی*، زمستان: دوره ۵، شماره ۲.
- الزجاج، أبو إسحاق، (۱۹۸۸)، *معانی القرآن و اعرابه*، بیروت: عالم الکتب.
- سجستانی، محمد بن عزیز السجستانی، أبو بکر العزیری ابن عزیز السجستانی (۳۳۰ - ۰۰۰ هـ = ۹۴۱ - ۰۰۰) *غریب القرآن*، ج ۱
- سلطانی رنای، مهدی، (۱۳۹۱)، پژوهش های قرآنی درآمدی بر ابعاد اعجازی و زیباشناختی نظامهنگ
- قرآن نویسنده: دی ماه: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علیه قم، فصلنامه علی - پژوهشی
- شفیعی کدکنی، محمد رضا، (۱۳۱۸)، *رستاخیز کلمات*، تهران: نشر سخن.
- شیسا، یروس، (۱۳۷۸)، *نقد ادبی*، تهران: انتشارات فردوس.
- شنقیطی، محمد الاین، (۲۰۱۳)، *أضواء البیان فی ایضاح القرآن بالقرآن*، دار الفضیلة.
- طباطبایی، ید محمد حین، (۱۳۷۴)، *ترجمه تفسیر الیازن*، قم: دفتر انتشارات

اسلاى.

- طبرى، مجمع البيان فى تفيير القرآن، مترجم: محمد بيستونى، جلد ۱۵
- قرشى بنايى، على اكبر، (۱۳۷۱)، قاموس قرآن، تهران: دار الكتب الإسلامية.
- القرطبي، شمس الدين، (بى تا)، تفسير القرطبي، بيروت: مؤسسة التاريخ العربى.
- العكبى، عبدالله بن حين، (بى تا)، التبيان فى إعراب القرآن، عربستان: بيت الأفكار الدولية.

- عبد الباقي، محمد فؤاد، (۱۳۷۴)، المعجم المفهرس، تهران: انتشارات اسلاى.
- على علام، عبد العاطى غريب، (۱۹۹۳)، البلاغة العربية بين الناقدین الخالدين عبد القاهر الجرجانى و ابن سنان الحفاجى، بيروت: دار الجليل.
- معرفت، محمد هادى، (۲۰۰۷)، التمهيد فى علوم القرآن، قم: نشر مؤسسات فرهنگى انتشاراتى تمهيد.

_____ (۱۳۸۱)، علوم قرآنى، قم: نشر مؤسسات فرهنگى انتشاراتى

تمهيد.

- مكارم شيرازى، ناصر، (۱۳۷۴)، تفسير نمونه، تهران: دار الكتب الإسلامية.

همسانی مضامین حکایت‌ها و افسانه‌های «ازوپ» و محاضرات الأدباء راغب اصفهانی

مرضیه زارع زردینی^۱، آسیه ذبیح نیا عمران، منوچهر اکبری

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه پیام نور

۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور

۳. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران

دریافت: ۹۶/۰۶/۰۷

پذیرش: ۹۶/۰۷/۰۱

چکیده

ازوپ نویسنده اسلاوتبار یونانی (قرن ششم پیش از میلاد) است. اغلب یکصد و چهار افسانه اندرزی وی منشأ تعداد زیادی از امثال و حکم در جهان هستند. حسین بن محمد بن مفضل مشهور به "راغب اصفهانی"، ادیب و شاعر سده چهارم هجری است که برخی از مضامین و محتوای "محاضرات الأدباء ومحاورات الشعراء والبلغاء" او عیناً در افسانه‌های ازوپ دیده شده یا قابل تطبیق با کلمات و عبارات وی است. این می‌تواند از باب "توارد" یا "تأثیر" باشد. از آنجایی که فضایل و رذایل اخلاقی ریشه در ذات انسان دارد و تقریباً در تمام فرهنگ‌ها و زبان‌ها، مورد پذیرش همگان است، بسیاری از مفاهیمی که در افسانه‌های ازوپ آموزش داده شده در محاضرات هم به آن پرداخته شده است. مضامین محاضرات راغب همچون افسانه‌های ازوپ فضایل و رذایل اخلاقی را شامل می‌شود. "اخلاق" یکی از محوری‌ترین بن‌مایه‌ها در زندگی عملی است که در دو حوزه فردی و اجتماعی قابل بررسی است. مقاله حاضر با تکیه بر روش توصیفی - تحلیلی در صدد تحلیل حکایت‌های ازوپ با مضامین و درونمایه‌های مشابه در محاضرات راغب از دو جنبه اخلاق فردی و اجتماعی است.

کلید واژگان: افسانه‌های ازوپ، محاضرات الأدباء راغب اصفهانی، اخلاق.

سال سوم، شماره پنجم، بهار و تابستان ۱۳۹۷

۱- مقدمه

زندگی ازوپ (ایزوپ) در هاله‌ای از ابهام مطرح شده است. بعضی از پژوهشگران گفته‌اند که هرگز افسانه‌پردازی به نام ازوپ در این دنیا نزیسته است و گروهی نیز او را با لقمان حکیم (۱) یکی دانسته‌اند، ولی سقراط و افلاطون، دو فیلسوف یونانی و هرودوت، تاریخ نویس یونانی که از ۱۰۰ تا ۲۰۰ سال پس از ازوپ زیستند و پلوتارک، زندگی‌نامه‌نویس یونانی که نزدیک به ۷۰۰ سال پس از ازوپ زیست، از او یاد کردند. سقراط بعضی از افسانه‌های ازوپ را در زندان به شعر درآورد (حلبی، ۱۳۸۳: ۱۸). ازوپ در حدود ۲۶۰۰ سال پیش (سال ۶۲۰ پیش از یلاد مسیح) در فریگیا (فریقیه) که در آن زمان مرکز برده‌داری آسیای صغیر (بخشی از ترکیه امروزی) بوده است، به دنیا آمد (تقوی، ۱۳۷۶: ۱۰۶). غنیمی هلال درباره ازوپ می‌نویسد: «ازوپ سازنده حکایت‌های حیوانات در روزگار آمایس، فرعون مصر می‌زیست و زادگاه او جزیره سامس است... هم‌چنین؛ از نوشته‌های هرودوت برمی‌آید که ازوپ به دست مردمان دلفی کشته شده است» (غنیمی هلال، ۱۳۷۳: ۲۲۸). زندگی ازوپ در سال ۵۶۰ پیش از میلاد، در ۶۰ سالگی به پایان رسید (همان). آنچه امروز افسانه‌های ازوپ می‌خوانیم، افسانه‌هایی است که پلانودوس، راهبی از شهروندان قسطنطنیه، در قرن چهاردهم میلادی فراهم آورده است. این مجموعه نخستین بار در سال ۱۴۷۹ به چاپ رسید و تا زمانی تنها مآخذ پذیرفته شده افسانه ازوپ و زندگی نامه او بود (جهانشاهی، ۱۳۶۶: ۲۹۳).

«آن‌چه از ازوپ در زبان‌ها مشهور است و در کتاب‌ها به ثبت آمده، قصه‌هایی - بعضاً ابتدایی - از زبان سگ و گرگ و الاغ و مانند آن با مضامینی زمینی است که البته می‌توان همانندی‌های فراوانی از آن را در ادبیات فارسی و عربی و چه بسا ادبیات جهانی پیدا کرد؛ زیرا قصه و افسانه مرز و بوم نمی‌شناسد» (موحدی، ۱۳۸۰: ۱۲۵).

ابوالقاسم حسین بن محمد بن مفضل راغب اصفهانی (وفات ۳۹۶ ه.ق)، از مشاهیر حکمای اسلامی است (یرلوحی، ۱۳۸۶: ۴۱). او مدتی در اصفهان و بغداد زیست و مورد حمایت و تشویق امراء و حکام آل بویه و سامانیان قرار گرفت. آثارش به روانی عبارات، بلاغت و کوتاهی بیان ممتاز است. بزرگ‌ترین اثر راغب کتاب "مُحَاضِرَاتُ الْأَدْبَاءِ وَ مُحَاوِرَاتُ الشُّعْرَاءِ وَ الْبُلْغَاءِ" است. این کتاب گنجینه‌ای در امثال و حکم، ادبیات، تاریخ و... به نقل از آیات قرآن و سخن بزرگان تاریخ و شاعران و حکیمان عرب و عجم است،

که در بردارنده نکات اجتماعی، اقتصادی، حقوقی، تربیتی، نظامی، سیاسی و... است. هم‌چنین محاضرات بر اصل "المحاسن والمساوی" یا "المحاسن والأضداد" تألیف شده یعنی حسن و قبح هر مطلب با هم آمده است. مضامین و محتوای این اثر را می‌توان به سه دسته ادبی، دینی و حکمی تقسیم کرد که در ه رسه مورد به فضایل و رذایل اخلاقی تکیه داشته است.

۱-۱- بیان مسأله

بیش‌تر افسانه‌های ازوپ درباره جانوران است، تعداد کمی از آن‌ها درباره گیاهان، عناصر طبیعی چون باد و خورشید و دریا و ماه است. هم‌چنین آدیان و خدایان هم در تعدادی از این افسانه‌ها به چشم می‌خورد. معدودی از این افسانه‌ها تعلیلی است و به توجیه علت پدیده‌ها می‌پردازد، مانند: لاک‌پشت چگونه لاک خود را به دست آورد؟ چرا مورچه‌ها دزد هستند؟ چرا نباید در مرگ عزیزان خیلی گریه کرد؟ بسیاری از حکایات نیز برای عبرت آموزی و پند به کار می‌رود. ازوپ هر افسانه را با نکته‌ای اخلاقی یا پندی به پایان می‌رساند. افسانه با آرمان‌های اخلاقی و هدف کمال‌جویی که به وسیله فیلسوفان بزرگ اخلاق روزگار باستان عرضه شده، کم‌تر سروکار دارد. فضایی که به وسیله افسانه‌سرایان سفارش شده به‌طور عمده مربوط به فضایل اجتماعی است که زندگانی را راحت‌تر می‌کند و به اعتبار و قیمت کسانی که می‌خواهند با وفاداری، بخشندگی، میانه‌روی، توکل و جز آن زندگی کنند، کمک می‌کند. گاهی هم درس‌هایی می‌دهد که در واقع اخلاقی نیستند، ولی صرفاً درباره حزم و خردمندی که بر پایه تجربه و رفتار مردم و گاهی تباری آن‌هاست که به‌صورت غیرمستقیم پند می‌دهد: چطور بهترین چیزهای دشمن را از دستش بیرون بیاوریم، چگونه از شور بختی‌ها و غلط‌کاری‌های مردمان دیگر عبرت بگیریم و حاصل آن‌ها که چگونه همه چیز را به حساب منفعت و برخوردار خود دگرگون سازیم (حلبی، ۱۳۸۳: ۲۸). هم‌چنین بیش‌ترین مضامین در حکایات حیوانات متعلق به چگونگی رفتار و معامله با دیگران است؛ دیگرانی که اغلب دشمن فرض می‌شوند یا دشمن هستند. به‌طور کلی در داستان‌های مختلف اقوام اعم از اساطیر، داستان‌های دینی و حماسی، داستان‌ها و حکایت‌های اخلاقی و قصه‌های عامیانه شباهت‌های فراوانی هست که حاکی از اقتباس و داد و ستد گذشتگان است، نیز نشان‌دهنده تجارب مشترک اقوام انسانی است. گاهی اصل ماجرا یکی است

ولی شخصیت‌ها و عوامل جانبی و محیطی تغییر کرده و رنگ فرهنگی خاص به خود گرفته است.

۱-۲- پیشینه پژوهش

درباره همسانی حکایات ازوپ و محاضرات راغب تاکنون پژوهشی مستقل نگاشته نشده است؛ اما درباره همسانی حکایات و افسانه‌های اندرزی ازوپ با آثار سعدی در سال ۱۳۹۳ نشریه ادبیات تعلیمی دهقان مقاله‌ای را منتشر کرد. و این پژوهش می‌تواند فتح بابی برای جلب توجه پژوهشگران به حوزه یاد شده در مطالعات تطبیقی باشد.

۱-۳- اهیت و ضرورت پژوهش

تطبیق در ادبیات یان ملت‌ها برای کشف مناسبت‌های فکری و هنری و داد و ستدهای فرهنگی در عصر حاضر ضرورتی انکارناپذیر است و چه بسا به تقویت مناسبات فرهنگی و روابط فکری ملل کمک کند. از آن‌جا که مبحث فضایل و رذایل اخلاقی در ادبیات ایران و جهان از اهمیت قابل توجهی برخوردار است و هم مضمون حکایات ازوپ و هم بخش اعظم محاضرات راغب اصفهانی را درونمایه مذکور در بر می‌گیرد و در این زمینه تاکنون تحقیقی صورت نگرفته است، بررسی این مقوله ضروری به نظر می‌رسد.

۲- بحث و بررسی

۲-۱- مضامین مشترک افسانه‌های ازوپ و محاضرات الأدباء راغب

اصفهان‌ی

اغلب مضامین کتاب "محاضرات الأدباء ومحاورات الشعراء والبلغاء" راغب اصفهان‌ی و افسانه‌های ازوپ را فضایل و رذایل اخلاقی تشکیل می‌دهد. رذایل در علم اخلاق نقطه مقابل فضایل است. گویا سابقه این طبقه‌بندی به یونان باستان برمی‌گردد (غلامحسین‌زاده و قاسم‌زاده، ۱۳۸۹: ۱۵۹). افلاطون، فضیلت را سلامت و اعتدال نفس و فضایل اخلاقی انسان را به سلامت سه قوه عقل، احساس و اراده مربوط می‌داند. از نظرگاه او آن‌گاه که قوه عاقله انسان در سلامت و اعتدال باشد، "حکمت" آفریده می‌شود و از اعتدال قوه احساس و عواطف "عفت" و از اعتدال قوه اراده و "شجاعت"

بروز می‌یابد. به نظر افلاطون از آن‌رو که انسان موجودی اجتماعی و در روابط خود با دیگران نیازمند اعتدال و سلامت است، "عدالت" لازمه فضیلت اجتماعی و حاصل اجتماع فضایل سه‌گانه یاد شده است. ارسطو نیز با پذیرفتن این نظریه تنها به فطری و ذاتی بودن آن اعتراض کرده و آن‌ها را اکتسابی دانسته است (زریاب خویی، ۱۳۶۸: ۳۵۷).

از آن‌جا که فضایل یاد شده حد واسط و اعتدال قوای نفسانی است، باید درجه افراط یا تفریطی نیز برای آن‌ها قائل شد و چون به ازای هر فضیلت دو رذیلت وجود دارد، رذایل اخلاقی به هشت مورد تقسیم می‌شود: حد افراط حکمت، «سفه» است و آن افراط استعمال فکر است در چیزی که واجب نیست و به آن "گربزی" نیز گویند و حد تفریط آن "بله" است که حاصل به کار نبردن قدرت فکری است. "تهور" حد افراط شجاعت و "جبن" حد تفریط آن. "شره" حد افراط شهوت و "خمود و سستی" نقطه مقابل آن. "ستم‌گری" حد افراط "عدالت" و "ستم-پذیری" حد تفریط آن (همان: ۳۵۹). به این ترتیب؛ نظریه حکمای یونان در باب اخلاق به وسیله حکمای مسیحی و اسلامی رشد و گسترش یافت. هم‌چنین؛ "اخلاق" یکی از محوری-ترین بن‌مایه زندگی عملی است، که در دو حوزه فردی و اجتماعی قابل بررسی است.

۳- اخلاق فردی

۳-۱- آشنایی (عادت) مایه خواری است

زمانی که انسان‌ها شتر را دیدند از هیکل درشت او ترسیدند. ولی کم‌کم توانستند بر او سوار شوند. در نتیجه، وقتی ما به اشیاء جالب و مهم عادت کنیم، ابهت خود را از دست می‌دهند. (ازوپ، ۱۳۸۳: ۲۸۳). راغب هم مضمونی شبیه به این سخن دارد:

«أجسرُّ الناس على الأسد أكثرهم له رؤية» (راغب اصفهانی، ۱۴۲۰: ۱۹۷/۴). گستاخ‌ترین مردم بر شیر کسی است که او را بیش‌تر ببینند. در عیون الأخبار آمده است: «من وطفته الأعین وطفته الأقدام» (ابن قتیبه، بی‌تا: ۱۵۹/۳). هر کس، چشم‌ها او را زیاد ببینند گام‌ها، او را لگدمال کنند.

هر طفل نی سوار کند تازیان‌هاش!

نرمی ز حد مبر که چو دندان مار ریخت

(صائب تبریزی، ۱۳۳۶: ۲۰۸)

۳-۲- ازوپ و راغب، برای سخن گفتن چهار شرط قائل هستند ۳-۲-۱- گزاره نباید گفت

شخص گزاره‌گویی مقداری مطالب پریشان برای ازوپ خواند. ازوپ گفت: من فکر می‌کنم تو کاملاً حق داری خودت را بستایی، زیرا کسی جز خودت نخواهی یافت که این کار را برای تو بکند (ازوپ، ۱۳۸۳: ۲۲۶).

در محاضرات الأدباء آمده است: مردی شعری سرود و آن را پیش فرزدق (وفات ۱۱۰ هـ. ق) شاعر توانای عرب خواند و پرسید که نظر او چیست؟ او گفت: ابلیس این شعر را در میان مردمان بگردانید ولی احمقی جز تو نیافت که آن را بیسندد (راغب اصفهانی، ۱۴۲۰: ۸۳/۱). هم‌چنین؛ راغب نیز چون ازوپ گزاره‌گویی را مذمت می‌کند و بابتی از کتاب محاضرات را به این بحث اختصاص داده است و در همین زمینه می‌آورد:

«ولا تكثرن فخير الكلام ال قليل الحروف الكثير المعاني
وقيل خير الكلام ماقل ودل ولم يطل فيمل...»

(راغب اصفهانی، ۱۹۰۲: ۲۶/۱)

(پرگویی مکن، بهترین سخن، واژه‌هایش اندک و معانی‌ش بسیار است. گفته شده: بهترین سخن آن است که اندک باشد و بر مقصود دلالت کند و طولانی نگردد که خسته کننده شود).

مشابه درون‌مایه مذکور در رساله تعریفات عبید زاکانی آمده است: المخبط، آن که خود شعر خواند و خود، سرجناباند (زاکانی، ۱۹۹۹: ۱۱۶).

۳-۲-۲- به اندازه باید گفت

ازوپ اندرز می‌دهد به اندازه سخن باید گفت و در این خصوص حکایت می‌کند: روباهی به خانه بازیگری درآمد و در میان همه دارایی او نقابی دید که سر دیوی را نمایان می‌کرد و ساخته هنرمند بزرگی بود. روباه گفت: چه سر زیبایی! افسوس که در آن مغز نیست! این افسانه نشان می‌دهد که برخی از آدیان با این که ظاهر زیبایی دارند اما سست رأیند (ازوپ، ۱۳۸۳: ۳۸). در محاضرات آمده است: «نظر ارسطاطالیسا إلى رجل حسن اللباس سيء الكلام فقال له يا رجل! تكلم على قدر لباسك أو البس على قدر كلامك» (راغب اصفهانی، ۱۴۲: ۳۶۹/۴). (ارسطاطالیس به مردی نیکو جامه بدگفتار نگریست و به او گفت: ای مرد یا به اندازه جامه‌ات سخن بگوی، یا به اندازه

گفتارت جامه پیوش). حکیم ارسطاطالیس در راهی می‌رفت، جوانی صاحب جمال پیش‌آمد، حکیم از او سوالی کرد، جوابی ابلهانه داد، حکیم گفت: خانه خوبی است ولی ساکنی فرومایه دارد. این حکایت در جلد دوم محاضرات نیز دیده می‌شود (همان: ج ۲، ۲۷۸). به قول سعدی:

تن آدمی شریف است به جان آدمیت
نه همین لباس زیباست نشان آدمیت...
(سعدی، ۱۳۶۳: ۱۴۸)

۳-۲-۳- به موقع باید سخن گفت

ازوپ در مذمت سخن بی‌موقع نقل می‌کند: جوانی هرزه همه میراث خود را تباه ساخت جز بالاپوشی. او روزی [در زمستان] پرستویی دید گمان کرد هوا گرم شد، لذا بالاپوش را فروخت. هوا سرد شد... جوان پرستو را دید که مرده است گفت: ای پرنده بدبخت، هم خودت و هم مرا نابود ساختی (ازوپ، ۱۳۸۳: ۲۵۸). در محاضرات آمده است: «الضَّارُّاطُ فِي أَوَانِهِ خَيْرٌ مِنَ الْقَوْلِ فِي غَيْرِ أَوَانِهِ» (راغب اصفهانی، ۱۹۶۱: ۵۳۱/۲). بادِ معده در زمان خود، بهتر از گفتار در غیر وقتش است.

۳-۲-۴- در مذمت زخم زبان

ازوپ کسانی را ریشخند می‌کند که با زبان‌های نیش‌دار خود سخن می‌گویند و عمل نمی‌کنند (ازوپ، ۱۳۸۳: ۸۱). در محاضرات آمده است: «إِذَا تَسَابَّ اثْنَانِ غَلَبَ الْأَمَهُمَا» (راغب اصفهانی، ۱۴۲۰: ۳/۳۹۳). (چون دو تن همدیگر را دشنام دهند آن‌که فرومایه‌تر است، پیروز گردد). راغب اصفهانی عبارت فوق را یک‌جا از زبان امیر مومنان علی (ع) یاد می‌کند و در جای دیگر از شعبی (همان: ۷۱۳/۲). به قول سعدی:

بلند آواز نادان گردن افراخت
که دانا را به بی‌شرمی بینداخت
نمی‌داند که آواز حجازی
فرو ماند ز بانگ طبل غازی

(سعدی، ۱۳۶۳: ۳۱۱)

کس از بزرگی نباشد به چیز
میفراز گردن به دستار و ریش
که دستار پنبه است و سبلت حشیش
چو صورت همان به که دم درکشند
به صورت کسانی که مردم وش‌اند
کدو سر بزرگ است و بی مغز نیز

(سعدی، ۱۳۷۹: ۳۰۳)

فاضلی بینی که از فضل و فنون فضل پر لیک خامش مانده از دعوی لب‌گویای او
جاهلی بینی گشوده هر دو لب‌ها همچو غار گوش گردون‌گشته کر از غرش غوغای او

(بهار، ۱۳۶۸: ۱۹۷/۲)

در کتاب کلیله و دمنه مشابه این حکایت دربارهٔ روباهی گرسنه است که از صدای مهیب طبل پنداشت که گوشت و پوست آن فراخور آواز باشد... تا عاقبت دانست که هر جا آواز هایل‌تر منفعت آن کم‌تر (نصرالله منشی، ۱۳۴۳: ۷۸).

۳-۲-۵- در مذمت سرزنش نابه‌هنگام

ازوپ در مذمت سرزنش نابه‌هنگام می‌آورد: پسر بچه‌ای که در خطر غرق شدن بود به مرد اندرز گو گفت: اول مرا از مهلکه برهان، بعداً در حال سلامت می‌توانی مرا پند دهی. این داستان به منزلهٔ اخطاری است از برای کسانی که رفتار آن‌ها بهانه‌ای به دست مردم می‌دهد که با او به نامهربانی رفتار کنند (ازوپ، ۱۳۸۳: ۲۶). (۲)

نکته: در هر حادثه‌ای اول کمک کنید، بعد اندرز دهید. مثل: آن نوش به این نیش نی-ارزد (جهانشاهی، ۱۳۶۶: ۷۶). در محاضرات آمده است: یکی از صوفیان را پرسیدند: چرا خدای تعالی خود را «خیر الرازقین» نامید؟ گفت: از آن که وقتی بندگان کافر می‌شوند، روزی آنان را نمی‌برد (راغب اصفهانی، ۱۹۶۱: ۵۸۱/۲). به قول حافظ:

با خرابات نشینان ز کرامات ملاف هر سخن وقتی و هر نکته مکانی دارد

(حافظ، ۱۳۱۰: ۸۵)

۳-۲-۶- خود کرده را تدبیر نیست

ازوپ، در این زمینه می‌آورد: بیهوای عادت داشت که کنیزان خود را وقت «خروس‌خوان» بیدار کند، کنیزکان خروس را سر بریدند... زن که خروس نداشت تا وقت را برای او اعلام کند آن‌ها را زودتر از گذشته بیدار می‌کرد! لذا در دسرهای بیش‌تر مردم از تدبیر خود آن‌ها بهم می‌رسد. (ازوپ، ۱۳۸۳: ۲۵۰) راغب اصفهانی نیز در این خصوص آورده است:

المستجیر بزید عندک ُرتبه کالمستجیر من الرضاء بالتار

(راغب اصفهانی، ۱۴۲۰: ۳/۳۱۹)

(کسی که گاه گرفتاریش به (زید) پناه می‌برد، چونان کسی است که از شدت و شوزش گرما به آتش پناه می‌برد).

ای ز دودی رسته در ناری شده / لقمه جسته لقمه ماری شده...

(مولوی، ۱۳۴۱: ۳/۲۶۷)

۳-۲-۷- در مذمت آرزوی دراز

ازوپ می‌آورد: زاغکی گرسنه بر بالای درخت انجیر انتظار رسیدن انجیرها را می‌کشید. روباهی که به نیت زاغ پی برده بود گفت: آرزو ترا فریب می‌دهد اما هرگز شکمت را پر نمی‌کند (ازوپ، ۱۳۸۳: ۱۱۷). همین مضمون در محاضرات آمده است: کیسُ المتی لا یفرغُ (راغب اصفهانی، ۱۴۲۰: ۳/۱۹۳). (انبان آرزوها را بُن برنیاید). هم‌چنین؛ راغب در بابی جداگانه با عنوان «المنی» آرزوی دراز را ملامت می‌کند: «التحذیر من طول الأمل وقرب الأجل» (همان، ۱۹۰۲: ۴/۱۷۵).

خیال حوصله بحر می‌پزد هیهات / چه‌هاست در سر این قطره محال اندیش

(حافظ شیرازی، ۱۳۱: ۱۳۴)

بر نتابد کوه را یک پرکاه

آرزو می‌خواه لیک اندازه خواه

اندکی گر بیش تابد جمله سوخت

آفتابی کز وی این عالم فروخت

(مولوی، ۱۳۴۱: ۵/۱)

۳-۲-۸- پند گرفتن از شوربختی دیگران

ازوپ حکایت می‌کند: شیر، روباه و خری با هم به شکار رفتند شیر از خر خواست تا شکار را تقسیم کند. خر شکار را به سه قسمت مساوی تقسیم کرد. شیر عصبانی شد و خر را از هم درید و از روباه خواست تا شکار را از نو تقسیم کند. روباه لقمه‌ای از شکار را برداشت و بقیه را جلوی شیر گذاشت. شیر به روباه گفت: از کجا یاد گرفته‌ای که با این دقت تقسیم کنی؟! روباه گفت: از خر! پس باید از بد اقبالی دیگران درس گرفت (ازوپ، ۱۳۸۱: ۱۶۲).

*ما از شور بختی دیگران عبرت می‌آموزیم (ازوپ، ۱۳۸۳: ۴۳).

نکته: کسی که از ناکامی‌ها و بدبختی‌های دیگران پند می‌گیرد، موفق و

خوشبخت است (جهانشاهی، ۱۳۶۶: ۱۳۴).

الدهر كالدهر والأيام واحدة والناس كالناس والدنيا لمن غلبا

(راغب اصفهانی، ۱۴۲۰: ج ۴، ۷۰۷)

(روزگار همان روزگار است و روزها یکی هستند و مردم همان مردمانند و دنیا از آن کسی است که پیروز شود).

۳-۳-۳ اخلاق اجتماعی

۳-۳-۳-۱ در مذمت عجز و ناتوانی

ازوپ و راغب هر دو عجز و ناتوانی را مذمت می‌کنند و دو مضمون در این زمینه دارند که به شرح زیر است:

۳-۳-۳-۲ ناتوانی و ادعای شجاعت!

ازوپ می‌آورد: روباه گرسنه‌ای که دستش به انگورهای تازه نمی‌رسید گفت: فکر می‌کردم انگورها رسیده‌اند، حالا می‌بینم ترش مزه‌اند! همین‌طور برخی از مردم چون به سبب بی‌استعدادی خود شکست می‌خورند روزگار را سرزنش می‌کنند (ازوپ، ۱۳۸۳: ۳۲). چنین مضمونی در محاضرات نیز آمده است: «أراد ثعلب أن يصعد على حائط فتعلق بعوسجه فعقرت يده. فأخذ يلومها. فقال يا هذا قد أخطأت حين تعلقت بي، ومن عادتني أن أتعلق بكل شيء» (راغب، ۱۹۶۱: ۷۰۸/۴). (روباهی خواست تا از دیواری بالا رود، به خار چسبید، خار دستش را زخمی کرد. روباه شروع به سرزنش خار کرد. خار گفت: ای فلانی! وقتی به من چسبیدی اشتباه کردی، این منم که عادت دارم به هر چیزی بچسبم). در امثال و حکم آمده است: گریه دستش به گوشت نمی‌رسید گفت گنده است، یا شغال پوزش به انگور نمی‌رسد می‌گوید ترش است! (دهخدا، ۱۳۶۳: ۱۲۷۸/۲).

۳-۳-۳-۳ مرگ ضعیف

ازوپ در حکایت مرگ ضعیف نقل می‌کند: گرگی بره‌ای را در کنار چشمه مشغول آب خوردن یافت، وی بره را متهم کرد که آب را گل‌آلود می‌کند. بره گفت: من فقط با نوک زبانم آب خورده‌ام... گرگ گفت: تو سال گذشته هم پدر مرا از خوردن آب

منع کردی. بره گفت: من در آن زمان زاده نشدم! گرگ گفت:... من به هر حال تو را می‌خورم. در نتیجه وقتی شخصی خواست کارد خودش را در تن کسی فرو کند، نسبت به هر بهانه‌ای کر می‌شود، اگرچه راست باشد (ازوپ، ۱۳۸۳: ۶۱). این افسانه را ربیعہ رقی، شاعر عرب نیز به تازی نظم کرده است:

النوامیش قضت أن لا يعيش الضعفاء
إن من كان ضعيفاً أكلته الأقوياء

(راغب اصفهانی، ۱۴۲۰: ۷۱۶/۴)

(قوانین حکم دادند که ضعیفان زندگی نکنند، چرا که هر کس ضعیف باشد، توانگران او را می‌خورند).

لافونتن نیز این افسانه را از ازوپ گرفته است:

نیرسند جرم و گناه تو چیست
ضعیف است محکوم و حق با قویست

(لافونتن، ۱۳۵۹: ۹۳)

۳-۳-۴- حوادث فراموش می‌شوند

ازوپ می‌آورد: مسافران کشتی گرفتار طوفان شدند... آنان بعد از طوفان به جشن و پایکوبی پرداختند. کشتیبان گفت: دوستان، ما هنوز به مقصد نریده‌ایم و بار دیگر با هوای بد کشتی خواهیم راند (ازوپ، ۱۳۸۳: ۲۴۳ با تلخیص). همین مضمون در محاضرات راغب اصفهانی آمده است: «لو سرتت الكعبة ما بقیت الأعجوبة أكثر من أسبوع» (راغب اصفهانی، ۱۴۲: ۷۰۲/۴). اگر کعبه را هم بدزدند، خبر شگفت آن بیش از یک هفته تازه نمی‌ماند. به بیان دیگر «هر چه آید بر سر اولاد آدم بگذرد» (سعدی، ۱۳۶۳: ۳).

۳-۳-۵- خدا به کسانی کمک می‌کند که آن‌ها به خود کمک

می‌کنند

ازوپ نقل می‌کند: توانگری از اهالی «آتن» با کشتی سفر می‌کرد، ناگهان طوفان کشتی را واژگون کرد همه تلاش کردند تا با شنا خود را به ساحل برسانند. جز یک تن که آتنا (۳) را به فریاد می‌طلبید و نذورات خود را به او وعده می‌داد. یکی از نجات‌یافتگان بانگ بر او زد: همه کار را به آتنا مسپار، بازوان خود را نیز به کار انداز (ازوپ، ۱۳۸۱: ۶۸). مضمون عبارات فوق را می‌توان در محاضرات دید: «من

قرع باباً ولح ولح... من طلب شيئاً وجدّ وجد...» (راغب اصفهانی، ۱۹۶۱: ۴۳۶/۲). (هرکه دری را بکوبد و پافشاری کند بدان راه می‌یابد). هرکه چیزی بخواهد و تلاش کند آن را می‌یابد. عبید زاکانی در رساله دلگشا نیز این حکایت را نقل می‌کند: شخصی می‌گفت: چشمم درد می‌کند و با آیات و ادعیه مداوا می‌نمایم. تلخک گفت: اندکی انزروت (۴) نیز بدان‌ها بیفزای (زاکانی، ۱۹۹۹: ۱۳۷). در قرآن کریم آمده است: «لیس للإِنسان إلا ما سعى» (سورهٔ نجم، آیهٔ ۴۰). (آدمی را نیست جز آن چه کوشید). خواجه عبد الله انصاری می‌گوید: از آسمان کلاه می‌بارد، اما بر سر آن که سر فرود آرد (انصاری، ۱۳۷۲: ۲۰۱).

نابره رنج گنج یسر نمی‌شود

مزد آن گرفت جان برادر که کار کرد

(سعدی، ۱۳۶۳: ۱۱۸)

بتر از کاهلی ندانم چیزی

کاهلی کرد رستم را حیز

(سنایی، ۱۳۴۱: ۳۰۱)

گفت پیغمبر به آواز بلند

با توکل زانوی اشتر بیند

(مولوی، ۱۳۴۱: ۲۳۲)

۳-۳-۶- گرسنه دین و ایمان ندارد

مردی مجسمه مرکوری (۵) را برد تا بفروشد. مرد فریاد می‌زد: این خدا را بخرید تا پول دار شوید! رهگذری به او گفت: چرا برای خودت نگهش نمی‌داری؟ گفت: من همین الان به پول نیاز دارم. پس، قهرمان این داستان از آدیانی است که برای خاطر آرزو و طمع خویش به هر چیزی سر فرود می‌آورند و هرگز به خدایان نمی‌اندیشند (ازوپ، ۱۳۸۳: ۲۰۱). در محاضرات آمده است: «لا تشاور من لیس فی بینه دقیق». (راغب اصفهانی، ۱۴۲۰: ۱/۲۹). (با کسی که در خانه‌اش آرد نیست، رأی مزن).

احنف می‌گوید: «لا تشاور الجائع حتى تشبع ولا العطشان حتى یروي ولا الأسیر حتى یطلق ولا المقل حتى یجد» (الأبشیهی، ۱۴۲۱: ۱/۷۴). (با گرسنه رأی مزن تا وقتی که سیرش کنی، و با تشنه تا سیراب گردد، و با اسیر تا آزاد شود، و با توانگر گردد). «لا تجتمع عزيمة ووليمة» (ابن ابی حدید، ۱۴۰۴: ۱۷/۱۹۸). (تصمیم محکم و سورچرانی با هم سازگار نیستند).

هر که را بر سماع بنشیند

واجب آمد به خدمتش برخاست

(سعدی، ۱۳۶۳: ۳۰۲)

گفت یک روز با جحی هیزی
گفت او را جحی که انده چاشت
کنز علی و عمر بگو چیزی
در دلم حب و بغض کس نگذاشت

(سنایی، ۱۳۵۹: ۴۱۹)

سائلی پرید از آن شوریده حال
می‌شناسی بازگو ای مرد نیک
گفت اگر نام مهین ذو الجلال
گفت: نانست این بتوان گفت لبیک...

(عطار، ۱۳۵۶: ۲۶۷)

۳-۳-۷- کم پایدار بهتر از بسیار ناپایدار

ازوپ می‌گوید: بهتر است که انسان با قلبی در یک عمر بسازد، تا این که به مرگ زودرس بمیرد (ازوپ، ۱۳۸۳: ۱۹۶). در محاضرات آمده است: «قلیل دائم خیر من کثیر منقطع» (راغب اصفهانی، ۱۴۲۰: ۴۸۱/۳). (اندک پایدار بهتر از بسیار ناپایدار است). در کتاب امثال و حکم آمده است: «قلیل یدوم خیر من کثیر ینقطع» (دهخدا، ۱۳۶۳: ۱۱۶۶/۲) (اندک پایدار به از بسیار ناپایدار).

۴- نتیجه

از مباحث مطرح شده در مقاله نتیجه می‌گیریم که: ازوپ و راغب هر دو به اخلاق در دو حوزه فردی و اجتماعی اهمیت می‌دادند. این دو نویسنده بزرگ علاوه بر تشویق نسل‌های انسانی به فضیلت‌های اخلاقی، آن‌ها را از رذیلت‌های اخلاقی بر حذر می‌دارند. مصادیقی همسان از توارد ذهن این دو حکیم که در این فرصت اندک برشمرده و تحلیل شد همگی گویای ضرورت توجه بشر به مقوله اخلاق است، مانند: به اندازه باید سخن گفت، به موقع باید سخن گفت، از گزافه‌گویی باید پرهیز کرد و نباید با سخن خود، دیگران را آزرده، آشنایی مایه خواری است، افراد عاجز در جهان در معرض خطر بیش‌تری هستند، سرزنش نابه‌نگام سودی ندارد، خود کرده را تدبیر نیست، حوادث فراموش می‌شوند، خداوند به کسانی کمک می‌کند که آن‌ها به خود کمک کنند، نشنیدن اندرز غصه می‌آورد، گرسنه دین و ایمان ندارد، کم پایدار بهتر از بسیار ناپایدار، مرگ ضعیف، طبیعی است، پندگرفتن از شوربختی دیگران ضروری است.

به پژوهشگران پیشنهاد می‌شود که سرمایه‌های فرهنگی بر جا مانده از ازوپ و راغب اصفهانی می‌تواند از لحاظ ساختاری، درون‌مایه و جلوه‌های فرهنگ عامه مورد توجه قرار گیرد.

جدول شماره ۱: متغیر مضاین فضایل و رذایل اخلاقی از دیدگاه ازوپ و راغب

فضایل اخلاقی از دیدگاه ازوپ و راغب	رذایل اخلاقی از منظر ازوپ و راغب
-قناعت	-گرافه گویی
-عبرت از دیگران	-ملامت و سرزنش بی موقع
-صبر	-ناپارسایی زن
-اندازه سخن گفتن	-ایذاء دیگران
-پندگرفتن از شوربختی دیگران	-فقر و گرسنگی
-به موقع اندرز دادن	-ناتوانی و ضعف
-احترام به دیگران	-آرزوی دراز
-شجاعت و قدرت	-نشنیدن اندرز
-تأکید بر عادت درست	-عادت نادرست
-چاره‌اندیشی درست	-دوری از ظن و وهم
-حقایق امور را دیدن	-تدبیر نادرست

پی‌نوشت

- ۱- در المنجد در باره ایزوبس آمده است: عنه اخذت امثال لقمان الحکیم (المنجد، اعلام، ذیل واژه).
- ۲- دم درکشیدن: خاموش ماندن (دهخدا، ۱۳۶۵: ذیل واژه).
- ۳- آتنا Athena یکی از ۱۲ خدای بزرگ اولمپیایی و ایزد بانوی جنگ، صنعت، هنرها و پیشه‌هاست. او تجسم خرد و پشتیبان آتن بود که نام خود را براین شهر نهاد (دیکسون کندی، ۱۳۸۵: ۱۴).
- ۴- انزروت: نوعی صمغ سقزی است به رنگ سرخ، زرد، یا سفید که طعم تلخ و مصرف دارویی دارد.
- ۵- مرکوری Mercury خدای سخنوری، بازرگانی و پیام‌آور خدایان در یونان بود (دیکسون کندی، ۱۳۸۵: ۴۷۶).

مصادر و منابع

الف: کتاب‌ها

- قرآن کریم

- الأبشیهی، شهاب الدین محمد بن احمد ابو الفتح، (۱۴۲۱)، *المستطرف فی کل فن مستطرف*، تعلیق محمد سعید، بیروت: دارالفکر.
- ابن قتیبه الدینوری، ابو محمد عبد الله بن مسلم، (بی‌تا)، *عیون الأخبار*، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن محمد، (۱۴۰۴)، *شرح نهج البلاغه*، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، قم.
- ازوپ، (۱۳۸۱)، *حکایت‌های ازوپ*، ترجمه همایون پاشا صفوی، تهران: انتشارات هرمس (کیمیا).
- _____ (۱۳۸۳)، *افسانه‌های ازوپ داستان‌سرای یونانی*، ترجمه علی اصغر حلبی، تهران: انتشارات اساطیر.
- انصاری، خواجه عبدالله، (۱۳۷۲)، *مجموعه رسایل فارسی*، تصحیح محمد سرور مولایی، تهران: توس.
- بهار، محمدتقی، (۱۳۶۸)، *دیوان*، تهران: توس.
- تقوی، محمد، (۱۳۷۶)، *حکایت‌های حیوانات در ادب فارسی*، (برری حکایت‌های حیوانات (فابل‌ها) تا قرن دهم)، تهران: انتشارات روزنه.
- ثعالبی، ابو منصور، (۲۰۰۳)، *التمثیل والمحاضره*، شرح الدكتور قصی الحسین، بیروت: دارالمکتبه الهلال.
- _____ (۱۹۶۱)، *التمثیل والمحاضره*، به تحقیق عبدالفتاح محمد الحلو، قاهره.
- جاحظ، عمرو بن بحر، (۱۹۶۹)، *المحاسن والأضداد*، حقه فوزی عطوی، بیروت: الشركه اللبنانيه.
- حافظ شیرازی، شمس الدین محمد، (۱۳۱۰)، *دیوان*، به اهتمام محمد قزوینی و قاسم غنی، تهران: زوار.
- جهانشاهی، ایرج، (۱۳۶۶)، *ازوپ در کلاس درس*، تهران: انتشارات فاطمی.
- دهخدا، علی اکبر، (۱۳۶۳)، *امثال و حکم*، تهران: انتشارات امیر کبیر.
- _____ (۱۳۶۵)، *لغت نامه*، تهران: انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

- دیکسون کندی، مایک، (۱۳۸۵)، *دانش نامه اساطیر یونان و روم*، تهران: طهوری.
- الراغب الإصفهانی، ابی القاسم الحسین بن محمد بن المفضل، (۱۴۲۰)، *محاضرات الأدباء ومحاورات الشعراء والبلغاء، حقه و علق حواشیه الدكتور عمر الطباع*، شرکه دار الأرقم بن ابی الأرقم.
- _____ (۱۹۶۱)، *محاضرات الأدباء ومحاورات الشعراء والبلغاء*، بیروت.
- زاکانی، عبید، (۱۹۹۹)، *کلیات*، به اهتمام محمد جعفر محجوب و احسان یار شاطر، تهران: نشر پیک فرهنگ.
- زریاب خویی، عباس، (۱۳۶۸)، *بزم آورد*، تهران: انتشارات علوی.
- سعدی، مصلح الدین، (۱۳۶۳)، *کلیات*، به اهتمام محمد علی فروغی، تهران: امیرکبیر.
- _____ (۱۳۷۹)، *بوستان*، تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی، تهران: خوارزمی.
- سنایی غزنوی، ابوالمجد مجدود بن آدم، (۱۳۴۱)، *دیوان*، به سعید محمد تقی مدرس رضوی، تهران: ابن سینا.
- _____ (۱۳۵۹)، *حدیقه الحقیقه*، تصحیح مدرس رضوی، تهران: دانشگاه تهران.
- سیوطی، جلال الدین، (۱۹۸۱)، *الجامع الصغیر فی أحادیث البشیر النذیر*، چاپ اول، بیروت: دارالفکر.
- صائب تبریزی، (۱۳۳۶)، *کلیات*، با مقدمه و شرح حال امیری فیروزکوهی، تهران: خیام.
- عطار، فرید الدین، (۱۳۵۶)، *مصیبت نامه*، به اهتمام عبدالوهاب نورانی، تهران: زوار.
- غنیمی هلال، محمد، (۱۳۷۳)، *ادبیات تطبیقی*، ترجمه مرتضی آیت الله زاده شیرازی، تهران: امیرکبیر.
- فردوسی، ابوالقاسم، (۱۳۱۳-۱۳۱۵)، *شاهنامه*، به تصحیح عباس اقبال آشتیانی، تهران: بروخیم.
- لافونتن، (۱۳۸۰)، *افسانه های لافونتن*، ترجمه عبدالله توکل، تهران: نشر مرکز.
- _____ (۱۳۵۶)، *قصه های لافونتن*، ترجمه منظوم منیر سعیدی، تهران: انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مولوی، جلال الدین محمد، (۱۳۴۱)، *مثنوی معنوی*، به کوشش رینولد الین

- نیکلسون، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- میر لوحی، سید علی، (۱۳۸۶)، *زندگی و آثار راغب اصفهانی*، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- نصرالله منشی، ابوالمعالی، (۱۳۸۷)، *کلیده و دمنه*، توضیح و شرح لغات حسین حداد، تهران: انتشارات قدیانی.
- _____ ابوالمعالی، (۱۳۴۳)، *کلیده و دمنه*، تصحیح مجتبی مینوی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ب: مقاله‌ها
- غلامحسین زاده، غلامحسین و قاسم زاده، سیدعلی، (۱۳۸۹)، «رفتارشنای مکر و نیرنگ در جامعه»، *کرمان، نشریه ادب و زبان دانشگاه شهید باهنر*، ش ۲۸، صص ۱۸۲-۱۵۷.
- موحدی، عبدالله، (۱۳۸۰)، «بررسی شخصیت تاریخی لقمان حکیم»، *پژوهشنامه مطالعات اسلامی*، شماره ۵۳ و ۵۴، صص ۱۱۸-۹۹.

پاره‌ها و نکته‌ها

مُشکله‌ای به نام علوم انسانی؛ هوموساگر جامعه ما

محمد کمالی گوکی

دانشجوی دکتری اندیشه سیاسی دانشگاه تربیت مدرس

داستان علوم انسانی، در جامعه ما داستان هوموساگر^۱ در افسانه‌های رومی است. علوم انسانی به جرمی که مرتکب نشده است، از حق حیات و حق حضور در عرصه قدرت محروم است. علوم انسانی متهم به دردی است که هیچ درمانگری ندارد. علوم انسانی نه تنها میوه شیرینی به جامعه نمی‌دهد، بلکه تفاله‌های تلخی از اندیشه‌های منحط را به جامعه تزریق می‌کند. پس چرا باید به آن پردازیم؟ واقعیت این است که در سال‌های اخیر، اگرچه، بسیاری از صاحب‌نظران، روشنفکران، علما و صاحبان قدرت در ردای علوم انسانی و اهمیتش، سخنوری‌ها کرده‌اند، همایش‌ها برگزار کرده‌اند، کتاب‌ها نوشته‌اند و شاید بهتر بگوییم، جنگل‌ها خراب کرده‌اند تا کتاب در باب اهمیت علوم انسانی بنویسند. اما این همایش‌ها نه برای نشان دادن اهمیت علوم انسانی، بلکه برگزار شده‌اند که صرفاً همایشی برگزار شده باشد. سخن گفتن از اهمیت علوم انسانی امری عبث است، چراکه بارها گفته‌اند و ما در این وجیزه

۱- Homosacer. هوموساگر اصطلاحی باستانی متعلق به عصر رومی‌ها است، اما در فلسفه اخلاقی و سیاسی معاصر، فیلسوف ایتالیایی جورجیو آگامبن آن را برای سخن گفتن پیرامون شیوه عمل کردن سیستمهای سیاسی معاصر در دنیای امروز به کار می‌گیرد. در عصر رومیها «هوموساگر» به کسی اطلاق شده که متهم به ارتکاب عملی ناشایست گردیده، اتهامی که سبب شده هرگونه حقوقی، چه حقوقش در مقام شهروند و چه حقوقش به مثابه انسان را از دست بدهد. هنگامی هم که این حقوق را از دست داد هر کسی اراده کرده توانسته او را بکشد؛ بدون این که این قتل او را درگیر هیچگونه مسئولیتی کرده باشد.

نمی‌خواهیم راه آن صاحب منصبانِ دلسوز را برویم. مشکل در پی بردن به اهمیت علوم انسانی نیست، بلکه مشکل در بی‌اهمیتی انسان به ما هو انسان در جامعه است. زمانی که برای مردمان یک جامعه جان یک انسان به اندازه یک اسکناس ارزش ندارد و هدف و غایت هر کس پول و ثروت است و عامل تشخیص، عزت، منزلت و بزرگی نه انسانیت که پول است. زمانی که الگوهای جامعه نه عالمان علم که بی‌عالمان پرمدعاست و عالمان در کُنج خانه و ناعالمان بر سردست‌ها و شانه‌های مردم‌اند، چگونه می‌توان از انسان و علومش سخن گفت.

در این جامعه «انسان» مهم‌ترین مسئله انسان نیست، بلکه «ساخته‌ی دست انسان» مهم‌ترین مسئله است. پس بهتر نیست دخمه‌های تنگ و تاریکی که بر سردرشان نام دانشکده علوم انسانی گذاشته‌شده است را برفکنیم و جای آن را به اموری که به چیزی غیر از انسان می‌پردازند، بدهیم. چه اهمیتی دارد که بدانیم تفاوت نفس و بدن در چیست؟ در دوران قاجار مردم چگونه می‌زیستند؟ تفاوت حرف نکره از معرفه چیست؟ مناسبات میان مردم به چه شکل باشد؟ همچنین چه اهمیتی دارد که نظام سیاسی مطلوب کدام است؟ روش‌های تربیت صحیح انسان کدام است؟ این مسائل اساساً نیاز به علم ندارند و اگر هم داشته باشند، گذشتگان به آن پرداخته‌اند و ما صرفاً آن‌ها را تقلید می‌کنیم.

جامعه بیش از آنکه به علوم بی‌ثمر انسانی محتاج باشد به مهندس و پزشک محتاج است. مهندسی که به عمران و آبادانی کشور برسد، و ابزار مورداحتیاج انسان را در این عصر تکنولوژی فراهم کند، مهندسی باشد تا نیاز مردم به خانه‌های مجلل، ماشین‌های زیبا و لباس‌های شیک، تفریحگاه‌های باشکوه، و اساساً ابزارهای مورداحتیاج انسان‌ها را تأمین کند.

غرب زمانی پیشرفت کرد که علوم طبیعی و مهندسی رشد کردند. تکنولوژی انسان را متحول کرد و به آن رفاه و آرامش بخشید. انسان با فناوری‌های هسته‌ای، علوم فضایی و علوم سایبری به چنان رشدی دست‌یافت که در طول هزاران سال دست نیافته بود. امریکا با تکیه بر علوم سایبری تبدیل به ابرقدرت شد و سایر قدرت‌های جهانی با تکیه بر فناوری‌های مهندسی، سرور و صاحب قدرت جهان شدند، پس بهتر نیست که به جای تکیه بر علوم بی‌نام علوم انسانی که به تاریخ پیوستند، به دنبال علوم مهندسی برویم. این استدلال بخش عظیمی از صاحب‌منصبان سال‌های اخیر در ایران است.

این تفکر اگرچه در ظاهر درست و پر زرق و برق است، اما واقعیت چیز دیگری است. قدرتِ مایشاء غرب امری نیست که طی چندین دهه به دست آمده باشد و اساساً علوم مهندسی، هسته‌ای، سایبری و فضایی علوم نیستند که در خلأ به وجود آمده باشند. آن‌ها حاصل انباشت تفکر فلسفی‌اند. آن‌ها حاصل انباشت تفکر دکارت، هیوم، کانت و هایدگرند، آن‌ها حاصل پانصدسال تفکر درباب انسان و زندگی پیرامونش هستند. اساساً علوم را نمی‌شود به صورت تفکیک‌شده دید، علوم به‌هم‌پیوسته و به هم وابسته‌اند. منتها در این بین، برخی علوم بسیار مهم و پایه‌ای برای سایر علوم هستند.

برای بررسی اینکه غرب چگونه به این قدرت رسید باید تاریخ پانصد ساله آن پس از رنسانس را مشاهده کرد. رنسانس اروپا بر پایه علوم انسانی گذاشته شد و اساساً نخستین متفکران رنسانس، که اومانیزست می‌خواندشان، عالمان علوم انسانی بودند، آن‌ها برای انسان به محاق رفته در قرون وسطا، نسخه‌هایی در هنر، معماری، تاریخ و فلسفه چیدند و بدین ترتیب ریشه‌های علم‌گرایی در اروپا را پایه گذاشتند. آغازگران رنسانس به تبعیت از فلسفه شکوهمند یونان باستان، که انسان را معیار همه امور می‌دانست، با توجه ویژه به انسان، زمینه ارجمندی و شکوهمندی انسان را فراهم کردند.

بدون شک رشد علمی به‌سان رشد یک درخت است، همان‌طور که یک درخت زمانی میوه می‌دهد که ریشه سالمی داشته باشد. رشته‌های مهندسی به‌سان میوه‌های یک درخت‌اند اما آن‌ها از ریشه‌های علوم انسانی تغذیه می‌شود. بی‌توجهی به علوم انسانی به‌سان بی‌توجهی به ریشه‌های یک درخت است. آن‌ها اگرچه در زیرزمین پنهان‌اند، اما پایه‌های تنومند یک نظام علمی بر روی آن‌ها استوار است. اگر علوم انسانی را نادیده بگیرم، سایر علوم هم نمی‌توانند رشدی داشته باشند، وضعیت رکود در علوم مهندسی در سال‌های اخیر ناشی از بی‌توجهی به علوم انسانی بوده است. این مسئله را حتی می‌توان نه در تاریخ غرب که در سنت و تاریخ فکری خودمان مشاهده کرد. اوج دوره رونق و شکوفایی ایران و تمدن اسلامی مربوط به سده‌های سوم و چهارم و پنجم ه.ق است. که بنا به ادعان برخی مانند آدم متز، جرج کرمر، الیور لیمن و محمد ارکون دوره‌ای است که به انسان توجه بسیاری می‌شود و به علوم انسانی در وجوه مختلفش توجه می‌شد در همین برهه بود که فیلسوفانی مانند فارابی و ابن‌سینا، ابوالحسن عامری، ابوحنیفان توحیدی

و ابن مسکویه دست به اندیشه‌ورزی زدند و در کنار آن‌ها مهندسانی چون ابوریحان بیرونی، خوارزمی و جابر بن حیان توانستند رشد کنند. زمانی که ابوحیان توحیدی فریاد میزند که «انسان، مهم‌ترین مسئله انسان است» به حاکمان و تصمیم‌سازان گوشزد می‌کند که هدف نهایی تمام تلاش انسان، شکوفایی و کمال انسان است، نه شکوفایی و توسعه ابزارهای ساخته‌ی دست انسان.

ما این پیشینه عظیم را داریم، اما متأسفانه امروزه گویی هدف تصمیم‌سازان ما توسعه صرف ابزارهای ساخته دست انسان است گویی غایت نهایی آن‌ها هستند و انسان خدمتکار ساخته دست خودش است، طنز تاریخی این است که ما به همه شئون تمدن غربی نقد میکنیم، اما طابق النعل بالنعل از سبک زندگی مصرف‌زده‌ی انسان مدرن غربی پیروی می‌کنیم. در این جامعه که ترکیب متناقضی از تفکرات و عمل‌کردن‌ها وجود دارد، انسان‌ها، دیگر تصویری از آینده ندارند و گرفتار نوعی آفت «هیچ‌انگاری زیست‌شناختی»^۱ می‌شوند. در نزد آنان هیچ ارزشی، دیگر ارزش نیست، تمام ارزش‌ها بی‌معنا و بیهوده می‌شوند، تنها یک معیار برای تمیز خوب از بد وجود دارد و آن «راحتی تن» انسان است. آن چیزی که وعده‌ی لذت دهد خوب، و آن چیزی که وعده‌ی رنج دهد شر است.

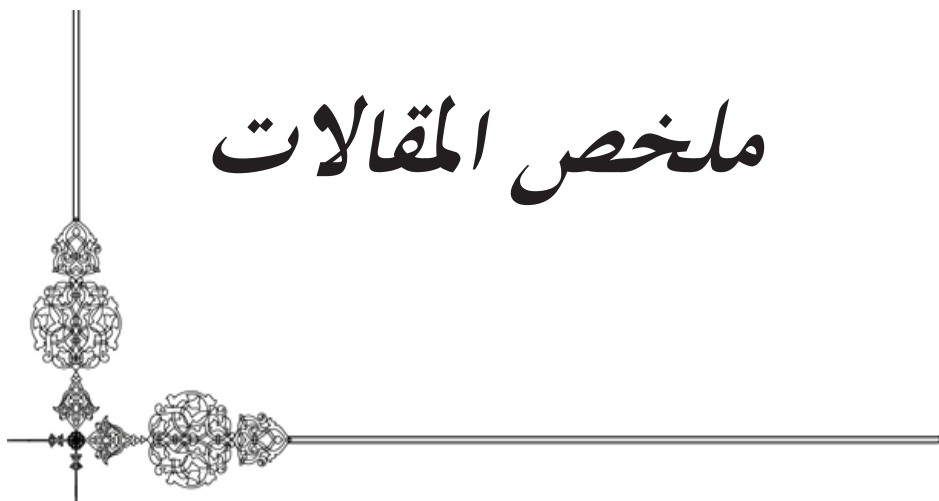
انسان امروزه در جامعه ما به محاق رفته است که تنها می‌توان با علوم انسانی آن را باز یافت، علوم انسانی در واقع درمانگر این درد است، نه مُشکله‌ی رشد جامعه.

۱-هیچ‌انگاری زیست‌شناختی یعنی سقوط همه‌ی ارزش‌ها و از میان رفتن هر چیزی که ما را از سطح زندگی زیست‌شناختی و لذا نژاد آن فراتر می‌برد. در جامعه‌ای که علوم انسانی بی‌اهمیت و علوم مهندسی و پزشکی تصمیم‌سازان امور مملکت باشند، انسان‌ها را به سطح حیات زیست‌شناختی تقلیل می‌دهد. جامعه فروکاسته می‌شود به مکانیسم محرک/پاسخ. محرکی که خوشی می‌دهد پاسخ آری دریافت می‌کند و محرکی که ناخوشی می‌دهد پاسخ خیر. «بدن» خود به ایدئولوژی و معیار نهایی قضاوت درباره‌ی چیزها بدل می‌شود. هیچ‌انگاری زیست‌شناختی معکوس کردن متافیزیک سنتی است: به جای روح این بار بدن است که به معیار هر چیزی بدل شده است. آن‌هم نه بدنی آزاد و رها، که جسمی اسیر خواسته‌های اولیه زیستی. این آزادی جسم نیست، دوباره حیوانی کردن آن است. اکنون این هیچ‌انگاری زیست‌شناختی است که مردم را به حرکت وا می‌دارد. آن‌ها به کسی رای می‌دهند که وعده‌ی لذت و سرگرمی بدهد؛ آن کسی که آن‌ها را از دین، معنویت، تفکر، آگاهی و هر چیز والا دور کند: شعار انسانها در جامعه ما این است: «ما به سرگرمی و لذت نیاز داریم، نه به تفکر، کار و زحمت» این شعار را چه کسانی در جامعه غالب کرده‌اند؟ جز مهندسان و پزشکان پوزیتیویست تصمیم‌ساز؟!

علوم انسانی حق حضور در تصمیم‌گیری‌ها را دارد نه اینکه در مورد او تصمیم‌گیری شود. علوم انسانی هوموساکنر نیست.

سنگِ رهایی خود را بر دوش می‌کشم
 حصاری دیگر برپا می‌کنم
 تا رهایی شاید،
 ناسروده‌ای دیگر، طرح لب کند.

ملخص المقالات

جنگ و زبان؛ الفاظ عامیانه نوظهور در لهجه بغدادی پس از اشغال عراق توسط آمریکا

سیده مینا میردامادی، سید ابراهیم آرمن^۱

۱. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد رشته مترجمی عربی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرج

۲. دانشجویار گروه مترجمی عربی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرج

پذیرش: ۹۷/۰۹/۰۵

دریافت: ۹۷/۰۸/۲۵

چکیده

پس از پایان یافتن جنگ آمریکا و عراق و خروج نیروهای آمریکایی از کشور عراق، می‌توان با ضرس قاطع اقرار کرد آمریکا چیزی جز ویرانه در عراق، برجای نگذاشت. این در حالیست که این کشور ادعا می‌کرد برای آزادسازی مردم از سلطه دیکتاتوری، وارد عراق شده است. تمامی موزه‌ها، بانک‌ها و... به سرقت رفت. انواع فساد از جمله فساد اقتصادی، اخلاقی و... رواج یافته و فرهنگ و تمدن دیرینه عراقی تحت تاثیر آمریکا قرار گرفت. در حقیقت می‌توان ورود نیروهای اشغالگر آمریکایی به عراق را از چندین جهت نقد و بررسی نمود؛ که در این مقاله سعی کردیم به رابطه‌ی میان زبان و جنگ بپردازیم. از آنجایی که هیچ فرهنگ لغت الفاظ عامیانه بغدادی (مخصوصاً فرهنگ لغتی که دارای الفاظ نوین پس از جنگ باشد)، یافت نشد؛ لذا با شیوه تحقیق و مطالعه میدانی اقدام به جمع‌آوری این الفاظ نموده و آن‌ها را بر حسب افزایش شدت ناامیدی و یأس روحیه مردم کشور عراق بررسی کرده‌ایم. همچنین در این مقاله به بررسی تاثیر منفی جنگ بر زبان و پیدایش الفاظ منفی و ناامیدکننده در زمان جنگ یا پس از آن، و تاثیر منفی این الفاظ بر روحیه مردم پرداخته‌ایم.

کلید واژگان: جنگ، زبان، الفاظ عامیانه بغدادی، آمریکا، عراق.

سال سوم، شماره پنجم، بهار و تابستان ۱۳۹۷

پژوهشی درباره پدیده حسادت در دیوان متنبی

حسن خلف^۱، عزیز عبد جرمم العبادی

۱. دانش‌آموخته گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه فردوسی مشهد

۲. دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه فردوسی مشهد

پذیرش: ۹۶/۰۳/۰۵

دریافت: ۹۶/۰۱/۱۵

چکیده

اثر ادبی همان تصویرهای صادقانه‌ای از حالت‌های شادی، اندوه، عشق و نفرت سازنده آن است و دربردارنده حالات روانی و بار معنایی خاصی است که تصویرهای شفاف‌ی را از حالت‌های پنهان احساسات انسانی که در صدد پرده برداری از آن‌ها است، به ارمغان می‌آورد. بررسی حالت شکایت از حسودان در اشعار متنبی یکی از موضوعات مهمی است که در میان پژوهش‌های ادبی از اهمیت به‌سزایی برخوردار است. علت اهمیت آن از این جهت است که پژوهش‌های زیادی درباره شعر متنبی انجام شده است، اما هیچ‌یک از آن‌ها به این پدیده که به مثابه یک مسأله‌ای گسترده و واضح در شعر متنبی است، به صورت مستقل نپرداخته‌اند، حال آن‌که هر کس در شعر متنبی تأمل کند، مفاهیم متعددی را در آن می‌یابد که همگی در عرصه شکایت و گله‌مندی به جریان در آمده است. از این رو، در می‌یابیم که ناقدانی که به بررسی شعر متنبی پرداخته‌اند، به این مهم چندان بهایی ندهاند؛ به همین دلیل این مقاله در صدد است، به بررسی تصویرهای شکوه از حسودان، آثار روانی ناشی از آن و ناراحتی متنبی از حسودان در شعر او بپردازد. این پژوهش از خلال سؤالی مبنی بر این که چرا متنبی مورد حسادت واقع شده است، با روش توصیفی - تحلیلی اسباب و انگیزه‌های حسادت حسودان و هویت و روش‌های آنان مورد بررسی قرار می‌دهد و به این نتیجه می‌رسد که پدیده شکوه از حسودان بارزترین موضوع در دیوان متنبی است به گونه‌ای که می‌توان گفت: تقریباً هیچ قصیده‌ای نیست که در آن لفظ یا معنای حسادت در آن به کار نرفته باشد.

کلید واژگان: شعر، متنبی، حسادت، حسودان

پیشگام تحول شکلی و معنایی شعر معاصر عربی «پژوهشی تاریخی در مکتب رمانتیسیم»

سعید سواری^۱

کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عربی دانشگاه علامه طباطبایی

پذیرش: ۹۶/۰۳/۱۷

دریافت: ۹۵/۱۱/۰۷

چکیده

پژوهش حاضر با تکیه بر روش توصیفی تحلیلی و بر پایه تحولات ادبی معاصر، پیدایش مکتب رمانتیسیم در ادبیات عربی معاصر را مورد بررسی قرار داده است؛ علاوه بر این، دلیل گرایش ادبیات عربی به سمت ادبیات رمانتیسیم و دستمایه‌های رمانتیسیم و عوامل و دستاوردهای ظهور رمانتیسیم در ادبیات عربی را تبیین نمود. این مقاله به این نتیجه رسید که بلوغ و رشد مکتب رمانتیسیم در ادبیات عربی، شکل و مضمون قصیده را متحول ساخت به گونه‌ای که ساختار شکلی قصیده، وحدت ارگانیک را به همراه داشت و به تدریج از وزن‌ها و قافیه‌ها و واژگان فصیح‌رهایابی یافت حال آن‌که درون‌مایه قصیده، به مفاهیمی از قبیل عاطفی و درون‌گرایی و غنایی که درون انسان معاصر را بیان می‌کردند تغییر پیدا کرد. این در حالی است که عواملی مانند ارتباط ادیبان عرب با جهان غرب، مشاهدات و مطالعات آنان در ادبیات غربی و به‌ویژه ادبیات انگلیسی و فرانسوی، همچنین گسترش شاعران ادبیات عربی و بنیان‌گذاری انجمن‌ها و تشکل‌های ادبی ادبیات عربی در داخل و خارج کشورهای عربی تأثیرهای سودمندی در رشد مکتب رمانتیسیم عربی داشتند. افزون بر این، مکتب رمانتیسیم ادبیات بوی فولکلوریک را به ادبیات عربی معاصر عطا کرد؛ زیرا مکتب رمانتیسیم با هدف راندن ادبیات اشراف زادگی از ادبیات طلوع کرد تا ادبیات را به خاستگاه مردمی انتقال دهد.

کلیدواژگان: رمانتیسیم، ادبیات عربی، تحول، شکل، درون‌مایه

زیبایی شناسی زبان شاعرانه در نثر رافعی

حجت رسولی^۱، سید علی مفتخرزاده

۱. دانشیار زبان و ادبیات عربی دانشگاه شهید بهشتی

۲. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات عربی دانشگاه شهید بهشتی

پذیرش: ۹۷/۸/۱۵

دریافت: ۹۷/۷/۱۲

چکیده

شاعرانگی و ادبی بودن یک متن به واسطه زبان تحقق می یابند و زبان است که مفاهیم احساس و صور خیال را آشکار می سازد. همچنین، زبان شاعرانه زبانی است هنجار گریز تا بدین سان تعبیرهای متفاوتی را به خواننده ارائه نماید. نثر رافعی در کتاب «أوراق الورد» به گونه ای است که آن را تا مرز شعر پیش می برد، و بدین سان شاعرانگی را برای متن به ارمغان می آورد. این پژوهش با ارائه مفهوم شاعرانگی و زبان شاعرانه، کوشیده است تا با شیوه توصیفی-تحلیلی و با نگاهی زیبایی شناسانه، از شاعرانه بودن نثر رافعی پرده بردارد. بررسی نشان داد که زبان شاعرانه در این کتاب به واسطه برخی عناصر شاعرانه شکل گرفت از جمله، هنجارگریزی معنایی و تصاویر برآمده از آن، و ریتم و موسیقی حاصل از همسانی نحوی و صرفی.

کلید واژگان: زبان شاعرانه، أوراق الورد، رافعی، استعاره و تصویر، موسیقی، همسانی.

معیارهای شناخت وجه اعرابی برتر از میان وجوه مشکل اعراب قرآن

محمد علی سلمانی مروست، فاطمه جمشیدی^۱

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه یزد

۲. دانش‌آموخته دکتری گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه یزد

دریافت: ۹۶/۰۴/۲۱

پذیرش: ۹۶/۰۵/۲۹

چکیده

دانش نحو به بررسی تغییرات آخر کلمات عربی براساس عواملی که بر آنها وارد می‌شوند و یا به هر دلیلی بر آنها تأثیر می‌گذارند و نیز به واکاوی موقعیت آن کلمات در ترکیب و چینش جملات می‌پردازد و این فرایند همان چیزی است که در زبان عربی به آن "اعراب" گفته می‌شود. دانش نحو عربی آن دسته از قواعد و نظام‌مندی‌هایی که دانشمندان از ابتدای پیدایش علم نحو در پیش گرفته‌اند را اجرا می‌کند تا آنها را از خلال متون فصیح عربی استخراج نماید و به دنبال آن زبان عربی و به‌ویژه متون شرعی و دینی و در رأس آنها قرآن کریم را از اشتباه و خطا حفظ کند. این پژوهش قصد دارد با استناد به آیات قرآن کریم، معیارهای مختلفی را که به شناخت وجه نیکوتر و صحیح‌تر اعرابی منجر می‌شود، معرفی نماید. در ابتدا به بیان مبحث اعراب و اهمیت آن پرداخته شده و آنگاه به دنبال ذکر معیارهای مورد نظر در شناخت وجه برتر اعرابی، نمونه‌هایی از آیات قرآن کریم ذکر و بر اساس دیدگاه‌های مفسران و دانشمندان نحو، تفسیر شده است.

کلید واژگان: نحو عربی، وجوه اعرابی، مشکل اعراب قرآن

تطبيق نظرية الدينء على "مذكرات دجاجة"

كبري روشنفكر^۱، زينب جرونده، هادي نظري منظم

۱. أستاذة مساعدة في فرع اللغة العربية وآدابها بجامعة تربيت مدرس

۲. خريجة الماجستير في فرع اللغة العربية وآدابها بجامعة تربيت مدرس

۳. أستاذ مساعد في فرع اللغة العربية وآدابها بجامعة تربيت مدرس

القبول: ۹۶/۰۶/۱۷

الاستلام: ۹۶/۰۵/۱۱

الملخص

إلى عصرنا هذا قد طرحت نظريات متعددة لتحليل النصوص وكل من هذه النظريات قد ساعدت في ظهور رؤية جديدة لفهم وتحليل ودراسة الأعمال الأدبية؛ من ضمن هذه النظريات نظرية "الدينء" لجوليا كريستيفا. تستند كريستيفا في بحثها هذا إلى التوفيق بين اللسانيات وعلم النفس وتقول أن هذه النظرية علاوة على شرح المكونات الداخلية للكاتب قادرة على توضيح وإظهار أعماق المصائب الإنسانية والأزمات الاجتماعية المحيطة وتدهورات العالم من خلال النص. تعتمد هذه الدراسة على المنهج الوصفي-التحليلي وتقوم بدراسة رواية "مذكرات دجاجة" في ضوء نظرية "الدينء" وتطبيق هذه النظرية ومدى مطابقتها على الرواية المذكورة. من أهم مصاديق الدينء في هذه الرواية هي الأناية، الحسد، النفاق وحصول الفرد على الضعف في ضيره وضير الآخرين بعد هجمة العدو عليهم ويعد هذا الضعف وانتمائه الشديد إلى الديك أمراً قبيحاً يؤدي إلى ازدواجية هويتهم. فنري أن موت الديك في نفسه يكون من مصاديق الدينء لأن موت الديك يدل على موت الدجاجات ويزل هويتها. أيضاً بعد موت الديك دخول العمالقة إلى بيت الدجاجات من أهم مصاديق الدينء.

الكلمات الرئيسية: الدينء، العلامات، الرمزية، مذكرات دجاجة، اسحاق موسى الحسيني

دراسة جمالیة فی سورة "طه" وسورة "مریم" ومقارنة السورتین علی أساس نظریة الشکلانیة

علی پیرانی شال^۱، سیده فیروزه حسینی

۱. أستاذ مُشارك فی قسم اللغة العربیة وآدابها بجامعة خوارزمی

۲. طالبة الدكتوراه فی قسم اللغة العربیة وآدابها بجامعة شهید بهشتی

القبول: ۹۶/۰۶/۲۰

الاستلام: ۹۶/۰۴/۲۵

الملخص

مما لا شكَّ فیهِ أنَّ القرآنَ كلامٌ جمیل ودقیق ولهُ بنية رصینة لا نظیر لها. تناسب الألفاظ والمعانی، موسیقی الآیات العذبة وتطابقها مع الطبع وشدة تأثيرها علی النفوس تدعو كُلَّ باحث أن یكشف عن جمالها ویتعرّف علی آیاته. إنَّ السورتین "مریم" و"طه" تُعتبران من أجمل سور القرآن. تُصوّر لنا هاتان السورتان قدرة الله وعظمته. فإن تحلیلهما ودراستهما علی أساس نظریة الشکلانیین کفیکتور شكولوفسکی ورومن یاكوبسن جدیة بالإهتمام.

تبدأ كلتا السورتین بالحروف الهجائیة وتنتهی بحرف ألف فی أكثر الآیات. الإتساق الصوتی، الموسیقی القویة، الفصاحة والبلاغة العالیة، الآیات المحادثة، المحسنات اللفظیة والمعنویة كأسلوب الحكیم، التأكيد، التناسب المعنوی للجملات، من الأمور الّتی أعطتهما جمالاً خاصاً أكثر فأكثر. قمنا فی هذا المقال بالدراسة الشکلانیة لهاتین السورتین مُستعینین بالقواعد والأصول الّتی قدمها الشکلانیون لدراسة النصوص الأدبیة.

الكلمات الرئیسة: الشکلانیة، الجمالیة، سورة مریم، سورة طه

المضامين المشتركة في قصص «ازوب» ومحاضرات الأدباء للراغب الإصفهاني

مرضيه زارع زرديني^١، آسيه ذبيح نيا عمران، منوچهر اكبري

١. الأستاذة المساعدة في قسم اللغة العربية وآدابها بجامعة پیام نور

٢. الأستاذة المشاركة في قسم اللغة الفارسية وآدابها بجامعة پیام نور

٣. الأستاذ في قسم اللغة الفارسية وآدابها بجامعة طهران

القبول: ٩٦/٠٧/٠١

الاستلام: ٩٦/٠٦/٠٧

الملخص

كان إزوب المنحدر من أصل إسلاوي كاتباً إغريقياً في القرن السادس قبل الميلاد. تعدّ قصصه الإرشادية والوعظية بنية كثيرة من الأمثال والحكم أنحاء العالم كلّهُ. من الكتاب الذين تلاحظ قواسم مشتركة في المعنى والفحوي بين آثارهم وبين قصص ازوب إقماً توارداً أو تأثراً هو حسين بن محمد بن مفضل الملقّب "بالراغب الإصفهاني" - العالم المفسّر والأديب التّحرير في القرن الرابع للهجرة - في كتابه "محاضرات الأدباء ومحاورات الشعراء والبلغاء". من حيث إنّ الأخلاق بفضائلها وذرائلها تضرب جذورها في جبلّة الإنسان وتكوّن المضمون الرئيس في حياة الإنسان السلوكية، فتهتمّ جميع اللغات والثقافات العالية بالأخلاق. وتوجّه إزوب في قصصه بتعليم الأخلاق وبعده زمن حلّي الراغب الإصفهاني كتابه محاضرات الأدباء بتلك المضامين الأخلاقية. تهدف هذه المقالة معتمدة على المنهج الوصفي - التحليلي أن تحلّل المضامين المشتركة في قصص إزوب ومحاضرات الأدباء للراغب في البعدين الفردي والاجتماعي، لتستنتج الدراسة أنّ ما يرتبط بجبلّة الإنسان وفطرته فتكون مشتركة ومتشابهة بين أبناء البشر أينما كان ويكون. كما استخرجت المضامين المتواردة إلى فكر ازوب والراغب؛ التحذير من لوم الناس في غير أوانه والتحذير من طول الأمل، و الإغراء إلى الاعتاض من إدبار الآخرين والإغراء إلى قلّة الكلام و....

الكلمات الرئيسية: قصص إزوب، محاضرات الأدباء للراغب الإصفهاني، الأخلاق